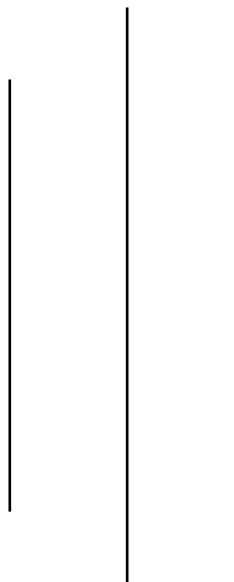
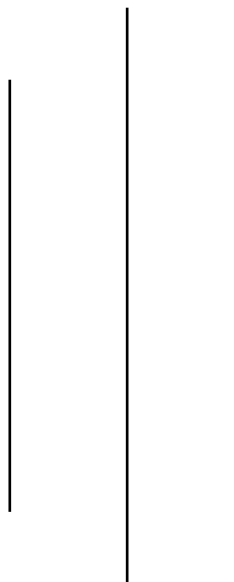

विचारको सञ्जाल

(Network of Thought)

जे. कृष्णमूर्ति

अनुवादक
गोविन्दप्रसाद पन्त

विचारको सञ्जाल

एक

मैले यहाँ आफ्ना केही पुराना मित्रहरू देखिरहेको छु। तपाईंहरूलाई देखेर मलाई बडो प्रसन्नता भएको छ। यहाँ हामी जम्माजम्मी सात वटा वार्ता गर्न लागि रहेका छौं। यसैले म जेजति भन्न लागि रहेको छु त्यसलाई बडो सावधानीसँग जीवनको हरेक पक्षमाथि ध्यान दिँदै अध्ययन गर्नु मनासिब हुन्छ। तपाईंहरूमध्ये जसले वक्तालाई पहिले सुनिसक्नुभएको छ उहाँहरूसँग मेरो अनुरोध छ, केही धैर्य राख्नुहोस्, यदि वक्ताले कुनै कुरा दोहोर्‍याएमा पनि सहन गर्नुहोस्। दोहोर्‍याउनमा पनि आफ्नै केही महत्त्व र मूल्यहरू हुन्छन्।

पूर्वाग्रहमा र आदर्शहरू, विश्वासहरू र निष्ठा वा आस्थाहरूमा केही कुराहरू समान खालका हुने गर्दछन्। हामीले एकैसाथ विचार गर्न सक्नुपर्ने हो। तर हाम्रो पूर्वाग्रह, हाम्रो आदर्श आदि यस्तैयस्तै कुराले सँगसँगै विचार गर्ने, अवलोकन गर्ने एवम् परीक्षण गर्न चाहिने सामर्थ्यको ऊर्जालाई सीमित गरिदिन्छ। यसैले गर्दा विश्वभरि फैलिएका सबै प्रकारका भ्रमहरू, दुःखहरू, त्रासहरू, सत्यानाश एवम् अत्यधिक हिंसा आदि कारकहरूलाई आफ्नै लागि ठम्याउन सकिएको छैन। कुनै पनि चिजलाई बुझ्नका लागि केवल सतही घटनाहरूका तथ्य मात्रै पर्याप्त हुँदैनन्। बरु घटित घटनाहरूको गहिराइ र तात्पर्य बुझ्नका लागि हामी सँगसँगै मिलेर निरीक्षण गरौं। तपाईं एक ढङ्गबाट अनि यो वक्ता अर्कै तरिकाले नगरी एउटै चिजलाई सँगसँगै निरीक्षण गरौं। यदि हामीले आफ्ना पूर्वाग्रहहरू, आफ्ना अनुभव एवम् खास बुझाइमै लिप्सिएर अवलोकन र जाँचपडताल गरेमा हाम्रो खास बुझाइमा बाधक बन्न जान्छ। हामीले सामना गर्ने संसार ज्यादै द्रुततर गतिमा छिन्नभिन्न एवम् भ्रष्ट हुँदै गइरहेको छ, त्यसै कारणा सँगसँगै मिलेर सोच्नु अति आवश्यक हुन गएको छ। यस संसारमा नैतिकता भन्ने कुरा छैन। पवित्रता भन्ने केही पनि छैन। कसैले कसैको सामना गर्दैन। बाहिरी तवरले मात्रै, लापर्बाहीसाथ यी सबै कुरा बुझ्न सकिँदैन। यसको गहिराइसम्म जानुपर्दछ, यसको भित्री चुरोसम्म पुग्नुपर्दछ। लाखौं वर्षको क्रमविकासपछि पनि मानिस अर्थात् तपाईं र यो सबै संसार यति हिंसक, यति कठोर, यति विध्वंसक कसरी बन्न गएको छ? युद्ध तथा एटम बमजस्ता आपत्तिहरूको बढावा किन हुँदै छ? त्यसको सोधखोज गरी पत्ता लगाउनुपर्दछ। प्रविधिको जगत् अत्यधिक रूपले विकसित हुँदै गइरहेको छ। सायद मानिसको दशामा यो पनि कारणा रहेको होला। त्यसैले तपाईंसँग मेरो अनुरोध छ, हामी सँगसँगै विचारविमर्श गरौं। न मेरो ढङ्गबाट न त तपाईंको ढङ्गबाटै विचारविमर्श गर्ने हो। आफ्नो चिन्तनक्षमता, आफ्नो बुद्धिबलको सहज उपयोग गर्दै विचारविमर्श गरौं।

विचार सबै मानवजातिको साझा तत्त्व हो। पूर्वीय विचार वा पश्चिमी विचार भन्ने हुँदैन। कुनै बिलकुलै गरिब अवस्थामा होस् वा कोही एकदमै उ प्रविधि प्रयोग गरी समृद्ध होस्, सबैमा विचार गर्ने सामान्य सामर्थ्य मात्रै हुन्छ। कुनै शल्यचिकित्सक होस् वा सिकर्मी वा किसान वा महाकवि, सबैमा सोचविचार समान रूपले विद्यमान छ। विचार नै हामी सबैलाई एकअर्कासँग जोड्ने समान तत्त्व हो भन्ने कुराको अतोपत्तो हामी नभएभँ लाग्दछ। तपाईं आफ्नो क्षमताअनुसार, आफ्नो ऊर्जाअनुसार, आफ्नो अनुभव तथा ज्ञानअनुसार सोचविचार गर्नुहुन्छ। त्यस्तै प्रकार अर्को व्यक्ति आफ्नो अनुभूति तथा संस्कारअनुसार कुनै अर्कै ढङ्गबाट विचार गर्दछ। यसो भए पनि हामी सबै एकै रूपबाट विचारको सञ्जालमा फसेका छौं। यो तथ्य हो, निर्विवाद वास्तविकता हो।

जैविक तवरले, शारीरिक तवरले हामी पूर्वनियोजित छौं अनि मानसिक तवरले, बौद्धिक तवरले पनि पूर्वनियोजित छौं। हामी कम्प्युटरजस्तै पूर्वनियोजित भएको बारेमा सजग हुनुपर्दछ। विशेषज्ञहरू आफूले चाहेको परिछाम प्राप्त गर्न कम्प्युटरलाई पूर्वनियोजित गर्दछन्। अनि यी कम्प्युटरहरू विचारको मामिलामा मानिसभन्दा धेरै अगाडि पुग्ने छन्। यी कम्प्युटर अनुभव बटुल्न सक्दछन्, अनुभवहरूबाट सिक्न सक्दछन्, आफ्नो पूर्वनियोजनअनुसार ज्ञान सङ्ग्रह गर्न सक्दछन्। एकदमै यथार्थ अनि बडो द्रुत गतिमा हाम्रो चिन्तनको क्षमतालाई बिस्तारै उछिन्दै छन्। कुनै बिथोवनको भैँ वा कुनै किट्सको रचना गर्नु उनीहरूका लागि सम्भव हुँदैन। तर हाम्रो सोचविचारलाई त्यसले उछिन्ने पक्कै छ।

त्यसो भए मानिस के हो? ऊ त एक क्याथोलिक, एक प्रोटेस्टेन्ट, एक इटालियन, एक ब्रिटिस वा अरू कुनै रूपमा पूर्वनियोजित गरिएको छ। विश्वास गर्नका लागि, श्रद्धा गर्नका लागि, कुनै धार्मिक कृत्य गर्नका लागि, कुनै धार्मिक सिद्धान्तलाई अनुसरण गर्नका लागि युगौँयुगदेखि उसलाई पूर्वनियोजित गरिएको छ। राष्ट्रियता र युद्धमा जानका लागि पूर्वनियोजित गरिएको छ। यसरी उसको मस्तिष्क कम्प्युटरभैँ बन्न गएको छ। मानवमस्तिष्कको चिन्तनशक्ति सीमित हुनाको कारणा कम्प्युटरको तुलनामा ऊ त्यति समर्थ छैन। जबकि कम्प्युटर पनि सीमित नै हुन्छ, तर ऊ मानिसको अपेक्षा असाध्यै द्रुत गतिबाट सोच सक्दछ अनि उसले मानिसलाई उछिन्न सक्दछ।

यी तथ्यहरू हुन्, यही नै वास्तवमा भइरहेको छ। त्यसो भए मानिसको के हुन्छ? तब मानिस के हो? यदि रोबोट र कम्प्युटरले मानिसले गर्ने सम्भव लगभग सबै काम गर्न सक्ने भएमा तब मानिसको समाजको भविष्य के हुने हो? जब रोबोट र कम्प्युटरले कार बनाउने छन् सायद मानिसले भन्दा उम्दा तब मानिसको एक सामाजिक हस्तीको स्थिति के हुने हो? यी अनि यस्तै कैयौँ समस्याहरू हाम्रो अगाडि खडा भएका छन्। अब अरू धेरै समयसम्म तपाईँ इसाईहरूभैँ, हिन्दूहरूभैँ, बौद्धहरूभैँ वा मुस्लिमहरूभैँ सोच सक्नुहुन्न। हामी एक भयानक सङ्कटको सामना गरिरहेका छौं। यो सङ्कटको निवारण गर्नु राजनेताहरूको वशको कुरा होइन, किनकि ती सबै कुनै विशिष्ट ढङ्गबाट चिन्तन गर्नका लागि पूर्वनियोजित छन्। न वैज्ञानिकहरूले यस सङ्कटलाई बुझ्न वा समाधान गर्न सक्दछन्, अर्भै न वाछिाज्यको विश्व, धनको विश्वले नै केही गर्न सक्छ। यो मोड, यो बोधजनित निर्णय, यो चुनौती न राजनीतिको वशको कुरा हो न धर्मको न विज्ञानजगतको नै। यो हाम्रो मानवचेतनासँग जोडिएको छ। हामीलाई यहाँसम्म पुऱ्याउने मानवचेतनालाई बुझ्नु आवश्यक छ। यस कुरामा हामी अत्यन्त गम्भीर हुनुपर्दछ, किनकि हामी यस संसारमा एक धेरै खतरनाक स्थितिको सामना गरिरहेका छौं। विश्वभरि नै एटम बमहरू वृद्धि हुँदै गइरहेका छन्, अनि कुनै सनकीले कुनै पनि बेला विध्वंस गरिदिन सक्छ। हामीलाई यी सबैको भान हुनुपर्दछ।

हामी धेरैधेरै गम्भीर हुनुपर्दछ; सतही तवरले होइन, लापर्बाही गरेर होइन, बरु यस व्यवहारलाई बुझ्ने, चासो राख्ने जिम्मेवारी हुनुपर्दछ। अनि यो पनि बुझ्नुपर्दछ, कुन तरिकाको मानवचिन्तनले यस मोडमा हामीलाई ल्याइपुऱ्यायो। हाम्रो बाहिर र भित्र जेजति घटित भइरहेको छ त्यसलाई बुझ्नका लागि हामी सबैले मिलीजुलीकन बडो सावधानीसँग केही हिचकिचाहट गर्दै गहन अवलोकन गरेर ती सबैभित्र छिचोल्नुपर्दछ। आन्तरिक मानसिक क्रियाशीलताले सधैँभरि बाहिरी क्रियाकलापमाथि प्रभुत्व जमाउँछ। बाहिरी तवरमा जतिसुकै, जस्तै कानून, दण्डविधान र निर्णय तपाईँले लिए पनि ती हाम्रा मनोगत इच्छाहरूको कारणा, हाम्रो भयको कारणा, हाम्रा चिन्ताहरूको कारणा, हाम्रो सुरक्षाको लालसाको कारणा चकनाचुर हुन जान्छन्। जबसम्म यस कुरालाई हामी बुझ्दैनौँ तबसम्म बाहिरी सुव्यवस्थाको आभास हामीसँग हुन्छ। अनि त्यो जतिसुकै परम्परासङ्गत, अनुशासित तथा नियमित लागे पनि आन्तरिक अव्यवस्थाले यस बाहिरी भ्रलकप्रति सधैँ

आफ्नो दबदबा राखिरहन्छ। राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक संस्थाहरू जतिसुकै सतर्कतासाथ बनाइए पनि तिनको राम्रोभन्दा राम्रो बनावट भएर पनि जबसम्म हाम्रो भित्री चेतना पूर्ण रूपले सुव्यवस्थित नभए त भित्रको अव्यवस्था बाहिरी देखावटी व्यवस्थामाथि प्रभावी हुन जान्छ नै। हामीले यस्तो ऐतिहासिक रूपमा देखिआएका छौं। यस्तो हाम्रा आँखासामुत्रे भइराखेको छ। यो एक तथ्य हो।

त्यसैले आमूल परिवर्तनको विन्दु हाम्रो चेतना नै हो। हाम्रो चेतना धेरै जटिल मामिला हो। पूर्वमा अनि पश्चिममा नि यस सम्बन्धमा अनगन्ती ग्रन्थहरू लेखिएका छन्। हामी हाम्रो आफ्नै चेतनाका बारेमा सचेत छैनौं। जटिलताहरूबाट भरिएको यस चेतनालाई जाँचपडताल गर्न आफू मुक्त भई अवलोकन गर्नुपर्दछ। उसका चर्तिकलाहरूप्रति चुनावरहित भई सजग हुनुपर्दछ। यस्तो नठान्ने, चेतनाको भित्री चर्तिकलालाई कुनै विशिष्ट ढङ्गबाट हेर्न वा सुन्नका लागि वक्ताले तपाईंलाई निर्देशित गरिराखेको छ। चेतना सबै मानवजातिमा एउटै हो। विश्वभरि नै मानिस भित्री तवरका साथसाथै बाहिरी तवरबाट पनि पीडित छ। त्यहाँ चिन्ता, अनिश्चितता, एकलोपनाको उत्कट हताशा छ। अनि असुरक्षा, ईर्ष्या, लोभ, मत्सर तथा पीडाबाट ग्रसित पनि छ। मानवचेतना समग्रतः एउटै हो। यो तपाईंको र मेरो बेग्लबेग्लै चेतना होइन। यो सबै तर्कसङ्गत छ, विवेकसङ्गत छ, बुद्धिसङ्गत छ। तपाईं जतासुकै जानोस्, जुनसुकै हावापानीमा रहनोस्, तपाईं धनाढ्य हुनोस् वा दीनहीन-निर्धन हुनोस्, तपाईं भगवान्माथि विश्वास गर्नुोस् वा कुनै सत्तामाथि, सत्य त यो हो कि विश्वास र श्रद्धा गर्नु समग्र मानवजातिको एकसमान लक्षणा हो। प्रतिमाहरू र प्रतीकहरू एकदमै भिन्न प्रकारका विभिन्न ठाउँहरूमा हुन सक्दछन्, तर ती सबैको उपज एक यस्तो जमिनबाट भएको छ जुन सम्पूर्णा मानवजातिका लागि समान छ। यो शाब्दिक कथन मात्रै होइन। तपाईंले यसलाई एक शाब्दिक कथन, एक धारणा वा सङ्कल्पना मात्रै मानेमा त यसमा निहित गहन अभिप्रायलाई तपाईं बुझ्नै पाउनुहुन्न। तात्पर्य यो हो, तपाईंको चेतना सम्पूर्णा मानवजातिको चेतना हो। तपाईं त्यस्तै गरी पीडित हुनुहुन्छ, चिन्तित हुनुहुन्छ, एकलो हुनुहुन्छ, असुरक्षित हुनुहुन्छ, विभ्रान्त हुनुहुन्छ जस्तो अरू, दसौं हजार माइल टाढा रहेको भए पनि अरू मानिस, प्राणीहरू छन्। यस कथनको सही बोध, यसको बिलकुलै अन्तस्तलबाट अनुभूति हुनु र शाब्दिक स्वीकृति मात्रै हुनु बिलकुलै बेग्लै कुरा हो। जब तपाईंले साँकै थाहा पाउनुभयो तपाईं नै समस्त मानवजाति हो भनेर, तब तपाईंमा प्रचण्ड ऊर्जा उत्पन्न हुन्छ, व्यक्तिवैशिष्ट्यको सङ्कुचित दायरालाई तपाईंले नाघ्नुहुने छ साँघुरो घेरा म र तपाईं, हामी र तिनीहरूको। हामी मनुष्यजातिको धेरै जटिल चेतनालाई एकै चोटि सँगसँगै जाँचपडताल गरिरहेका छौं। युरोपेली, एसियाली वा मध्यपूर्वका मानिसको होइन, बरु लाखौं वर्षबाट समयको अन्तर्गत मनुष्यचेतनामा चल्नरहेको असाधारण गतिविधिको जाँच गरिरहेका छौं।

यस वक्ताले भनेका कुराहरूलाई स्वीकार गरिनहाल्नोस्। यदि तपाईंले स्वीकार गरिहालेमा त यसको कुनै अर्थ हुँदैन। यदि तपाईं शङ्का गर्न सुरु गर्नुहुन्न, शङ्का उठाउन सुरु गर्नुहुन्न, अन्वेषणका लागि संशयात्मक बन्नुहुन्न, यदि तपाईं आफ्नो विशिष्ट विश्वासबाट, निष्ठाबाट, अनुभवबाट वा सङ्गृहीत ज्ञानमा टाँसिएर बसेमा त यो जाँचपडताललाई एक निरर्थक क्षुद्रताको स्तरमा ल्याएर छोड्नुहुने छ। यदि तपाईंले यस्तो गरेमा तब मानिसको सामुत्रे यस विकराल समस्याको तपाईं सामना गर्नु नै हुँदैन।

हामीले हाम्रो वास्तविक चेतना के हो, हेर्नु छ। विचार र विचारद्वारा जुटाइएका सम्पूर्णा कुराहरू हाम्रो चेतनाका भाग हुन्। हामी रहेको संस्कृति, हाम्रो सौन्दर्यपरक मूल्य, हाम्रा आर्थिक दबावहरू, हाम्रो राष्ट्रिय वंशानुगतता सबै त्यसै चेतनाभित्र पर्दछन्। यदि तपाईं कुनै शल्यचिकित्सक हुनुहुन्छ वा कुनै सिकर्मी वा कुनै व्यवसायविशेषमा विशेषज्ञता प्राप्त गर्नुभएको छ भने तब त्यो विशिष्ट सामूहिक चेतना तपाईंको आफ्नो चेतनाको भाग बन्न जान्छ। यी वास्तविकता हुन्। तपाईं सिकर्मी हुनुहुन्छ भने तपाईंमा केही कौशल हुनुपर्दछ,

काठको प्रकृतिलाई बुझेको हुनुपर्दछ, काठसम्बन्धी कार्यमा प्रयोग हुने खालका औजारहरूको जानकारी हुनुपर्दछ। यसै प्रकार क्रमिक रूपले तपाईं काठको काम गर्ने यी विशेष दक्षता हासिल गर्ने समूहसँग गाँसिन पुग्नुहुन्छ। त्यस समूहको आफ्नो एक विशिष्ट चेतना हुन्छ, त्यो चेतना तपाईंको चेतनाको भाग बन्न जान्छ। त्यस्तै प्रकारले वैज्ञानिक पुरातत्त्ववेत्तासँग पनि यही कुरा लागू हुन्छ। उनीहरूको पनि विशिष्ट सामूहिक चेतना हुन्छ। ठीक प्रकारले पशुहरूको पनि समूहरूपले उनीहरूको आफ्नै खास चेतना हुन्छ। यदि तपाईं कुनै गृहिणी हुनुहुन्छ, तपाईंको आफ्नै खास सामूहिक चेतना हुन्छ, जस्तो अन्य सबै गृहिणीहरूको हुन्छ। उन्मुक्तता संसारभरि फैलिरहेको छ। यसको सुरुवात सुदूरपश्चिममा भयो अनि विश्वभर फैलिँदै गयो। त्यो पनि सामूहिक चेतनाको आन्दोलन हो। यसको तात्पर्यलाई हेर्नोस्, बुझ्नोस्। तपाईं स्वयम् यसको जाँचपडताल गरी हेर्नोस्, यसमा के समावेश भएको छ।

हाम्रो चेतनामा, चेतनाको गहन गहिराइमा हाम्रो भय समाविष्ट छ। पुस्तौँपुस्तादेखि मानिस भयसँग बाँच्दै आइरहेको छ। ऊ सुखभोगसँग, ईर्ष्यासँग, एक्लोपनको उदासी र भ्रान्तिका वेदनाहरूसँग बाँच्दै आइरहेको छ। साथै ठूलो व्यथासँग बाँच्दै आइरहेको छ, त्यस भावनासँग बाँच्दै आएको छ जसलाई ऊ प्रेम भन्दछ अनि सधैं विद्यमान मृत्युको भयसँग पनि। यो सबै उसको चेतना हो जुन चेतना सबै मानवजातिमा समान छ। यसको अभिप्रायलाई बुझ्नोस्। यसको अभिप्राय हो, तपाईं एक बेग्लै व्यक्तिविशेष हुनुहुन्न। यस कुरालाई स्वीकार गर्नु धेरै कठिन छ, किनकि आफूलाई बेग्लै व्यक्तिविशेष मात्रका लागि हामी कम्प्युटरभैँ पूर्वनियोजित छौँ। धार्मिक तवरबाट हामीलाई हाम्रो आत्मा अर्को मानिसको आत्माबाट बेग्लै छ भनी मात्र नियोजित गरिएको छ। पूर्वनियोजित हुनाको कारणा हाम्रो मस्तिष्कले पुस्तौँपुस्तादेखि एउटै ढाँचामा काम गर्दै आइरहेको छ।

यदि कसैले हाम्रो चेतनाको प्रकृतिलाई बुझेमा त यस दुःखग्रस्त 'म' का सबै वैयक्तिक प्रयासहरूले एक वैश्विक अर्थवत्ता ग्रहण गरिहाल्छन्, तब एउटा बिलकुलै बेग्लै क्रिया हुन्छ। हामी त्यसै सङ्कटको घेरामा छौँ। हामी पूर्वनियोजित छौँ, पूर्वनियोजित भएर हामी सिक्न चाहन्छौँ। कहिलेकाहीं केही अन्तर्दृष्टि पाउँछौँ। अनि हाम्रो मस्तिष्कले आफैँ त्यसलाई बारम्बार दोहोर्‍याउँछ। त्यस वास्तविक तथ्यलाई हेर्नोस् मात्रै, कोही इसाई वा बौद्ध वा हिन्दू छन्, कोही साम्यवादको विरोधमा छन्, कुनै साम्यवादी छन् त कुनै लोकतन्त्रवादी; यही नै दोहोर्‍याइरहन्छन्। अनि पुनरावृत्तिको यसै अवस्थामा सन्जोगले कहिलेकाहीं समाधान वा छिचोलिने हुन जान्छ।

यसरी मनुष्यप्राणीले कसरी, जो बाँकी मानवजातिबाट वास्तवमा भिन्न छैन, यस सङ्कट, यस आमूल परिवर्तनको विन्दुको सामना कसरी गर्ने? लाखौँलाख वर्षदेखि एउटा व्यक्तिका रूपमा चिन्तन गर्दै, विकसित हुँदै आएको जुन वास्तवमा एक भ्रम हो, कसरी मनुष्यप्राणीको रूपले आमूल परिवर्तनलाई सामना गरी वास्तविकतालाई हेर्न-बुझ्न सक्नुहुन्छ अनि त्यसै बोधबाट पूर्णतः बेग्लै अर्कै दिशातिर गति गर्नुहुन्छ?

हामी सबै मिलेर हेर्नु भन्नाले के हो, विचारको वास्तविकतातिर हेर्नुलाई बुझ्ने कुरा। तपाईं सबै विचार गर्नुहुन्छ, त्यसै कारणा तपाईं यहाँ आउनुभएको हो। तपाईं सबै सोचविचार गर्नुहुन्छ अनि सोचविचारले आफूलाई शब्दहरूमा वा हाउभाउद्वारा, हेराइद्वारा, शारीरिक गतिविधिद्वारा अभिव्यक्त गर्दछ। शब्द हामी प्रत्येकका लागि साभ्ना हो भन्नुको तात्पर्य हामी यसै शब्दको माध्यम बुझ्दछौँ। विचार मानवजातिको समान लक्षणा भए पनि यदि यो कुरा तपाईं आफैँले पत्ता लगाउन सकेमा यो धेरै असाधारण कुरो हुन्थ्यो। तब तपाईं देख्नुहुने छ, विचार तपाईंको विचार होइन, यो विचार मात्रै हो। हामीले हरेक चिजको वास्तविक रूप हेर्न सिक्नुपर्दछ। पूर्वनियोजितद्वारा हेर्ने गरिएअनुसार होइन। के हामी पूर्वनियोजितबाट मुक्त भई हेर्न सक्छौँ? यदि तपाईं इसाई, लोकतन्त्रवादी, साम्यवादी, समाजवादी वा क्याथोलिक, प्रोटेस्टेन्ट भई हेर्नुहुन्छ जुन सबै यतिबिध्न पूर्वाग्रहहरू हुन्, तब आफ्नो सामुन्ने उभिएको सङ्कटको खतराको विकरालतालाई बुझ्न पाउनु। यदि

तापई कुनै विशेष समूहसँग वा कुनै विशेष गुरुको अनुयायी हुनुहुन्छ वा कुनै कार्यविशेषका लागि प्रतिज्ञाबद्ध हुनुहुन्छ, तब तपाईं आफ्नो यस प्रकारले पूर्वनियोजित हुनाको कारण कुनै पनि चिजलाई वास्तविक रूपमा तपाईं हेर्न सक्नुहुन्न। जब तपाईं कुनै पनि सङ्गठनसँग, कुनै पनि गुटसँग, कुनै पनि विशिष्ट धर्मसँग, कुनै पनि विशिष्ट राष्ट्रियतासँग कुनै पनि सरोकार नभएको अवस्थामा मात्रै वास्तविक अवलोकन गर्न पाउनुहुन्छ। यदि तपाईंले किताबहरू तथा अनुभवहरूबाट ठूलो मात्रामा ज्ञान बटुल्नुभएको छ, तपाईंको मन पहिलेदेखि नै भरिभराउ छ, तपाईंको मस्तिष्क अनुभवहरूले, विशिष्ट प्रवृत्तिहरू एवम् यस्तै प्रकारका कुराहरूले कोचाकोच गरी भरिएको छ भने यी सबै तपाईंको अवलोकनमा बाधा बन्न जान्छन्। विश्वमा वस्तुतः के घटित भइरहेको छ त्यसलाई अवलोकन गर्नका लागि के हामी यी सबै कुराहरूबाट मुक्त हुन सक्दछौं? आतङ्कप्रति र भयानक साम्प्रदायिक-धार्मिक विभाजनहरूप्रति, एउटा गुरु अर्को निर्बुद्धि गुरुको विरुद्ध, यी सबैका पछाडि दम्भहरू, यिनको सत्ता, प्रतिष्ठा सबै सम्पत्तिहरूको अवलोकन ज्यादै नै व्याकुल गराउने खालको छ। एक बेग्लै मानिसका रूपमा होइन, बरु समस्त मानवजातिको प्रतिनिधि मानवका रूपमा के तपाईं आफैँतिर हेर्न सक्नुहुन्छ? यस्तो प्रकारको भावना भए त त्यसको अर्थ हो, तपाईंमा मानवप्राप्तीहरूका लागि प्रगाढ प्रेम छ।

जब तपाईं कुनै विकृत वा नबड्ग्याईकन स्पष्टतासाथ हेर्न समर्थ हुनुहुन्छ तब तपाईं चेतनाको स्वरूपलाई चेतनाको धेरै गहिरो तहसम्म पनि जाँचपडताल गर्न सुरु गर्नुहुने छ। विचारको समग्र गतिविधिको जाँचपडताल तपाईंले गर्नुपर्दछ, किनकि विचार नै चेतनाको समस्त अन्तर्वस्तुका लागि जिम्मेवार छ, चाहे त्यो सतही तह होस् वा गहिरो तह। यदि तपाईंसँग विचार नहुँदो हो त न कुनै भय हुन्थ्यो, न सुखबोध नै हुन्थ्यो, न समय नै हुन्थ्यो; यी सबैका लागि विचार नै जिम्मेवार छ। विशाल धर्मागार क्याथेड्रलको सुन्दरताका लागि विचार जिम्मेवार छ, साथै त्यस धर्मागारभित्र जुन अर्थहीन कुराहरू हुन्छन् तिनका लागि पनि विचार नै जिम्मेवार छ। महान् कलाकारको, कविहरूको, रचनाकारहरूका सबै उपलब्धिहरू विचारकै गतिविधि हुन्। सङ्गीतकारले कुनै अद्भुत नादलाई आफूभित्र सुन्दछ अनि त्यसलाई आफ्नो कागजमा लिपिबद्ध गरिदिन्छ। यो विचारकै गतिविधि हो। विश्वभरका सबै देवताहरूका लागि, सम्पूर्णा परित्राछाकर्ताहरूका लागि, सबै गुरुहरूका लागि विचार नै जिम्मेवार छ। सबै प्रकारको आज्ञाकारिता तथा निष्ठाका लागि विचार नै जिम्मेवार छ। तुष्टिको खोजमा लागेका, एक्लोपनबाट पलायन चाहनेहरू सबै नै विचारकै परिछाम हुन्। विचार समस्त मानवजातिमा एकसमान लक्ष्छा हो। भारतको कुनै साधारण ग्रामवासी सोच्छ, जस्तो कुनै प्रशासक वा कुनै मुख्य धार्मिक नेताले सोच्छ। यो त प्रतिदिनको साधारण तथ्य हो। यही आधारभूमिमा मानवजाति उभिएको छ। यसबाट तपाईं भाग्न सक्नुहुन्न।

विचारले मानिसलाई आश्चर्यजनक ढङ्गले मदत गर्ने काम गरेको छ, तर यसका साथै यसले विश्वमा धेरै ठूलो विध्वंस तथा आतङ्कलाई पनि ल्याएको छ। हामीले विचारको स्वरूप र चर्तिकलालाई बुझ्नुपर्दछ। तपाईं किन निश्चित तरिकाबाटै सोच्नुहुन्छ, किन तपाईं निश्चित तरिकाको सोचाइमै टाँसिरहनुहुन्छ, किन तपाईं निश्चित अनुभवहरूलाई पक्रिरहनुहुन्छ, किन विचारले मृत्युको प्रकृतिलाई बुझ्न नसकेको हो? हामीले विचारकै ढाँचालाई जाँच गर्नुपरेको छ। तपाईंको विचार होइन, किनकि तपाईंको विचार स्पष्ट भइसकेको छ, किनकि तपाईं पूर्वनियोजित गरिनुभएको छ। तर यदि विचार के हो भनी गहनतासाथ सोधखोज गरेमा त तपाईं बिलकुलै बेग्लै आयाममा प्रवेश गर्नुहुने छ, आफ्ना सानातिना खास प्रकारका समस्याको आयाममा होइन। तपाईंले विचारको विकट चर्तिकला, विचारको स्वरूपलाई बुझ्नुपर्छ, यसलाई कुनै दार्शनिकभैँ होइन, धार्मिक मानिसभैँ होइन, कुनै विशिष्ट व्यवसायी वा कुनै गृहिणीभैँ पनि होइन, बरु तपाईंको विचारप्रक्रियाको प्रचण्ड जीवन्ततालाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ।

युद्धहरू, युद्ध कलकारखाना, युद्धको बर्बरता, हत्याहरू, आतङ्क, बमबारी कुनै उद्देश्य राखेर वा कुनै उद्देश्यबिना बन्धक बनाउनु यी सबै क्रूरताका लागि विचार नै जिम्मेवार छ। साथै विचार नै धर्मागारहरूका लागि, त्यसको सुन्दर बनावटका लागि अनि राम्रा कविताहरूका लागि जिम्मेवार हो। सम्पूर्णा प्राविधिक विकासका लागि तथा मानवीय चिन्तनबाट पर निकलेर जाने असाधारण क्षमता राख्ने कम्प्युटरका लागि पनि विचार नै जिम्मेवार छ। विचार गर्नु, सोच्नु के हो? यो त स्मृतिको प्रत्युत्तर, स्मृतिको प्रतिक्रिया हो। यदि तपाईंसँग स्मृति नहुँदो हो त तपाईं विचार गर्न सक्नुहुन्नथ्यो। स्मृति मस्तिष्कमा जानकारीका रूपमा सञ्चित हुन्छ अनि अनुभवको परिछाम हुन्छ। यसरी नै मस्तिष्कले कार्य गर्दछ। पहिलो अनुभव, त्यो अनुभव सम्भवतः मानिसको सुरुवाततिर लैजान्छ जुन हामीले वंशानुगत रूपले पाएका छौं : त्यस अनुभवले जानकारी दिन्छ जुन मस्तिष्कमा सङ्गृहीत हुन्छ : जानकारीबाट स्मृति हुन्छ अनि स्मृतिबाट विचार आउँछ। विचारबाट कार्य गर्नुहुन्छ। त्यस कार्यबाट तपाईं बढी सिक्नुहुन्छ। यसरी तपाईंको चक्र चल्दछ। अनुभव, जानकारी, स्मृति, विचार र कर्म; कर्मबाट अरू बढी सिक्नु र दोहोर्‍याउनु, पुनरुक्ति गर्नु भइरहन्छ। हामी यसै प्रकार पूर्वनियोजित छौं। हामी सधैंभरि यही गरिरहन्छौं। अतीतमा भोगेका दुःखको स्मृति, दुःखबाट भविष्यमा बच्नका लागि दुःख हुने कारणाहरूलाई नगर्नु जुन जानकारी बन्न जान्छ अनि त्यसैको पुनरुक्ति। कामसुख अनि फेरि पुनरुक्ति। यही नै विचारको चर्तिकला हो। यसको रूपलाई हेर्नोस्, विचारले कसरी यन्त्रवत् काम गर्दछ। विचार आफूले आफैँलाई भन्छ। “म कार्य गर्नका लागि स्वतन्त्र छु।” तापनि विचार कहिल्यै स्वतन्त्र हुन सक्दैन, किनकि ऊ जानकारीमा निर्भर रहन्छ अनि जानकारी स्पष्ट छ, सधैं नै सीमित हुन्छ। जानकारी सधैं नै सीमित हुनुपर्छ, किनभने यो समयको अंश हो। म धेरै सिक्ने छु अनि धेरै सिक्नका लागि मसँग समय चाहिन्छ। म रुसी भाषा जान्दिनँ तर म यसलाई सिक्छु। हुन सक्छ, यसका लागि छ महिना वा वर्ष दिन वा जिन्दगीभर नै लाग्न सक्छ। जानकारी समयको गतिविधि हो। समय, ज्ञान, चिन्तन, कर्म। यस कर्ममै हामी जिउँछौं। विचार सीमित हुन्छ, यसरी जुनसुकै पनि विचारले उत्पन्न गर्ने कार्य सीमित हुन्छ अनि यस्तो सीमितताले सीमितता उत्पन्न गर्छ, विभाजन उत्पन्न गर्दछ।

यदि मैले म हिन्दू हुँ, म भारतीय हुँ भनेमा म सीमित हुन जाने छु। अनि त्यस सीमितताले विकृति मात्रै होइन, द्वन्द्व पनि उत्पन्न गर्दछ, किनकि अर्को व्यक्तिले भन्छ। म इसाई हुँ वा म बौद्ध हुँ। यसरी हामीबीच द्वन्द्व उत्पन्न हुन्छ। जन्मदेखि मृत्युसम्म हाम्रो जीवन सङ्घर्ष तथा द्वन्द्वको एक शृङ्खला मात्रै हो जसबाट बच्ने कोसिसमा लागिरहन्छौं, अनि यसैले बढी द्वन्द्व उत्पन्न गराउँछ। यस निरन्तर अन्तहीन द्वन्द्वमै हामी जिउँछौं अनि यसैमा मर्छौं। यस द्वन्द्वको जरो पत्ता लगाउने कोसिस हामी गर्दैनौं। त्यो जरो हो विचार, किनकि विचार सीमित छ। कृपया यो नसोध्नुस् विचारलाई कसरी रोक्ने भनेर। त्यो मुद्दा होइन। मुद्दा हो विचारको प्रकृतिलाई बुझ्नु, त्यसको अवलोकन गर्नु, त्यसलाई हेर्नु।

सासेन, स्विट्जर्ल्यान्ड

जुलाई १२, १९८१

दुई

हामी भनिरहेका थियौं, मानवचेतना सबै मानवजातिमा उस्तै छ। हामी पूर्वमा वा पश्चिममा जहाँसुकै निवास गरेको भए पनि हाम्रो चेतना भय, चिन्ता, सुख, दुःख आदिका कैयौं तह तथा हरेक प्रकारका आस्थाद्वारा बनेको छ। कहिलेकाहीं सायद त्यस चेतनामा प्रेमको, करुणाको पनि उदय हुन्छ अनि त्यस करुणाबाट एउटै एकदमै बेग्लै प्रकारको प्रज्ञा प्रकट हुन्छ औ समाप्त हुने, मृत्यु हुने भय भने सधैंभरि लागी नै रहन्छ। अनादिकालदेखि नै मानिसले विश्वभरि पत्तो लगाउने कोसिस गरिरहेको छ, कुनै पवित्र वस्तु छ जुन विचारभन्दा पर होस्, अविकारी होस्, समयातीत होस्।

विभिन्न सामूहिक चेतनाहरू छन्, व्यापारीहरूको आफ्नै चेतना छ, वैज्ञानिकहरूको आफ्नो चेतना, सिक्कीहरूको आफ्नै चेतना; यी त भए चेतनाका अन्तर्वस्तु अनि यी विचारका उपज हुन्। विचारले आश्चर्यजनक वस्तुहरू निर्माणा गरेको छ, कम्प्युटरको असाधारण प्रविधिदेखि लिएर दूरसञ्चार, यन्त्रमानव, शल्यचिकित्सा अनि औषधीसम्मका छन्। विचारले धर्महरू आविष्कार गरेको छ, विश्वभरिका सबै धार्मिक सङ्गठन विचारले नै निर्मित गरेको हो।

विचारले कम्प्युटरको आविष्कार गरेको छ। कम्प्युटरका जटिलताहरूलाई र कम्प्युटरको भविष्यलाई तपाईंले बुझ्नुपर्छ। यसले मानिसको आफ्नोलाई उछिन्ने छ। यसले समाजको, सरकारको ढाँचालाई परिवर्तन गर्न गइरहेको छ। यो वक्ताको आफ्नो कुनै काल्पनिक निष्कर्ष होइन, न त कुनै स्वप्नचित्र नै। यो त वास्तवमा अहिले हुन गइरहेको छ जसको तपाईंलाई थाहापत्तो नहुन सक्छ। कम्प्युटरको आफ्नो यान्त्रिक बुद्धि हुन्छ, उसले सिक्न सक्छ एवम् नयाँ आविष्कार पनि गर्न सक्छ। कम्प्युटरले मानवीय श्रमलाई लगभग अनावश्यक बनाइदिन्छ। दिनमा सायद दुई घण्टा मात्रै काम गर्नुपरोस्। यी सबै परिवर्तनहरू आउनेवाला छन्। तपाईंलाई मन नपर्ने हुन सक्छ, यस विरुद्ध तपाईं विद्रोह गर्न सक्नुहुन्छ, तर यो हुन गइरहेको छ।

विचारले नै कम्प्युटरको आविष्कार गरेको हो, तर विचार सीमित छ अनि कम्प्युटरको यान्त्रिक बुद्धि भने मानिसको भन्दा धेरै पर गइसकेको छ। यो हाम्रो जीवनमा पूरै तरिकाले क्रान्ति ल्याउनेतिर अगाडि बढिरहेको छ। यस्तो स्थितिमा मानिसको हैसियत के हुने हो? यी तथ्यहरू हुन्, वक्ताको कुनै विशेषज्ञीय निष्कर्ष होइन।

जब हामी कम्प्युटरको क्षमताबारे विचार गर्छौं तब आफैँले आफूलाई हामीले सोध्नुपर्छ, मानिसले के गर्नुपर्ने हो? मानवमस्तिष्कका अधिकांश क्रियाहरू कम्प्युटरले ओगट्न गइरहेको छ। अनि मानवमस्तिष्कको के हुन्छ? जब मानवजातिको पेसा कम्प्युटर, रोबोटले सम्भाल्ने छ तब मानव के हुन्छ? जैविक रूपले, बौद्धिक रूपले, भावनात्मक रूपले, मानसिक रूपले दसौं लाख वर्षदेखि हामी मनुष्यजाति पूर्वनियोजित छौं अनि यसै पूर्वनियोजित ढाँचालाई बारम्बार पुनरावृत्ति गर्दै रहन्छौं। हामीले सिक्न छोडिसकेका छौं। अनि हामीले यो पत्ता लगाउनु छ, के युगौँदेखि पूर्वनियोजित मानवमस्तिष्क सिकिरहन र आफूले आफैँलाई तत्काल कुनै बेग्लै आयामतिर परिवर्तन गर्ने सामर्थ्य राख्दछ? यदि हामीमा त्यो क्षमता छैन भने मानवमस्तिष्कका क्रियाहरूलाई कम्प्युटरले आफ्नो अधीन गर्दै छ, किनकि कम्प्युटर मानवमस्तिष्कभन्दा कैयौं गुना धेरै समर्थ, द्रुततर गति एवम् ठीक सामर्थ्य राख्ने खालको छ। यो कुनै मामुली कुरा होइन, यो धेरैधेरै गम्भीर कुरा हो। कम्प्युटरले नयाँ धर्मको आविष्कार गर्न सक्छ। यो कुनै पनि विद्वान् हिन्दू, क्याथोलिक, प्रोटेस्टेन्ट वा मुस्लिम विशेषज्ञद्वारा

पूर्वनियोजित गर्न सक्छ, अनि यसले नयाँ धर्मका लागि अद्भुत संरचना निकाल्न सक्ने छ। अनि हामी जे भइरहेको छ त्यसप्रति सजग नभए त कम्प्युटरले निकालेको नयाँ धर्मसंरचनालाई अनुसरछा गर्न लाग्ने छौं। कृपया यी सबै कुराहरूलाई गम्भीरतापूर्वक हेर्नेस्, बुझ्नेस्।

हजारौं-हजारौं वर्षदेखि हाम्रो चेतना एउटा व्यक्तिका रूपमा, एउटा बेग्लै हस्तीका रूपमा सोचका लागि पूर्वनियोजित गरिएको छ। यो व्यक्तिले जन्मदेखि मृत्युसम्म एकअर्कासँग सङ्घर्ष गर्ने एवम् द्वन्द्वमै रहिरहनुपर्छ भनी पूर्वनियोजित गरिएका छौं। हामीले यसलाई स्वीकार गरिराखेका छौं। हामीले यसलाई कहिल्यै चुनौती दिएनौं। पूर्णतः द्वन्द्वरहित जीवन जिउन पनि सम्भव छ भनी कहिल्यै आफूले आफैँलाई सोधेनौं। यस सम्बन्धमा कहिल्यै नसोधेको हुनाले कहिल्यै यसबारे सिकेनौं। हामी दोहोर्न्याउँछौं मात्रै। द्वन्द्वमा रहनु हाम्रो अस्तित्वको जन्मजात अङ्ग भइरहेको छ। प्रकृति द्वन्द्वमा छ भन्ने हाम्रो तर्क छ, अनि प्रगति द्वन्द्वद्वारा नै हुन्छ भन्ने हाम्रो मान्यता छ। इतिहासभरि नै सबै धार्मिक सङ्गठनहरू व्यक्तिगत मुक्तिको धारछालाई मान्दै आएका छन्। हामी बडो गम्भीरतासाथ व्यक्तिगत चेतना नामको कुनै चिज पनि छ के भनी शङ्का व्यक्त गरिराखेका छौं। एक मनुष्य प्राणीका रूपमा शेष मनुष्यजातिबाट बेग्लै तपाईंको आफ्नो विशिष्ट चेतना छ। तपाईंले यसको उत्तर दिनुपर्छ, यसमा कुनै खेलौंकी गर्न सक्नुहुन्न।

व्यक्ति विशेष हुनको लालनपालन, पूर्वनियोजन, संस्कारबद्धताबाट हुर्काइएको हुनाले हाम्रो चेतना विचारको चर्तिकला हुन गएको छ। भय र सुखतिर दौडिनतिर नै विचारको गतिविधि रहेको छ। पीडा, चिन्ता, अनिश्चितता अनि गहिरो पश्चात्ताप, चोट, युगौंयुगदेखिका दुःखका बोभहरू सबै विचारका अंश हुन्। हामीले भन्ने प्रेमका लागि विचार नै जिम्मेवार छ। प्रेम हाम्रा लागि केवल ऐन्द्रिक सुख बन्न गएको छ जुन इच्छाको विषय हो।

जस्तो हामीले भनेका थियौं, हामी सँगसँगै विचारविमर्श गरिरहेका छौं भन्ने कुरामा जबसम्म हामी बिलकुलै सुनिश्चित हुँदैनौं तबसम्म बारम्बार दोहोर्न्याइरहने छौं। वक्ता तपाईंले के सोच्ने भनेर भनिरहेको छैन। ऊ प्रचार गरिरहेको छैन, प्रचार त कति भयङ्कर कुरो हो। उसले तपाईंको आचार कस्तो हुने, के विश्वास गर्ने भनिरहेको छैन, बरु तपाईं-हामी सबै मिलीजुली हाम्रो बाहिरी विश्वमा भइरहेका महाअनर्थ, घोर निष्ठुरता, हिंसाका साथै प्रत्येक मानिसभित्र चलिरहेको असाधारण द्वन्द्वको छानबिन गरिरहेका छौं। सँगसँगै हामी जाँचपडताल गरिरहेका छौं। तपाईं-हामी केवल केही धारणा, निष्कर्ष अथवा विश्वासको कुरा गरिराखेका छैनौं भन्ने कुरातर्फ ध्यानाकर्षण गर्न चाहन्छु। मानवजातिले उब्जाएको यस विश्वतिर हेरिरहेका छौं जसका लागि हामी सबै जिम्मेवार छौं। हाम्रो बुझाइमा स्पष्टता हुनु आवश्यक छ। त्यो चाहे बौद्धिक बुझाइ होस् जुन मौखिक मात्रै हुन्छ वा गहन तात्पर्यको बुझाइ जुनसुकै स्तरको भए पनि त्यस बुझाइले कार्य गर्नुपर्दछ। हामी यस्तो स्थितिमा पुगेका छौं जहाँ हामीले निर्णय लिनुपर्दछ। सङ्कल्पशक्तिको निर्णय होइन। विश्वको सम्पूर्णा संरचना बाहिरी र भित्री (आन्तरिक) दुवैका साथै सम्पूर्णा प्रकृतिलाई बुझेर सहज रूपले घटित हुने प्रकारले निर्णय लिन सक्छौं। त्यस प्रत्यक्ष बोधले नै निर्णयलाई, कर्मलाई जन्म दिन्छ।

जुन समस्याहरूबाट हामी घेरिएका छौं ती सबै विचारकै उपज हुन्। अनि हाम्रो मस्तिष्क ती समस्याहरूलाई सुल्भाउनका लागि शिक्षित, प्रशिक्षित, संस्कारबद्ध भएको, गरिएको हो। विचारले समस्याहरू उब्जाएका छन्, जस्तो राष्ट्रियताको विभाजनको समस्या। विचारले नै विभिन्न विभाजनहरू उब्जाएको छ अनि विभिन्न आर्थिक संरचनाहरूबीच द्वन्द्वहरू। विचारले विभिन्न प्रकारका धर्महरू उब्जाएको छ अनि तिनीहरूबीच विभाजन गराएको छ, त्यस कारण त्यहाँ द्वन्द्व छ। अनि हाम्रो मस्तिष्क विचारबाट उत्पन्न समस्याहरू सुल्भाउने प्रयत्नका लागि प्रशिक्षित छ। आफ्नो विचार तथा त्यसबाट उत्पन्न आफ्नो प्रतिक्रियाको स्वरूपलाई गहिराइबाट

बुझनु हाम्रा लागि अत्यावश्यक छ। हामी जेसुकै पनि किन नगरौं, विचारले हाम्रो जीवनलाई रिंगाएको हुन्छ। जेसुकै पनि कर्म घटित होस्, त्यसको पछाडि विचार नै हुन्छ। ऐन्द्रिक, बौद्धिक वा जैविक जुनसुकै प्रकारको कार्यकलाप भए पनि हरेक समय विचार सञ्चालित भइरहन्छ। जैविक रूपले हाम्रो मस्तिष्क युगौंदेखि पूर्वनियोजित, संस्कारित हुँदै आइरहेको छ। शरीरले आफ्नो ढङ्गबाट कार्य गर्दछ, श्वासप्रश्वास लिने कार्य, हृदयको धड्कन आदि त्यस्तै अरू सम्पूर्णा क्रियाहरू। त्यसै प्रकार तपाईं क्याथोलिक, हिन्दू वा बौद्ध जे हुनुहुन्छ, तपाईं त्यस संस्कारबद्धतालाई बारम्बार दोहोर्चाइरहनुहुन्छ।

विचार समय र अवकाश (Space) मा हुने गतिविधि हो। विचार स्मृति हो, विगतका कुराहरूको सम्भना। विचार जानकारीहरूको क्रिया हो, यी जानकारीहरू लाखौं वर्षदेखि बटुलिएर मस्तिष्कमा सम्भनाका रूपमा सञ्चित भएर रहेका छन्। यदि तपाईंले आफ्नो विचारलाई अवलोकन गरेमा त तपाईंले देख्नु वा थाहा पाउनुहुने छ कि अनुभव र ज्ञान नै तपाईंको जीवनका आधार हुन्। ज्ञान कहिल्यै पूर्ण हुँदैन, यो सधैं अज्ञानसँगै जानुपर्दछ। हामी ठान्छौं, ज्ञानबाट हाम्रा सबै समस्याहरूको हल हुन जान्छ, त्यो ज्ञान कुनै पुरोहितको होस् वा कुनै गुरु, कुनै वैज्ञानिक, कुनै दार्शनिक वा अत्याधुनिक मनोचिकित्सकको। तर हामीले कहिल्यै प्रश्न गरेनौं, प्राविधिक समस्याहरूबाहेक के ज्ञान आफैँले हाम्रो कुनै पनि समस्या निराकरछा गर्न सक्छ?

ज्ञान समयको माध्यमले आउँछ। कुनै भाषा सिक्नु छ, तपाईंलाई समय चाहिन्छ। कुनै दक्षता हासिल गर्न वा निपुणतासाथ मोटर चलाउन समय चाहिन्छ। त्यसै समयको गतिविधिलाई मनको क्षेत्रमा पनि ल्याउँछौं। त्यहाँ पनि हामी भन्छौं, 'मलाई आफ्नो बारेमा जान्नका लागि समय हुनुपर्दछ', 'म जे छु' बाट 'मैले जे हुनुपर्दछ' मा परिवर्तन गर्नका लागि समय चाहिन्छ। बाहिरी विश्वमा लागूहुने खालका यस्ता गतिविधिहरूलाई मानसिक क्षेत्रमा ल्याउनुको अर्थ हो, हामीले समयलाई आफ्नो जीवनमा असाधारण महत्त्व दिएका छौं। भोलिका लागि, विगतका लागि अनि वर्तमानमा। समय विचार हो। बाहिरी विश्वमा होस् वा भित्री तवरबाट, अनुभवद्वारा ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि समय चाहिन्छ। यसै ढङ्गबाट हामी पूर्वनियोजित भएका छौं।

पूर्वनियोजित भइनाले मानवीय संरचनामा गहन, आधारभूत परिवर्तन ल्याउन समय आवश्यक छ भनी ठान्छौं। हामी विचारलाई समयमा प्रयोग गर्छौं, 'म यस्तो, यस्तो बन्ने छु।' प्राविधिक क्षेत्रमा पनि यस्तै भन्नुहुन्छ, 'कम्प्युटर कसरी बनाउने त जान्दिनँ, तर म सिक्ने छु।' समय, ज्ञान, स्मृति, विचार यी सबै नै एक एकाइ हुन्, ती बेग्लबेग्लै क्रियाकलाप होइनन्, बरु एउटै गतिविधि हुन्। विचार ज्ञानको उपज भएकाले सधैं नै सीमित एवम् अधुरो हुन्छ, किनभने ज्ञान अपुरो छ। जेजति पनि सीमित छ त्यसले अवश्य नै द्वन्द्व उत्पन्न गर्दछ। राष्ट्रियता सीमित छ। धार्मिक विश्वासहरू सीमित छन्। जुन अनुभूति तपाईंलाई भयो वा जसको लालसा तपाईंलाई छ त्यो सीमित छ। हरेक अनुभव सीमित नै हुन्छ।

प्रश्नकर्ता : किन?

कृष्णामूर्ति : किनभने अनुभवहरू त अरू धेरै हुन्छन्। मसँग यौनको अनुभव होला वा सम्पत्तिमाथि अधिकार जमाउने अनुभव वा सबै कुरा परित्याग गरी मठमा बस्ने अनुभव। यी अनुभवहरू सबै सीमित नै हुन्छन्।

विचार सीमित भएकाले समस्याहरू उत्पन्न गर्दछ। विचारले नै राष्ट्रिय, आर्थिक एवम् धार्मिक विभाजन खडा गर्दछ अनि भन्दछ, 'मैले यिनीहरूलाई समाधान गर्नुपर्दछ।' यसरी विचार समस्याहरूको निराकरछामा लागि रहेको हुन्छ। अनि कम्प्युटर यन्त्र हो जुन पूर्वनियोजित गरिएको छ, हामी सबैलाई उछिन्छ, किनभने यससँग समस्याहरू छैनन्। कम्प्युटर त विकसित हुँदै रहन्छ, सिक्ने गर्दछ, अगाडि बढिरहन्छ।

हाम्रो चेतना एक व्यक्तिविशेषको चेतनाका रूपमा पूर्वनियोजित गरिएको छ। एउटा व्यक्तिविशेषले चेतनालाई स्वीकार गरेको कुरामा हामी प्रश्न गरिरहेका छौं के त्यो वास्तवमा बिलकुल व्यक्तिगत चेतना हो भनेर। यस्तो नभन्नास्, 'म यदि बेगलै व्यक्तित्व भइनँ भने के हुन्छ?' केही बिलकुलै बेगलै घटित होला। तपाईंलाई कुनै विशिष्ट धन्दामा, कुनै विशिष्ट व्यवसायमा व्यक्तिका रूपमा प्रशिक्षण दिइएको होला, तपाईं एक शल्यचिकित्सक, एक डाक्टर, एक इन्जिनियर बन्नुभएको होला तर यसबाट तपाईं एक बेगलै व्यक्ति बन्नुहुन्न। तपाईंको कुनै बेगलै नाम, अलग रूप होला, त्यसले व्यक्तित्व बन्दैन। न त यस मान्यताले समयद्वारा मस्तिष्क स्वीकार गरिरहन्छ, 'म व्यक्तिविशेष हुँ, सङ्घर्षद्वारा केही हुनुपर्दछ, मेरो इच्छालाई चरितार्थ गर्नु छ।' त्यस तथा कथित व्यक्तिगत चेतना जुन तपाईंको हो, त्यो त समस्त मानवजातिको चेतना नै हो।

तपाईंको चेतना जसलाई तपाईंले बेगलै स्वीकार गरिरहनुभएको छ, त्यो यदि बेगलै नभएमा तब तपाईंको चेतनाको स्वरूप के हो? त्यसको एउटा भाग ऐन्द्रिक प्रतिक्रियाहरूबाट बनेको छ। यी ऐन्द्रिक प्रतिक्रियाहरू स्वभावैले, अनावश्यक रूपमै तपाईं आफैँलाई सुरक्षित गर्न पूर्वनियोजित छन्, भोक लागेकाले भोजन खोज्नु, सास लिनु आदि अचेतन क्रियाहरू। जैविक रूपले तपाईं पूर्वनियोजित हुनुहुन्छ। तब तपाईंको चेतनाको अन्तर्वस्तुमा बालकपनदेखि खाएका चोटहरू र पाएका क्षतिहरूका साथै कैयौं प्रकारका अपराधबोधहरू समावेश छन्। यसमा विभिन्न धारणाहरू अनि काल्पनिक निश्चिन्तताहरू समावेश भएका छन् जसमा धेरै अनुभवहरूमा ऐन्द्रिक र मनोवैज्ञानिक पर्दछन् जसको जडमा, आधारमा सधैं नै विभिन्न प्रकारका भयहरू हुन्छन्। भयसँग स्वभावतः घृणा, द्वेष सँगसँगै रहन्छ। जहाँ भय हुन्छ त्यहाँ हिंसा, आक्रामकता, सफलताको भयङ्कर लालसा, भौतिक तथा मनोवैज्ञानिक दुवै संसारमा हुन्छ। चेतनाको अन्तर्वस्तुमा सुखको अविराम खोजतलास पनि पर्दछ। स्थायित्वको सुख, अधिकारको सुख, धनको सुख जसले शक्ति दिन्छ, आफ्नो अगाध ज्ञानले ढाकिएको दार्शनिक सुख, आफ्नो सर्वस्व जमाएर बसेको गुरुको सुख। सुखसँग अगच्छित रूपहरू छन्। साथमा पीडा छ, चिन्ता छ, स्थायी एकलोपना तथा दुःखको गहिरो अनुभूति छ, केवल तथाकथित निजी दुःखको मात्रै होइन, बरु युद्धको कारणा, उपेक्षाको कारणा, एकअर्कालाई जित्नका लागि समुदायबीच चलिरहेको होडको कारणा उत्पन्न भएको घोर दुःखको अनुभव पनि। त्यस चेतनामा प्रजातीय तथा सामूहिक अन्तर्वस्तु पनि समाविष्ट छ। अन्त्यमा त्यसमा सामेल छ मृत्यु।

विश्वासहरू, निश्चिन्तताहरू अनिश्चिन्तताहरू, चिन्ता, एकलोपना अनि अन्तहीन विपदा यही नै हो हाम्रो चेतना। यी सबै तथ्यहरू हुन्। अनि हामी भन्दछौं, यो चेतना मेरो निजी हो। के त्यो यस्तो हो? सुदूरपूर्वमा जानोस् वा नजिक पूर्वमा, अमेरिका जानोस् वा युरोप, मानवजाति भएको जतासुकै जानोस्, तिनीहरू व्यथित छन्, चिन्तित छन्, एकला छन्, उदास छन्, खिन्न छन्, उराठिलो, सङ्घर्षरतका साथै द्वन्द्वमा जकडिएका छन्। ती सबै तपाईंभै नै हो। यसैले तपाईंको चेतना अरु कुनै मानिसको चेतनाभन्दा बेगलै छ। मलाई थाहा छ, यस कुरालाई स्वीकार गर्नु कति कठिन छ। तपाईं यसलाई तार्किक रूपले स्वीकार गर्नुहोला। बौद्धिक रूपले तपाईं भन्नुहोला, 'हो, हुन सक्छ, त्यस्तै नै होला।' तर समस्त मानवजातिसँग अभिन्नताको समग्र मानवीय भावको अनुभूति हुनका लागि अत्यधिक संवेदनशीलता आवश्यक हुन्छ। यो कुनै समाधान गर्नुपर्ने समस्या होइन। तपाईं विशिष्ट बेगलै व्यक्ति होइन भन्ने कुरा मान्नोस्, स्वीकार गर्नुोस् वा यस वैश्विक मानवीय अस्तित्वलाई अनुभव गर्ने प्रयासतिर लाग्नोस् भन्ने कुरा पनि होइन। यदि तपाईंले यसो गर्नुभएमा त तपाईंले यसलाई एउटा समस्या बनाइहाल्नुहुन्छ अनि मस्तिष्क त समस्याहरू सुल्झाउनका लागि सदा तयार भएर बसेकै छ। तर यदि तपाईं पूरा जागरूकतासाथ, मनबाट, हृदयबाट, आफ्नो पूरै अस्तित्वका साथ यस तथ्यलाई वास्तवमा हेरेमा

तब तपाईंले सम्पूर्णा पूर्वनियोजनलाई भताभुङ्ग पार्नुहुने छ। यो सहजतासाथ टुट्दछ। तर यदि 'म यस पूर्वनियोजनलाई खतम गर्छु' भनी भन्नुभएमा तब फेरि तपाईं पुरानै ढाँचामा फर्केर आउनुहुन्छ।

वक्ताका लागि यो पूरै रूपको वास्तविकता हो, सुखद हुनाको कारछा शाब्दिक रूपले स्वीकार गरिएको यो यस्तो कुनै कुरो होइन। यो यस्तो कुरो हो जुन वास्तविक छ। तर्कले, बुद्धिले, विवेकले जाँच गरी तपाईंले पत्ता लगाउनुभएमा पनि यो ठीक यस्तै नै हो। तर व्यक्तिविशिष्टताको भावबाट पूर्वनियोजित तपाईंको मस्तिष्कले विद्रोह गर्ने छ (जस्तो कि यस समय तपाईं गरिरहनुभएको छ)। मानवीय मस्तिष्क सिक्नबाट बच्न चाहन्छ, कम्प्युटर भने सिक्नका लागि तयार छ, किनकि उसलाई केही पनि गुमाउने भय छैन। तर तपाईं भने यता केही न केही गुमाउनेबाट भयभीत हुनुहुन्छ।

के मस्तिष्कले सिक्न सक्छ? त्यो समग्र बुँदा हो। अतः अब हामी सिक्नु के हो भने प्रश्नमा जानुपर्दछ। सिक्नु अधिकांश मानिसका लागि सिक्नुको अर्थ हुन्छ ज्ञान आर्जन गर्नु। मलाई रुसी भाषाको ज्ञान छैन, तर म यसलाई सिक्ने छु। म दिनप्रतिदिन कछठस्थ गरेर केही शब्दहरू, केही वाक्यांशहरू, केही शब्दार्थहरू, केही वाक्यरचनाहरू, व्याकरणाका केही नियमहरू समातेर सिक्छु। यदि म त्यसको पछि परेमा त लगभग कुनै पनि भाषा एक निश्चित समयमा सिक्न सक्दछु। हामीलाई सिक्नुको अर्थ हो ज्ञान वा कुशलतालाई बढुल्नु। हाम्रो मस्तिष्क यसै ढाँचामा संस्कारबद्ध छ। ज्ञान सञ्चय गर्नुस् अनि त्यसैअनुसार कार्य गर्नुस्। जब म भाषा सिक्छु, त्यहाँ ज्ञान आवश्यक हुन्छ। तर यदि मैले आफ्नो मनको, आफ्नो चेतनाको अन्तर्वस्तुबारे मनोवैज्ञानिक रूपले सिक्किरहेमा तब के त्यहाँ प्रत्येक तहलाई जाँच गरी मैले त्यसका बारेमा ज्ञान सञ्चित गर्नुपर्दछ अनि त्यसै ज्ञानअनुसार कार्य गर्नुपर्दछ? भाषा सिक्दाको ढाँचालाई अनुसरछा गर्नुपर्दछ। यदि मस्तिष्कले त्यही ढाँचालाई दोहोर्‍याएमा जब म मेरो चेतनाको अन्तर्वस्तुका बारेमा सिक्किरहेको हुन्छु, यसको अर्थ यो भयो, मैले आफ्नै बारेमा, मेरो चेतनाका बारेमा ज्ञान सञ्चित गर्न समयको आवश्यकता पर्ने भयो। तब म समस्या के हो भनी तय गर्छु अनि मस्तिष्क त समस्या समाधान गर्न तयार नै छ। यो त त्यस अन्तहीन ढाँचाको पुनरावृत्ति हो जसलाई हामी सिक्नु भन्दछौं। के यसभन्दा बेग्लै खालको सिकाइ छ? ज्ञान सञ्चय नगरी कुनै अन्य बेग्लै नै क्रियाद्वारा सिक्नु सम्भव छ? के तपाईं फरकलाई बुझिरहनुभएको छ?

यसै कुरालाई बेग्लै ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्न दिनुस्। अनुभवबाट हामी ज्ञान आर्जन गर्दछौं, ज्ञानबाट स्मृति उत्पन्न हुन्छ, स्मृतिको प्रतिक्रिया विचार हो, तब विचारबाट कर्मको जन्म हुन्छ, त्यस कर्मबाट तपाईं धेरै सिक्नुहुन्छ, यस प्रकार चक्र पुनरावृत्ति भइरहन्छ। यही नै हाम्रो जीवनको ढाँचा हो। त्यस प्रकारको सिकाइको चलनबाट हाम्रा समस्याहरू कहिल्यै हल हुँदैनन्, किनभने यो पुनरावृत्ति मात्रै हो। उत्तम कर्मतिर लैजान्छ भन्ने ध्येयले हामी धेरै ज्ञान आर्जित गर्दछौं, तर त्यस्तो कर्म सीमित हुन्छ, किनकि हामी पुनरावृत्ति गरिरहन्छौं। यस्तो ज्ञानबाट उत्पन्न कुनै पनि क्रियाले हाम्रो मानवीय समस्याको समाधान कहिल्यै गर्न सक्दैन। तिनीहरूको समाधान हामीले गर्न सकेका छैनौं भन्ने स्पष्ट भएको छ। दसौं लाख वर्ष बितिसक्दा पनि हामीले आफ्ना समस्याहरूको समाधान गर्न सकेका छैनौं, हामी एकअर्काको घाँटी काटिरहेका छौं, एकअर्कासँग होडमा लागिरहेका छौं, एकअर्कासँग घृणा गर्दछौं, हामी सफलता चाहिरहन्छौं। यो चलन मनुष्यजातिले सुरुवातमा गरेकोलाई पुनरावृत्ति गरिरहेको छ, अनि यसैमा अबै जकडिएरै रहेका छौं। यस चलनमा रहेर तपाईं जेसुकै पनि गर्नुस्, त्यसबाट कुनै पनि मानवीय समस्याको हल हुँदैन। ती चाहे राजनीतिक, धार्मिक वा आर्थिक जेसुकै भए पनि त्यहाँ विचारले नै क्रियाकलाप गरिरहेको हुन्छ।

अब सिकाइको कुनै अन्य ढङ्ग सम्भव छ। जानकारीको सन्दर्भबाट सिक्ने कुरा होइन, बरु पूर्णतया बेग्लै प्रकारले सिक्ने, सञ्चयरहित प्रत्यक्ष बोधकर्म? पत्ता लगाउनका लागि हामीले कुनै पूर्वाग्रहबिना आफ्नो चेतनाको

अन्तर्वस्तुका साथै बाह्य विश्वको अवलोकन गर्न सम्भव छ भनी छानबिन गर्नुपर्दछ। के त्यो सम्भव छ? यो सम्भव छ भनेर नभन्नोस्, केवल प्रश्न गर्नुोस्। हेर्नुोस्, जब तपाईंसँग कुनै पूर्वाग्रह हुन्छ तब के तपाईं स्पष्टतासाथ निरीक्षण गर्न सक्नुहुन्छ? स्पष्टै छ, तपाईं सक्नुहुन्न। यदि तपाईंसँग निश्चित निष्कर्ष, विश्वासहरू, धारणाहरू, आदर्शहरूका निश्चित समेट्याइहरू छन् अनि विश्व के हो भनी स्पष्टतासाथ हेर्न चाहनुभएमा ती सबै निष्कर्षहरू, आदर्शहरू, पूर्वाग्रह आदिले वास्तवमा हेर्न बाधा पुऱ्याउँछन्। तपाईंका पूर्वाग्रहहरूबाट कसरी छुटकारा पाउने भन्ने प्रश्न होइन, बरु आवश्यकता त स्पष्टतापूर्वक, प्रज्ञापूर्वक यो हेर्नु महत्त्वपूर्णा छ, पूर्वाग्रह जतिसुकै राम्रो वा नराम्रो नै किन नहोस्, प्रत्यक्ष बोधमा बाधक बन्न जान्छ। जब तपाईंले यो देख्नुहुन्छ, पूर्वाग्रह बिदा हुन जान्छ। पूर्वाग्रह महत्त्वपूर्णा होइन, स्पष्टतासाथ हेर्नु आवश्यक हो।

म यदि राम्रो शल्यचिकित्सक बन्न चाहन्छु भने शल्यचिकित्सकबारे आदर्शहरू वा पूर्वाग्रह राखेर म त्यसो गर्न सक्दिनँ। मैले वास्तवमा शल्यचिकित्सा गर्नुपर्दछ। के तपाईंले नयाँ प्रकारको कर्मलाई देख्न सक्नुभएको छ, एक नयाँ प्रकारको सञ्चरहित ज्ञान सम्भव छ जसले त्यस ढाँचालाई, त्यस पूर्वनियोजनलाई तोडिदिन्छ जसले गर्दा तपाईं पूर्णतः बेग्लै ढङ्गबाट कार्य गरिरहनुहुन्छ?

दसौँ लाख वर्षदेखि हाम्रो जिउने ढङ्ग, ज्ञान आर्जन गर्ने अनि त्यसै ज्ञानका आधारमा कर्म गर्ने प्रक्रियाको पुनरावृत्तिमा आधारित छ। त्यो ज्ञान र कर्म सीमित छ। सीमितताले समस्याहरू उत्पन्न गर्दछ अनि ज्ञानद्वारा बारम्बार उत्पन्न गरिएका समस्याहरूलाई समाधान गर्नका लागि मस्तिष्क अभ्यस्त हुन गएको छ। यो मस्तिष्क यसै प्रारूपमा जकडिएको छ अनि हामी भनिरहेका छौँ, त्यो ढाँचा वा प्रारूपले कुनै पनि परिस्थितिमा हाम्रो मानवीय समस्या समाधान गर्न सक्दैन। थाहै छ, अहिलेसम्म यी समस्याहरूलाई हामीले समाधान गर्न सकेका छैनौँ। एउटा बेग्लै, पूर्णतः फरक गतिविधि आवश्यक हुन्छ जुन सञ्चरहित प्रत्यक्ष बोधकर्म हो। सञ्चरहित प्रत्यक्ष बोधकर्म भन्नाले कुनै पनि पूर्वाग्रह नहुनु हो। यसो भन्नाले किमार्थ पनि आदर्शहरू, धारणाहरू, विश्वासहरू नहुनु हो, किनभने यी सबैले मानिसलाई नष्ट गरेका छन्, यिनले मानिसका समस्याहरूलाई समाधान गरेनन्।

त्यसो भए के तपाईंसँग पूर्वाग्रह छ? के तपाईंसँग यस्तो कुनै पूर्वाग्रह छ जुन आदर्शसँग मेल खान्छ? अवश्य नै, आदर्शहरू भविष्यमा साध्य गरिने कुरो हो, अनि आदर्शहरू साकार पार्न ज्ञान अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ। त्यसो भए के तपाईं सञ्चर नगरी विनाशकारी प्रवृत्तिहरूका पूर्वाग्रह, आदर्श, आस्था, विश्वास अनि तपाईंको आफ्नै चेतना र अनुभूति बिनाअवलोकन गर्न सक्नुहुन्छ? मानवचेतनामा समूहगत चेतना, राष्ट्रिय चेतना, भाषाको चेतना, व्यावसायिक चेतना, प्रजातीय चेतनाका साथसाथै भय, चिन्ता, दुःख, एकलोपना, सुखको दौड, प्रेमहरू छन् अनि अन्तमा मृत्यु पनि छ। यदि तपाईं त्यसै दायरामा कार्यरत रहेमा त विश्वको यसै मानवचेतनालाई बनाइराख्नुहुन्छ। यस्तो सत्यतालाई हेर्नुोस् मात्रै। त्यस चेतनाको तपाईं अंश हुनुहुन्छ अनि तपाईं भनिरहनुभएको छ, 'म एक विशिष्ट व्यक्ति हुँ, मेरो पूर्वाग्रह महत्त्वपूर्णा छ, मेरा आदर्शहरू आवश्यक हुन्।' अनि यसै कुरालाई बारम्बार पुनरावृत्ति गरी त्यस चेतनालाई पुष्ट गर्दै रहनुहुन्छ। त्यस ढाँचालाई दोहोऱ्याइरहँदा त्यस चेतनाको स्याहार, हेरचाह कायम रहने एवम् भरछापोषणा हुँदै रहन्छ। तर जब त्यस चेतनाबाट अलग हुनुहुन्छ, अर्थात् त्यस ढाँचालाई दोहोऱ्याउन बन्द गरिदिनुहुन्छ तब तपाईं समग्र चेतनामा एक पूर्णतः नूतन तत्त्व समाविष्ट गरिरहनुभएको हुनुहुने छ।

अब यदि हामीले हाम्रो आफ्नै चेतनाको प्रकृतिलाई बुझ्दछौँ, यदि यो कसरी ज्ञान, कर्म अनि विभाजनको अविरत चक्रमा कार्यरत छ भनी देख्दछौँ। एक यस्तो चेतना जसलाई हजारौँ वर्षदेखि कायम गरिँदै आएको छ, यदि हामीले यस सत्यलाई देख्छौँ, बुझ्छौँ, यो सबै पूर्वाग्रहहरूकै एक रूप हो अनि यो बुझेर

यसबाट पन्छिन्छौं, तर यस पुरानो ढाँचामा हामी एक नयाँ तत्त्वलाई समावेश गर्दछौं। यसको अर्थ हो, तपाईं जुन त्यसै चेतनको अन्तर्गत हुनुहुन्छ, जुन समस्त मानवजातिको चेतना हो, पुरानो ढाँचाको आज्ञाकारिता र स्वीकृतिबाट अलग हुन जानुहुने छ। यही नै तपाईंको जीवनको परिवर्तनको समय हुन्छ। पुरानो ढाँचालाई दोहोर्न्याइरहन सक्दैन, किनकि यसको अर्थ गुमिसकेको हुन्छ। मानसिक विश्वमा त्यो पूर्णतः अर्थहीन भइसकेको हुन्छ। यदि तपाईंले आफूले आफैँलाई परितुष्ट गर्नुोस्, कसले वास्ता गर्छ? यदि तपाईं सन्त बनेर बसेमा पनि त्यसको के महत्त्व? जबकि यदि तपाईं त्यस ढाँचाबाट पूर्ण रूपले अलग भएमा त तपाईंले मानवजातिको समग्र चेतनामा प्रभावित गर्न सक्नुहुन्छ।

सासेन, स्विट्जर्ल्यान्ड

जुलाई १४, १९८१

तीन

हामी तपाईंलाई कुनै पनि कुरा पत्याउनतिर कोसिस गरिराखेका छैनौं भन्ने कुरा म फेरि पनि दोहोर्‍याउन चाहन्छु। यस कुरालाई स्पष्ट रूपले बुझ्नुपर्दछ। कुनै विशिष्ट दृष्टिकोणलाई अपनाउनका लागि फुस्ल्याउने चेष्टा हामी गरिरहेका छैनौं। कुनै पनि कुराका बारेमा तपाईंलाई प्रभावित गर्न पनि हामी कोसिस गरिराखेका छैनौं। न त हामी कुनै प्रचार नै गरिरहेका छौं। हामी कुनै महापुरुषका बारेमा कुरा गरिराखेका छैनौं अथवा को ठीक हो र को गलत हो भनी विचारविमर्श नै गरिराखेका छौं। बरु हामी त सबै मिलेर पो पत्ता लगाउन पो चाहिरहेका छौं, अवलोकन गर्न चाहिरहेका छौं, यो संसार के हो अनि हामी के हौं, हामीले यस विश्वलाई के बनाएका छौं अनि आफूले आफैँलाई नै के बनाएका छौं? हामी सबै सँगसँगै मानिसको भित्री र बाहिरी दुवै रूपबाट जाँच गर्ने कोसिस गरिरहेका छौं।

स्पष्ट अवलोकन गर्नका लागि कसैलाई पनि हेर्ने स्वतन्त्रता हुनुपर्छ भन्ने कुरा बिलकुलै स्पष्ट हुनुपर्दछ। यदि कोही आफ्नो कुनै विशिष्ट अनुभवसँग, निर्णयसँग, पूर्वाग्रहसँग टाँसिएर रहन्छ भने उसका लागि स्पष्टतापूर्वक सोच्नु सम्भव हुँदैन। हाम्रो सामुने अहिले जुन विश्वसङ्कटले मुख बाएको छ त्यसको माग, आग्रह यो छ, हामी सबै सँगसँगै सोचौं जसले गर्दा हामी सबै मिलेर आफ्नो मानवीय समस्यालाई हल गर्न सकौं। कुनै विशिष्ट व्यक्ति, दार्शनिक वा विशिष्ट गुरुहरूको अनुसारले हल गर्ने होइन। हामी सँगसँगै अवलोकन गर्ने कोसिस गरिरहेका छौं। यस कुराको सधैं हेक्का मनमा राख्नुोस्, वक्ताले कुनै चिजतिर केवल सङ्केत मात्रै गरिरहेको छ अनि त्यस चिजलाई हामी सँगसँगै जाँचपडताल गरिरहेका छौं। यो कुनै एकतर्फी कुरा होइन, बरु यस जाँचपडतालमा हामी एकअर्कासँग सहयोग गरिरहेका छौं। यस सहयात्रामा एकअर्कासाथ दिइरहेका छौं अनि यस प्रकार सँगसँगै कर्म गरिरहेका छौं।

हाम्रो चेतना हाम्रो व्यक्तिगत चेतना होइन भन्ने कुरा बुझ्नु धेरै महत्त्वपूर्ण छ। हाम्रो चेतना कुनै विशिष्ट समूह वा कुनै विशिष्ट राष्ट्र वा कुनै अन्य समुदायविशेष आदिको होइन, बरु यसमा सम्पूर्ण मानवीय पीडा, द्वन्द्व, कष्ट, भ्रान्ति र व्यथाहरू पनि यसमा सन्निहित छन्। हामी सबै मिलेर त्यस मानवीय चेतनाको जाँच गरिरहेका छौं जुन हाम्रो चेतना हो, तपाईंको वा मेरो आफ्नो विशिष्ट चेतना होइन, बरु हामी सबैको समान चेतना हो।

यस प्रकारको जाँचका लागि खाँचो पर्ने एउटा तत्त्व प्रज्ञाको सामर्थ्य हो। सूक्ष्मताबाट हेर्ने, बुझ्ने, खुट्याउने सामर्थ्यलाई प्रज्ञा भनिन्छ। यो अवलोकन गर्ने क्षमता पनि हो, जेजति हामीले सञ्चित गरेका छौं त्यसलाई एकैसाथ राखेर अनि त्यसैका आधारमा कर्म गर्ने क्षमता पनि हो। त्यो सङ्ग्रह, त्यो विवेक, त्यो अवलोकन पूर्वाग्रही हुन सक्छ अनि जहाँ पूर्वाग्रह हुन्छ त्यहाँ प्रज्ञा लोप हुन जान्छ। यदि तपाईं कसैको अनुसरण गरिरहनुभएको छ भने तपाईंले प्रज्ञालाई निषेध गरिरहनुभएको हुन्छ। कुनै अर्काको अनुसरण, त्योजति नै महान् किन नहोस्, स्वयम् आफ्नो प्रतीतिलाई, आफ्नो अवलोकनलाई रोक्नु हो। तपाईंले त कसैले के गर्नुपर्छ, के सोच्नुपर्छ भनेको कुरालाई पछ्याई मात्र रहनुभएको हो। यदि तपाईंले त्यसो गर्नुभएमा त प्रज्ञा अस्तित्वमा रहँदैन, किनकि त्यस्तो गर्नाले अवलोकन हुन सक्दैन अनि त्यसै कारणा प्रज्ञा पनि रहन्न। प्रज्ञाले शङ्का गर्ने, प्रश्न उठाउने माग गर्दछ। अरूबाट, तिनको उत्साहसँग, तिनको ऊर्जाद्वारा प्रभावित हुनु होइन। प्रज्ञानले अवैयक्तिक अवलोकनको माग गर्दछ। तार्किक ढङ्गबाट, शाब्दिक रूपबाट स्पष्ट गरिएको कुनै कुरालाई बुझ्ने क्षमता मात्रै प्रज्ञा होइन। प्रज्ञाको अभिप्राय यथासम्भव आवश्यक जानकारी हामी बटुलौं। कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुका बारेमा हुने खालको जानकारी कहिल्यै पनि पूर्ण हुँदैन भन्ने कुरा पनि जानिराखौं। जहाँ

प्रज्ञा हुन्छ त्यहाँ संशय हुन्छ, अवलोकन हुन्छ अनि तर्कपूर्णा अवैयक्तिक चिन्तनको स्पष्टता हुन्छ। मानिसको समग्रता भन्नाले उसका सबै जटिलताहरू, उसका सबै शारीरिक क्रियाप्रतिक्रियाहरू, उसका भावनात्मक प्रतिक्रियाहरू, उसका बौद्धिक सामर्थ्यहरू, उसको अनुराग अनि उसको पीडाबोध सबै कुरालाई एकै दृष्टिमा, एउटै कृत्यको अन्तर्गत बुझ्नु नै सर्वोत्तम बुद्धिमत्ता हो। द्वन्द्वबाट पर जान बुद्धिका लागि हालसम्म सम्भव हुन पाएको छैन। हामी सबै मिलेर द्वन्द्वबाट मुक्त हुन के मस्तिष्कका लागि सम्भव छ भनी पत्ता लगाउने छाँ। हामी जन्मेदेखि मृत्यु नभएसम्म द्वन्द्वमै जिउँछौं। एक अनवरत सङ्घर्ष चली नै रहेको हुन्छ, केही हुनका लागि, केही बन्नका लागि तथाकथित आध्यात्मिक दृष्टिले होस् वा मनोवैज्ञानिक दृष्टिले वा सांसारिक सफलता पाउनका लागि नै किन नहोस्। परिपूर्ति गर्नु सबै नै केही बन्दै रहने गतिविधि हो; अहिले म यस्तो छु, म अन्तिम गन्तव्यमा पुगिछाड्छु, त्यस सर्वश्रेष्ठ तत्त्वलाई पाएर नै रहन्छु, त्यसलाई तपाईं भगवान् भन्नु वा ब्रह्म भन्नु वा अरु केही नै भन्नु, यो अनवरत सङ्घर्ष केही बन्नका लागि वा केही हुनका लागि होस्, एकैभै हो। तर जब कोही बन्ने गरी विभिन्न दिशामा प्रयासहरू गर्नुहुन्छ तब तपाईं केही हुनलाई नकारिरहनुभएको हुने छ। जब तपाईं हुने चेष्टा गर्नुहुन्छ तब तपाईं केही बनिरहनुभएको पनि हुनुहुने छ। मनको, विचारको यस गतिलाई हेर्नेस्। म आफ्ना बारेमा सोच्छु अनि आफ्नो वर्तमान स्थितिसँग असन्तुष्ट भएर कुनै अर्को चिजबाट म आफूले आफैँलाई परिपूर्णा गर्न चाहन्छु। म कुनै खास लक्ष्यतिर लाग्छु, त्यो जतिसुकै कष्टप्रद भए पनि लक्ष्य सुखद हुन्छ भनी सोचाइ हुन्छ। यस प्रकार हुन र बन्नका लागि यो अविराम सङ्घर्ष चली नै रहन्छ।

हामी सबै केही न केही बन्ने प्रयासमा लागेका छौं। भौतिक दृष्टिबाट हामी एउटा उत्कृष्ट घर चाहन्छौं, धेरै शक्ति भएको राम्रो पद, उ प्रतिष्ठा चाहन्छौं। जैविक दृष्टिबाट यदि हामी स्वस्थ नभए त स्वस्थ हुने प्रयत्न गर्दछौं। मानसिक दृष्टिले आफू वास्तविक रूपले नगछ्य भएको जानेर अनि केही बनेर त्यस स्थितिबाट पन्छिएर जानका लागि विचारद्वारा, चेतनाको सम्पूर्णा प्रक्रिया, सम्पूर्णा प्रवृत्तिद्वारा हामीलाई भित्रैबाट प्रेरित गरिरहन्छ। मानसिक रूपले, आन्तरिक रूपले सधैं 'जे छ' बाट पलायन गर्छौं, जुन म छु त्यसबाट भागिरहन्छु, आफूबाट असन्तुष्ट भई जुन कुराले मलाई सन्तुष्टि दिन्छ त्यतातिर भागिरहन्छु। सन्तुष्टिको कल्पना जुन कुनै गहन परितोष, परमसुख वा सम्बोधिको भए पनि त्यो त विचारको प्रक्षेपण मात्रै हुने हो अथवा बढीसेबढी ज्ञान आर्जन गर्ने नै किन नहोस्, त्यो जेसुकै भए पनि केही बन्ने प्रक्रिया नै हो, म यस्तो छु, म यस्तो बनूँला। त्यस प्रक्रियामा समय अन्तर्निहित छ। मस्तिष्क यस कामका लागि पूर्वनियोजित (Programmed) छ। हाम्रो सम्पूर्णा संस्कृति, हाम्रा सम्पूर्णा धार्मिक मान्यताहरू सबैले 'केही बन' भनेर भन्दछन्। सम्पूर्णा संसारमा देखिने यही कुरा नै हो। पश्चिमी देशहरूमा मात्रै होइन, बरु पूर्वमा पनि हरेक जना केही बन्ने अथवा केही हुने अथवा चिजहरूबाट छल्ने प्रयास गरिरहेका छन्। अब प्रश्न यो छ, के हाम्रो भित्री र बाहिरी द्वन्द्वको कारणा यही हो त? आन्तरिक रूपमा सधैं अनुकरणा, प्रतिस्पर्धा, आदर्शअनुरूप बन्ने चेष्टा आदिका प्रक्रियाहरू चलिरहन्छन् भने बाहिरतिर एक समूहको तथाकथित व्यक्तिहरूको अर्को समूहसँग एक राष्ट्र विरुद्ध अर्को राष्ट्रको प्रतिस्पर्धा चलिरहन्छ। आन्तरिक रूपले तथा बाह्य रूपले सधैंभरि नै केही बन्ने र केही हुने लालसा चलिरहन्छ।

यही नै हाम्रो द्वन्द्वको मूल कारणा हो भनी हामी सोधिरहेका छौं। जबसम्म मानिस यस अद्भुत धरतीमा रहिरहन्छ तबसम्म के निरन्तर द्वन्द्व रहिरहने मानिसको दुर्भाग्यमा छ? स्वयम् प्रकृति नै सधैंभरि द्वन्द्वमा रहन्छ भनी द्वन्द्वलाई हामी तर्कको जामा पहिन्नु सक्छौं। सूर्यतिर जानका लागि रूख जुभिरहेको हुन्छ, अनि द्वन्द्व हाम्रो स्वभावकै एक भाग हो, किनकि द्वन्द्वको माध्यमबाट नै, प्रतिद्वन्द्विताको माध्यमबाट नै हामी यस अद्भुत वर्तमान मनुष्य प्राणीमा विकसित भएका हौं। यस कुरालाई हामी कुनै व्यङ्ग्यका रूपमा भनिरहेका छैनौं। हाम्रो मस्तिष्क द्वन्द्वका लागि नै पूर्वनियोजित छ। यस समस्यालाई हामीले कहिल्यै निराकरणा गर्न सकेका छैनौं। एक

मनोविकृतिका रूपमा तपाईं कुनै कल्पना राज्यमा पलायन गर्न सक्नुहुन्छ अनि त्यसमा पूर्ण सन्तुष्ट पनि हुन सक्नुहुन्छ। अथवा तपाईं यस्तो कल्पना गर्न सक्नुहुन्छ, आफूभित्रै तपाईंले केही उपलब्धि गर्नुभयो औ त्यसबाट पनि तपाईं पूर्ण सन्तुष्ट हुन सक्नुहुन्छ, तर एउटा प्रज्ञासम्पन्न मनले यी सबै कुराहरूमाथि शङ्का उठाउनुपर्छ, शङ्का प्रकट गर्नुपर्छ। दसौं लाख वर्ष भयो, मनुष्यजातिको सुरुवातदेखि आजसम्म मानिस लगातार द्वन्द्वमै किन जिउँदै आइरहेको छ? हामीले यसलाई स्वीकार गर्नुपर्छ, यसलाई सहन गर्दै आउँछौं, हामीले भनिदियाँ, प्रतिद्वन्द्विता, आक्रामकता, अनुकरछा, अनुसरछा यी सबै हाम्रो स्वभावको एक भाग हो। यो सबै जीवनको चिरस्थायी ढाँचाको एक भागको भनेर हामीले भनिदियाँ।

एक दिशामा यति धेरै परिष्कृत मानिस अर्को दिशातिर भने यतिसम्म प्रज्ञाहीन किन छ? द्वन्द्व के ज्ञानद्वारा समाप्त हुन सक्छ? आफ्ना बारेमा वा संसारका बारेमा जानेको ज्ञानले, भौतिक पदार्थका बारेमा ज्ञान प्राप्त गर्नाले, समाजका बारेमा बेस्सरी सिक्नाले, जसले गर्दा राम्रो सङ्गठन अनि राम्रा संस्थाहरू, बढीभन्दा बढी ज्ञान आर्जन गर्नाले के द्वन्द्व नष्ट हुन जान्छ? अथवा कि द्वन्द्वबाट मुक्तिसँग ज्ञानको कुनै प्रकारको सरोकार नै छैन?

हामीसँग सृष्टिका बारेमा, भौतिक पदार्थका बारेमा, विश्वका बारेमा धेरैजसो ज्ञान छ, धेरै कुरा जान्दछौं। हामीसँग आफ्नै बारेमा ऐतिहासिक ज्ञान पनि भरपुर छ। के त्यस ज्ञानले मानवजातिलाई द्वन्द्वबाट मुक्त गर्न सक्दछ? अथवा द्वन्द्वबाट मुक्तिको विश्लेषणसँग, द्वन्द्वका विविध कारणाहरू वा कारकहरूको खोजसँग केही पनि सरोकार छैन। द्वन्द्वका कारणाहरूले वा केँयौं कारणाहरूको विश्लेषणात्मक खोजले मस्तिष्कलाई के द्वन्द्वबाट मुक्त सक्दछ, त्यस द्वन्द्वबाट जुन दिनमा त जाग्रत रहन्छ नै, राति सुतेको बेला पनि जारी रहिरहन्छ? हामी सपनाहरूको जाँच गर्न सक्छौं, सपनाहरूको व्याख्या गर्न सक्छौं, किन मानवजातिलाई सपना आउँछ भन्ने प्रश्नको छानबिन गर्न सक्छौं, के यसबाट हाम्रो द्वन्द्वको समाधान हुन जान्छ? के विश्लेषण गर्ने मनले बडो स्पष्टतासाथ, युक्तिसङ्गत ढङ्गबाट, समझदारीपूर्वक द्वन्द्वका कारणाहरू विश्लेषण गरेर द्वन्द्वको अन्त्य हुन्छ? विश्लेषणमा विश्लेषकले द्वन्द्वको विश्लेषण गर्ने कोसिस गर्छ अनि यसो गर्दा उसले द्वन्द्वबाट आफूलाई अलग गरिहाल्छ, के यसबाट द्वन्द्वको समाधान हुन पाउँछ? अथवा मुक्तिका यी सबै कुनै पनि प्रक्रियाहरूसँग केही पनि लिनुदिनु नै छैन? यदि कसैले भन्यो, “म तपाईंलाई बाटो देखाउँछु, म द्वन्द्वबाट मुक्त छु औ म तपाईंलाई द्वन्द्वमुक्तिको बाटो देखाउने छु” अनि तपाईं उसको अनुसरण गर्नुहुन्छ, के त्यसले तपाईंलाई कुनै मदत मिल्छ? प्रत्येक धर्माचार्यले, प्रत्येक गुरुले, प्रत्येक तथाकथित प्रबुद्ध पुरुषहरूको यही भूमिका रहँदै आएको छ। ‘मेरो अनुसरण गर, म तिमिलाई बाटो देखाउने छु’ अथवा ‘म तिमिलाई लक्ष्यतिर इङ्गित गरिदिने छु’ युगयुगान्तरको इतिहासमा यही कुरा देखिँदै आएको छ, तर फेरि पनि मानिस आफ्नो अन्तस्तलमा लुकेर रहेको द्वन्द्वलाई समाधान गर्न समर्थ हुन सकेको छैन।

ल त, हामी सबै सँगसँगै मिलेर पत्ता लगाउँ। सहमति गर्दै होइन, बौद्धिक-मौखिक धारणाका रूपमा पनि होइन। के कुनै यस्तो बोध, यस्तो कुनै कर्म छ जसले तत्काल नै द्वन्द्वलाई समाप्त गरिदेओस्, बिस्तारबिस्तारै होइन। त्यसका तात्पर्यहरू के हुन्छन्? मस्तिष्क द्वन्द्वका लागि पूर्वनियोजित छ, त्यसैले त्यसै ढर्रामा जकडिएको छ। हामी त्यस ढर्रालाई तत्काल तोड्न सकिन्छ भनी सोधखोज गर्दै छौं। बिस्तारबिस्तारै वा क्रमशः चाहिँ होइन। यस ढर्रालाई कुनै नसाद्वारा, मद्यपानद्वारा, कामक्रीडाद्वारा, विभिन्न अनुशासनबाट वा कुनै चिजप्रतिको आत्मसमर्पण गर्नाले तोड्न सकिन्छ भन्ने तपाईंको सोचाइ होला। यस्तै द्वन्द्वको आतङ्कबाट बच्नका लागि मानिसले हजारौं बेग्लाबेग्लै बाटाहरू अपनाएका छन्। अब हामी सोधिरहेका छौं, के एउटा संस्कारबद्ध मस्तिष्कले आफ्नो संस्कारबद्धतालाई तोड्न तत्कालै सम्भव छ? यो प्रश्न सैद्धान्तिक वा अवास्तविक लाग्न

सकछ। यो असम्भव छ भनी तपाईंले भनिदिनुहोला। यो त केवल एक सिद्धान्त हो भन्न सक्नुहुन्छ। द्वन्द्वबाट मुक्ति पाउने एउटा इच्छा, कामना मात्रै हो भन्न सक्नुहुन्छ। तर यदि तपाईं यस मामिलालाई बुद्धिले, तर्कले, प्रज्ञाबाट जाँच गरेमा यस संस्कारबद्धताको निराकरछा समयले गर्न सक्दैन भन्ने तपाईंले पत्तो पाउनुहुने छ। पहिलो कुरा त मनोवैज्ञानिक भोलि भन्न हुँदैन भन्ने कुराको बोध हुनुपर्छ। यदि तपाईंले वास्तविक रूपले हेर्नुभयो, शाब्दिक रूपले होइन, सौ नै आफ्नै मनको, हृदयको, आफ्नो अस्तित्वको गहिराइबाट भने यस समस्याको समाधान समयले गर्न सक्दैन भन्ने कुरा बुझ्नुहुने छ। अनि यसको अभिप्राय तपाईंले त्यस ढाँचालाई तोडिसक्नुभयो भन्ने हुन्छ। पूर्वनियोजित मस्तिष्कको पूर्वनियोजित ढाँचालाई तोड्न समयलाई सुल्झाउने माध्यम ठान्नुभएकोमा धाँजा परेको वा चर्किएको देख्न थाल्नुहुने छ। समय मुक्ति दिनेवाला तत्त्व होइन भन्ने तथ्यलाई एक पटक स्पष्ट रूपले, पूर्ण रूपले, अपरिहार्य रूपले जब तपाईं आफैँ बुझ्नुहुने छ तब तपाईंको मस्तिष्कको यस घेरामा धाँजा परेको देखिन सुरु हुन जान्छ। दार्शनिकहरू, वैज्ञानिकहरूको भनाइअनुसार जैविक रूपले, भाषिक रूपले, शिल्पशास्त्रीय रूपले समय विकासको तत्त्व हो तर तिनीहरूले मनोवैज्ञानिक समयका बारेमा कहिल्यै सोधखोज गरेनन्। मनोवैज्ञानिक समयको सोधखोज गर्नु भन्नाले मानसिक रूपले केही बन्नेसम्बन्धी सम्पूर्णा जटिल प्रक्रियालाई जनाउँछ। अहिले म यस्तो छु, तर म त्यस्तो बन्ने छु; म दुःखी छु, असन्तुष्ट छु, निराशाजनक रूपले एकलो छु तर मेरा आगामी दिनहरू बेग्लै हुने छन्। समय द्वन्द्वको कारकतत्त्व हो भनी बोध गर्नेबित्तिकै भएको खास बोध नै कर्म हो : निर्णय भइसक्यो, तपाईंले निर्णय लिनुपर्दैन। त्यस बखत बोध नै आफू आफैँमा कर्म हो र निर्णय पनि।

द्वन्द्वका गुञ्जित रूपहरू छन्। हजारौँ प्रकारका मतमतान्तरहरू विद्यमान भएकाले द्वन्द्वका पनि हजारौँ प्रकार छन्। तर हामी द्वन्द्वका विभिन्न रूपहरूबारे कुरा गरिरहेका छैनौँ। मेरो स्वास्तीसँग बोलचाल छैन वा मेरो व्यवसाय ठीकसँग चलिरहेको छैन जस्ता द्वन्द्वका कुरा गरिरहेका छैनौँ। बरु हाम्रो सरोकार भनेको मस्तिष्कको अस्तित्वमा निहित द्वन्द्वको मात्रै कुरा गरिरहेका छौँ। स्मृतिको वा ज्ञानको उपज नभएको के यस्तो कुनै सहज बोध छ जसले द्वन्द्वको समग्र प्रकृतिलाई, त्यसको समग्र संरचनालाई देखेको होस्? के त्यस्तो सम्पूर्णाताको कुनै सहज बोध, यस्तो कुनै बोध पनि छ? कुनै विश्लेषणात्मक बोध भनेको होइन। द्वन्द्वका विभिन्न प्रकारको बौद्धिक निरीक्षणालाई भन्न खोजेको होइन। द्वन्द्वप्रति कुनै भावनात्मक प्रतिक्रियासमेतलाई पनि भन्न खोजेको होइन। तर के स्मृतिमाथि आधारित नभएको के यस्तो कुनै बोध छ? किनकि स्मृति त समय हो, विचार हो। के समय र विचारको उपज नभएको कुनै बोध छ जसले द्वन्द्वको समग्र प्रकृतिलाई हेर्नबुझ्न सकोस् अनि त्यस्तो बोधमात्रैले नै द्वन्द्वलाई अन्त गरिदेओस्? विचार समय हो। विचार अनुभव हो, विचार ज्ञान हो जुन स्मृतिका रूपमा मस्तिष्कमा सङ्गृहीत भएर रहेको छ। विचार समयको परिछाम हो। “एक हप्तापहिले मैले जानेको थिइँ, तर अब जान्दछु।” ज्ञान गुञ्जानता, ज्ञानको विस्तार, ज्ञानको गहिराइ सबै समयसामपेक्ष छन्। यसैले विचार समय हो, कुनै पनि मानसिक गतिविधि समय हो। यदि म यहाँबाट मोन्ट्रेक्स (Montreux) जान चाहन्छु, यदि म कुनै भाषा सिक्न चाहन्छु, कुनै टाढा ठाउँमा बस्ने कुनै मानिससँग म भेट्न चाहन्छु, तब समयको आवश्यकता हुन्छ। हुन्छ यस्तो, हामी यस्तो एक बाहिरी प्रक्रियालाई भित्र पनि लागू गरिदिन्छौँ। “म यस्तो छैन, तर यस्तो बन्ने छु।” अतः विचार समय हो। विचार र समय अविभाज्य छन्।

अनि हामी प्रश्न गरिरहेका छौँ : समय र विचारसँग सम्बन्धित नभएको के कुनै यस्तो पनि बोध छ? मस्तिष्क अभ्यस्त भएको ढाँचाभन्दा पूर्णतः बाहिर हुने खालको के कुनै बोध छ? के यस्तो केही छ जसले सम्भवतः एकलैले नै हाम्रो समस्याको समाधान गर्न सकोस्? द्वन्द्वबाट भरिएको लाखौँलाख वर्षमा हामीले यस समस्यालाई हल गरेका छैनौँ। आज पनि हामी त्यसै ढाँचालाई नै निरन्तरता दिइरहेका छौँ। द्वन्द्वलाई उसको

समग्रतामा समेट्न सक्ने के त्यस्तो कुनै बोध छ भनी प्रज्ञापूर्वक, धुकचुकाइपूर्वक, सावधानीपूर्वक हामीले पत्ता लगाउनुपर्दछ? त्यस्तो बोध जसले त्यस ढाँचालाई भताभुङ्ग पारोस्।

यस प्रश्नलाई वक्ताले प्रस्तुत गरेको छ। अब हामी सबै मिलेर यस प्रश्नको सामना कसरी गर्छौं? हुन सक्छ, यो वक्ता गलत होस्, असङ्गत होस् तापनि उसले भनेको कुरा बडो सावधानीपूर्वक सुनेपछि तपाईं र उसको पनि जिम्मेवारी हुन्छ, के वस्तुतः यस्तो छ, के यो सम्भव छ भनेर हेर्ने? 'यो सम्भव नभएकाले मैले यसलाई गरिँ, यो मेरो आफ्नो क्षेत्रभित्र पर्दैन; यसका बारेमा मैले पर्याप्त मात्रामा सोचेकै छैन' वा 'यसका बारेमा म बिलकुलै सोच्न चाहँ, किनकि म आफ्नो द्वन्द्वबाट सन्तुष्ट छु अनि मलाई पूरा विश्वास छ, एक दिन मनुष्यजाति द्वन्द्वबाट मुक्त हुन्छ' यस्तो नभन्ने। यो त समस्याबाट भाग्नु मात्रै भयो। त्यसो भए के हामी द्वन्द्वका सबै जटिलताहरूको वास्तविकताप्रति हामी सबै एकैसाथ सजग भइराखेका छौं त? यसलाई नकारेका छैनौं? कुनै छनोट नगरी हामी पूरै सजगतासँग यो वास्तविकता हो भनी जानिरहेका छौं, अनि सँगसँगै के एउटा बिलकुलै बेग्लै किसिमको पहुँच, एकदमै बेग्लै किसिमको दृष्टिकोण सम्भव छ भन्ने प्रश्न पनि उठाइरहेका छौं?

अब कुनै नाम नदिई, सम्भनाबिना के हामी अवलोकन गर्न सक्छौं? अवलोकनको विषय के हो भन्ने कुराले केही फरक पाउँदैन। आफ्नो साथीलाई वा आफ्नी स्वास्नीलाई वा जेसुकै अरू कोही होस्, उसतिर हेर्ने। यस्तो अवलोकन गर्दा, 'मेरो स्वास्नी', 'मेरो साथी', 'हामी एकै समूहका हौं' जस्ता शब्दको प्रयोग नगरेर, यी शब्दहरूलाई बिलकुलै हटाएर यस्तो प्रकारले अवलोकन गर्नु, तपाईंले अवलोकन गर्दा सम्भनाको माध्यमबाट गरिरहनु छैन। के तपाईंले कहिल्यै प्रत्यक्षतः यस्तो गरेर हेर्नुभएको छ? त्यस व्यक्तितरि कुनै नाम नदिई, समय र सम्भनाबिना हेर्नुभएको छ अनि आफूतिर पनि हेर्नु, त्यस प्रतिमातिर पनि जुन तपाईंले आफ्ना बारेमा बनाउनुभएको छ, जुन आफूले अरू कुनैका बारेमा बनाउनुभएको छ। यस्तो प्रकारले हेर्नु, तपाईंले यसलाई पहिलो पटक हेर्दै हुनुहुन्छ, जस्तो कुनै गुलाफको फूललाई पहिलो पल्ट हेरिरहनुभएको छ। विचारको सम्पूर्ण क्रियाकलाप हलचलबिना हेर्न सिक्नु। प्रस्फुटित भइरहेको स्थितिलाई अवलोकन गर्न सिक्नु। यो असम्भव छ भनेर नभन्ने। तपाईं कुनै प्राध्यापककाहाँ यसैले जानुहुन्छ, तपाईं उसको विषयका बारेमा जान्नुहुन्न, उससँग सिक्न चाहनुहुन्छ (निःसन्देह म तपाईंको प्राध्यापक होइन), उसको कुरा सुन्नका लागि जानुहुन्छ। तपाईं यस्तो भन्नुहुन्न, 'म यस विषयमा केही त जान्दछु' वा 'तपाईं गलत हुनुहुन्छ' वा 'तपाईं सही हुनुहुन्छ' वा 'तपाईंको प्रवृत्ति मलाई मन पर्दैन।' तपाईं सुन्न मात्रै हुन्छ, बडो सहनशीलतासँग, सजगतासँग। यस्तो प्रकारले जसै गरी तपाईं सुन्न लाग्नुहुने छ, तपाईं थाहा पाउनुहुने छ, पत्तो पाउनुहुने छ, ऊ त धेरैजसो शब्दहरूलाई प्रयोग गर्दै आडम्बरी प्राध्यापक पो हो वा आफ्नो विषयमा गहिरो बुझाइ राख्ने खालको सही जान्ने प्राध्यापक हो। अब के हामी सबै मिलेर बिनाशब्द, बिना कुनै सम्भना (स्मरणा), बिना कुनै विचारको तरिकाले त्यस तमाम हलचललाई सुन्न, देख्न सक्छौं? जसको तात्पर्य हो, पूरै होसका साथ कुनै केन्द्रको निर्देशनबेगर? यदि कुनै केन्द्रबाट तपाईं होसमा भए त एक प्रकारको एकाग्रता भयो। तर यदि तपाईं ध्यान दिइरहनुभएको छ, अनि त्यसको कुनै केन्द्र छैन भने त्यसको अर्थ भयो, तपाईं पूर्ण होस दिइरहनुभएको छ। त्यस्तो होसमा समय हुँदैन।

सौभाग्यबाट होस् वा दुर्भाग्यले, तपाईंहरूमध्ये धेरै जनाले यस वक्तालाई कैयौं वर्षदेखि सुन्दै आइरहनुभएको छ अनि यस्तो देखिन्छ, मस्तिष्कको 'पूर्वनियोजन' भने टुट्न वा तोडिन भने घटित हुन पाएन। तपाईंहरू दोहोर्चाई-दोहोर्चाई, वर्षौंवर्ष त्यसै कथनलाई सुन्दै आइरहनुभएको छ, तैपनि त्यस्तो केही पनि भएको छैन। तपाईं केही उपलब्ध गर्न चाहनुभएकाले केही बन्न चाहनुभएको, त्यस अवस्थालाई ल्याउन चाहनुभएको जसमा मस्तिष्कको त्यो प्रारूप भङ्ग होस् भन्नाले त के त्यसो भइरहेको छैन? तपाईंहरूले

सुनुभएको छ, तर केही पनि भएको छैन अनि तपाईं यस्तो हुन जाने आशा गर्नुहुन्छ। यो पनि केही बन्ने चेष्टाकै एक रूप हो। अतः अहिले पनि तपाईं द्वन्द्वमै हुनुहुन्छ। यसैले तपाईं यी सबैलाई राफसाफ गरिदिनुहुन्छ, अनि तपाईं यहाँ अरू आउँदैन भन्नुहुन्छ, किनकि तपाईंलाई जे चाहिएको हो त्यो यहाँ पाइन्न। 'म चाहन्छु, तर मैले पाइँन।' यो चाहना केही बन्ने कामना हो अनि द्वन्द्वको एक कारणा हो। यो कामना, यो इच्छा पनि त्यसै पूर्वनियोजित मस्तिष्ककै कार्य हो। हामी भनिरहेका छौं : त्यस पूर्वनियोजनलाई, त्यस ढाँचालाई भङ्ग गर्नका लागि विचारको गतिविधिबिना अवलोकन गर्नुपर्छ। सुन्नमा त धेरै सरल कुराभैँ लाग्छ, तर यसको तर्कसङ्गतता, युक्तिसङ्गतता तथा विवेकसङ्गततालाई हेर्नेस्। वक्ताले भनेको हुनाले होइन, बरु यो विवेकपूर्णा भएकाले हेर्नेस्। निःसन्देह रूपले हामीले आफ्नो तर्क तथा बुद्धिको क्षमता प्रस्तुत गर्नुपर्दछ, तर यसको सीमिततालाई पनि बुझ्नुपर्दछ, किनकि युक्तियुक्त, तर्कयुक्त विचार पनि त आखिर विचार नै हो। विचार सीमित छ भनी जानेर यस सीमितताप्रति जागरूक रहनेस् अनि विचार नै हो, अरू धेरै उल्किनुपर्दैन, किनकि तपाईं जति नै यसमा अगाडि बढेमा पनि त यो सीमित नै हुन्छ। जस्तो कि यदि तपाईं गुलाफको फूल, एउटा फूललाई शब्दबिना त्यसको रङलाई कुनै नामै नदिई केवल अवलोकन गरे, त्यसलाई हेरे मात्रै, तपाईंको त्यस हेराइले पनि बडो संवेदनशीलता ल्याउँछ, मस्तिष्कको बोभिलोपनलाई तोडिदिन्छ अनि असाधारणा जीवन्तता प्रदान गर्दछ। विशुद्ध बोधको विचार तथा समयसँग कुनै वास्ता हुँदैन अनि जब यस्तो प्रत्यक्ष बोध हुन्छ तब एउटा बिलकुलै बेग्लै प्रकारको ऊर्जा हुन्छ।

सासेन, स्विट्जर्ल्यान्ड

जुलाई १६, १९८१

चार

हाम्रो दिनप्रतिदिनको क्रियाकलापमा व्यवस्था हुनु आवश्यक छ। हाम्रो कार्यका साथसाथै हाम्रो एकअर्काप्रतिको सम्बन्धमा पनि व्यवस्था हुनुपर्दछ। व्यवस्थाको गुणाधर्म अनुशासनको निहितार्थबाट एकदमै अलग हुन्छ भन्ने कुरा बुझनुपर्दछ। आफ्ना बारेमा प्रत्यक्ष रूपले सिक्नुको परिछामस्वरूप व्यवस्था आउँछ। कुनै दार्शनिक वा कुनै मनोवैज्ञानिकका अनुसार सिक्नाले हुने होइन। जब हामी बाध्यताको भावनाबाट मुक्त हुन्छौं तब हामी आफैँले नै व्यवस्था फेला पार्दछौं। त्यो व्यवस्था धेरै सहजतापूर्वक आउँछ। त्यस व्यवस्थामै सदाचार हुन्छ। यो व्यवस्था कुनै ढाँचाअनुरूपको हुँदैन। यसले न केवल अस्तव्यस्त हालतमा अल्भेको यस बाह्य दुनियाँमा बरु अस्पष्टता, द्विविधा र अनिश्चितताबाट ग्रस्त हाम्रो अन्तरङ्गमा पनि व्यवस्थाको आगमन हुन्छ। आफ्नै बारेमा सिक्नु त्यस व्यवस्थाको भाग हो। यदि तपाईं कुनै अरूलाई पछ्याउनुहुन्छ भने त्यो जतिसुकै विद्वान् नै किन नहोस्, तपाईं आफूलाई बुझ्न समर्थ हुनुहुने छैन।

व्यवस्था भनेको के हुन्छ भनी पत्ता लगाउनका लागि हामीले हाम्रा सम्बन्धहरूको स्वरूपलाई बझ्न सुरु गर्नुपर्दछ। हाम्रो जीवन सम्बन्धको गतिविधिबाट बनेको छ। जतिसुकै कसैले एकलै बाँचिरहेको भनी सोचे पनि वास्तवमा ऊ सधैं नै कुनै न कुनै चिजसँग जोडिएको हुन्छ नै। कि त ऊ अतीतसँग जोडिएको हुन्छ, नत्रभने भविष्यको प्रतिमासँग नै जोडिएको हुन्छ। यसरी जीवन सम्बन्धहरूको गतिविधि हो अनि त्यसै सम्बन्धमा अव्यवस्थाहरू बनिरहेका हुन्छन्। हामी हाम्रो एकअर्कासँगको आपसी सम्बन्धमा आउने दुरवस्थामा किन जिउँदै गछौं भन्ने सम्बन्धमा बडो सूक्ष्म दृष्टिबाट जाँचपडताल गर्नुपर्दछ। ती सम्बन्धहरू जति नै घनिष्ठ वा सतही खालका नै भएका किन नहोऊन्।

यो वक्ता तपाईंलाई कुनै विशिष्ट दिशामा सोचका लागि उद्यत गराउन चाहँदैन, साथै तपाईंमाथि कुनै प्रकारको सूक्ष्म दबाव दिएर तपाईंलाई केही मनाउन नै चाहन्छ। बरु हामी त सँगसँगै आफ्ना मानवीय समस्याहरूमाथि विचारविमर्श गरिरहेका छौं अनि हामी एकअर्कासँग के सम्बन्ध छ भनी पत्ता लगाइरहेका छौं औ हामी के त्यस सम्बन्धमा व्यवस्था ल्याउन सक्दछौं। उनी आफ्नो एकअर्काका आपसी सम्बन्धहरूको सम्पूर्ण अभिप्राय बुझ्न चाहन्छौं भने त्यो सम्बन्ध जतिसुकै नजिकको होस् वा जतिसुकै टाढाको, हामीले हाम्रो मस्तिष्कले प्रतिमाहरू किन बनाउँछ भने बुझनुपर्दछ। हामीहरूसँग आफ्नो प्रतिमा अनि अरूहरूका बारेका प्रतिमाहरू छन्। प्रत्येक व्यक्ति आफ्ना बारेमा कुनै विलक्षणा प्रतिमा किन बनाउँछ, अनि फेरि त्यस प्रतिमासँग आफ्नो तादात्म्य किन गरिरहन्छ? के त्यस प्रतिमाको कुनै आवश्यकता छ? के त्यस प्रतिमाले हामीलाई सुरक्षाको भाव दिन्छ? के त्यस प्रतिमाले मानिसमानिसबीच विभाजन उत्पन्न गराउँदैन?

हामीले आफ्नी स्वास्नीसँग, आफ्नो लोग्नेसँग वा आफ्नो मित्रसँग आफ्नो सम्बन्धलाई बडो सूक्ष्मतापूर्वक हेर्नुपर्दछ, धेरै नजिकबाट अवलोकन गर्नुपर्दछ। त्यसलाई छलेर वा त्यसलाई मेटाउने चेष्टा नगरीकन नै सम्बन्धहरू अवलोकन गर्नुपर्दछ। हामीले सँगसँगै जाँचपडताल गरी पत्ता लगाउनुपर्दछ। विश्वभरिकै मानिसहरूसँग प्रतिमाहरू, प्रतीकहरू, ढाँचाहरू उत्पन्न गर्ने खालको यो असाधारण यन्त्रप्रणाली किन मौजुद छ। के ती ढाँचाहरूमा, ती प्रतीकहरूमा, ती प्रतिमाहरूमा ठूलो सुरक्षा भेट्टाउनाले त होइन?

यदि तपाईंले हेर्नुभएमा त तपाईंलाई थाहा लाग्ने छ, तपाईंका आफ्ना बारेमा कि त घमन्डी भएको जुन अहङ्कारले गर्दा हुन्छ वा त्यसको ठीक विपरीतको कुनै प्रतिमा छ अथवा धेरै नै थुप्रो अनुभव तपाईंले बटुल्नुभएको छ, धेरै थुप्रै ज्ञान आर्जित गर्नुभएको छ जसले गर्दा आफू आफैँमा एउटा विशेषज्ञका रूपमा एउटा प्रतिमा बनाउँछ। आफ्ना बारेमा यस्तो प्रकारका प्रतिमाहरू हामी किन बनाउने गछौं? यी प्रतिमाहरूले

मानिसमा विभाजन गर्दछन्। यदि तपाईं एउटा स्विस रूपको, एक बेलायती रूपको वा एक फ्रेन्च रूपको वा अरू कुनै रूपको कुनै प्रतिमा भएमा त त्यस प्रतिमाले तपाईंको निरीक्षणमा मानवजातिप्रति विकृति मात्र उत्पन्न गर्दैन, बरु त्यसले तपाईंलाई, अर्कालाई अलग पनि गरिदिन्छ। अनि जहाँनिर अलगवा छ, विभाजन छ त्यहाँ द्वन्द्व पनि अवश्यम्भावी छ, जस्तो विश्वभरि भइरहेको छ। अरबको विरुद्ध इजरायल, हिन्दूको विरुद्ध मुसलमान, एउटा इसाई पन्थको विरुद्ध अर्को इसाई पन्थ आदि। सम्पूर्णा राष्ट्रिय विभाजन, आर्थिक विभाजन, प्रतिमाहरू, धारणाहरू, सङ्कल्पनाहरूबाटै उत्पन्न हुन्छन् अनि मस्तिष्क यी प्रतिमाहरूसँग नै टाँसिएर बस्छ किन? यो हाम्रो शिक्षाको, संस्कृतिको कारण त होइन? किनकि यस शिक्षामा, यस संस्कृतिमा व्यक्तिलाई सर्वाधिक महत्त्व दिइएको छ, अनि सामूहिक समाजलाई व्यक्तिबाट एकदमै बेग्लै मानिएको छ। यो हाम्रो संस्कृतिको, हाम्रो धार्मिक प्रशिक्षणको अनि हाम्रो प्रतिदिनको शिक्षाको भाग हो। जब कसैसँग आफ्ना बारेमा कुनै प्रतिमा हुन्छ, बेलायती वा अमेरिकी रूपको, त्यस प्रतिमाले उसलाई एउटा बेग्लै खालको सुरक्षा प्रदान गर्दछ। यो त एकदमै स्पष्ट छ। आफ्ना बारेमा तपाईंले कुनै प्रतिमा बनाउन नपाउँदै त्यस प्रतिमाले लगभग स्थायित्व प्राप्त गरिहाल्छ। त्यस प्रतिमाको आडमा वा त्यस प्रतिमामा सुरक्षा, अभयता पाउने हामी चेष्टा गर्दछौं जुन एक प्रकारको प्रतिरोध हो। जब कुनै व्यक्ति कुनै अर्को व्यक्तिसँग जतिसुकै मृदुतासँग, सूक्ष्मतासँग, मानसिक रूपले वा शारीरिक रूपले सम्बन्धित छ भने तब यो प्रतिमामा आधारित प्रतिक्रिया नै हुन्छ। यदि कुनै व्यक्ति कसैसँग विवाहमा आबद्ध हुन जान्छ वा उससँग घनिष्ठतासँग जोडिन्छ तब उसको दैनिक जीवनमा त्यस अर्को व्यक्तिको प्रतिमा बन्दछ; उसको त्यस व्यक्तिसँग एक हप्ताको परिचय होस् वा १? वर्ष, उसका बारेमा बिस्तारबिस्तार, पाइलापाइला गरी एउटा प्रतिमा बन्न जान्छ, हरेक प्रतिक्रियालाई स्मरणा गरिन्छ जसबाट त्यस प्रतिमामा केही जोडिन्छ, अनि यी सबै मस्तिष्कमा सञ्चित हुँदै जान्छन्। परिछामस्वरूप त्यस व्यक्तिको अर्को व्यक्तिसँगको नाता, त्यो शारीरिक होस् वा यौनिक होस् वा मानसिक, केवल दुई प्रतिमाबीचको नाता हुन्छ। त्यसको आफ्नो प्रतिमा र अर्को व्यक्तिको प्रतिमाबीचमा।

वक्ता कुनै मनोमानी ढङ्गबाट लोभ्याउन वाहियात कुरा गरिरहेको छैन, ऊ त यी प्रतिमाहरू विद्यमान छन् भन्ने कुरातिर सङ्केत मात्रै गरिरहेको छ। अनि यी प्रतिमाहरूको विद्यमानताले गर्दा एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई पूरै तरिकाले कहिल्यै पनि जान्न सक्दैन। यदि कसैले विवाह गरेमा वा कुनैकी आफ्नी प्रेमिका भएमा तब ऊ आफ्नी स्वास्नीलाई वा प्रेमिकालाई पूरै तवरले कहिल्यै जान्न सक्दैन; हो, उसलाई भने अवश्य लाग्न सक्दछ, ऊ उसलाई जान्दछ; यस्तो हुनुका कारणहरूमा ऊ त्यस व्यक्तिसँगसँगै बसेर उसको बारेका विभिन्न प्रसङ्गहरूका विभिन्न विक्षोभहरूका, दैनिक जीवनमा हुने खालका घटनाहरूका स्मृतिहरू त्यस व्यक्तिले सङ्गृहीत गरिराखेको हुन्छ अनि अर्काले पनि आफ्ना प्रतिक्रियाहरूको अनुभव गरेको हुन्छ अनि त्यसबाट बनेका प्रतिमाहरू उसको मस्तिष्कमा बनिरहेका हुन्छन्। यस्ता प्रतिमाहरूले हाम्रो जीवनमा धेरै नै महत्त्वपूर्ण असाधारण भूमिका निभाउँदछन्। स्पष्ट देखिन्छ, हामीमध्ये कसै मानिस कुनै प्रकारको प्रतिमाबाट मुक्त भएका छन्। अनि प्रतिमाहरूबाट मुक्ति नै असलमा मुक्ति हो। त्यस प्रकारको मुक्तिमा प्रतिमाहरूद्वारा विभाजन हुँदैन। यदि कोही हिन्दू हुनुहुन्छ, भारतमा जन्मनुभयो तमाम संस्कारबद्धतासँग. वंशको, समुदायको तथा उनीहरूको अन्धविश्वासको, धार्मिक विश्वासको, धर्मसिद्धान्तको, धर्मविधिहरूको संस्कारबद्धतासँग. तब तपाईं प्रतिमाहरूको यस समष्टिसँग नै जिउनुहुन्छ, त्यो नै तपाईंको संस्कारबद्धता हुन्छ। अनि बन्धुत्व, एकता, पूर्णता आदिका बारेमा तपाईं जति नै कुरा गर्नुहुन्छ, ती सबै खोक्रा शब्द मात्रै हुन्छन्, त्यसको तपाईंको दैनिक जीवनमा कुनै अर्थ हुँदैन। तर यदि तपाईं ती निरर्थक अन्धविश्वासहरूको प्रतिबद्धताबाट, आफूमाथि लादिएका ती सम्पूर्णा बोझबाट आफूलाई मुक्त गरेमा त तपाईं ती प्रतिमाहरूलाई भत्काइरहनुभएको हुने छ। अनि

सम्बन्धमा पनि तपाईं विवादित हुनुहुन्छ वा कसैसँग रहनुभएको छ, के यो सम्भव छ, कुनै प्रतिमा निर्मित नै नहोस् अर्थात् त्यस नातासँग हुन गएका सुखद वा दुःखद कुनै पनि प्रसङ्गलाई वास्ता नै नगरियोस्, न अपमानलाई, न सम्मानलाई नै, न त प्रोत्साहनलाई, न हरेसलाई नै. के यस्तो सम्भव छ?

बिलकुलै जनाउनै नराख्नु के यो सम्भव छ? किनभने मस्तिष्कले यदि भइरहेको सबै कुरालाई निरन्तर रूपमा जनाउ गर्नमै लागि रहेमा त मनोवैज्ञानिक तवरले त ऊ कहिल्यै पनि मौन हुन, स्वतन्त्र हुन सक्दैन, यसले कहिल्यै स्थिरता, शान्तता प्राप्त गर्न सक्दैन। यदि मस्तिष्कको यन्त्रप्रणाली लगातार कार्यरत रहेमा त ऊ आफैँ खिन्न हुन थाल्दछ। यो स्पष्टै छ। यही कुरा हाम्रो आपसी नाताहरूका बारेमा हुन्छ। जस्तोसुकै नाता नै किन नहोस्, अनि यदि हरेक कुराहरू लगातार रूपमा जनाउ हुँदै रहेमा त मस्तिष्क बिस्तारबिस्तारै ओइलाउन थाल्दछ र यसैले गर्दा असली बुढ्यौलीपन पनि हुने हो।

अतः हाम्रो यस अनुसन्धानको दौरान यो प्रश्न हाम्रो अगाडि तेर्सिइन्छ, सबै प्रतिक्रियाहरू, सूक्ष्मताहरू हुँदाहुँदै साथै तिनका सम्पूर्णा अनिवार्य प्रत्युत्तरहरू भए पनि हाम्रा सम्बन्धहरूमा सम्भना नै नहुने के कुनै यस्तो सम्भावना छ? यो सम्भना र जनाउ निरन्तर चालू रही नै रहन्छ। हामी सोधिरहेका छौँ, जनाउ राख्नुपर्ने अत्यन्त आवश्यक हुनेबाहेक के मनोवैज्ञानिक रूपले कुनै पनि जनाउ चालू नराख्नु सम्भव छ? केही निश्चित दिशामा जनाउ राख्नु नै पर्दछ। उदाहरणका लागि गच्छित सिक्न आवश्यक पर्ने कुराहरू जनाउ राख्नुपर्ने। मैले इन्जिनियर बन्नु छ भने संरचनाहरूसँग सम्बन्धित सम्पूर्णा गच्छित त मैले मस्तिष्कमा जनाउ गरिराख्नुपर्छ। मलाई यदि भौतिक विज्ञानी बन्नु छ भने त्यस विषयमा अहिलेसम्म जेजति प्रतिपादन भएका छन् तिनलाई मस्तिष्कमा अङ्कित गर्नु नै पर्ने हुन्छ। तर के हाम्रो नातागोताको सन्दर्भमा, मनोवैज्ञानिक तौरबाट, आन्तरिक तौरबाट यस्तो अङ्कन आवश्यक छ? अतीतका घटनाहरूको स्मरण के त्यो प्रेम हो? जब म आफ्नी स्वास्नीसँग भन्दछु, “मलाई तिमिसँग प्रेम छ” तब त्यसको आधार, के ती अनुभवहरूको सम्भना जुनबाट दुवै मिलेर गुज्रेका थियौँ, हो। ती सबै प्रसङ्ग, त्यो पीडा, ती सङ्घर्ष जुन मस्तिष्कमा अङ्कित भएका छन्, सङ्गृहीत गरिएका छन्, के ती सम्भना वास्तविक प्रेम हुन्?

त्यसो भए मनोवैज्ञानिक तरिकाले मस्तिष्कमा केही पनि अङ्कित नगरी मुक्त हुन सम्भव पनि छ? यो तब नै सम्भव हुन्छ जब पूर्णा मनोयोग हुन्छ। जब पूर्णा मनोयोग हुन्छ तब त्यहाँ कुनै अङ्कित हुँदैन।

मलाई थाहा छैन, हामी व्याख्याहरू किन चाहन्छौँ वा तुरुन्तै सबै कुरा पकडमा आउने गरी हाम्रो मस्तिष्क फुर्तिलो किन छैन जसले गर्दा अन्तर्दृष्टि प्राप्त होस्। यस कुरालाई देख्न नसक्ने किन हो? यसको सत्यतालाई देख्न सक्दैनौँ। यस तरिकाले यो सत्यता क्रियाशील भएर सङ्कटलाई बिलकुलै सफा गरिदेओस्, अनि मस्तिष्कमा मनोवैज्ञानिक तवरले कुनै पनि अङ्कित नगरेको अवस्था हुन जाओस्? तर अधिकांश मानिस सुस्त नै हुन्छन्, ती आफ्नो पुरानो ढाँचामै, विचारको आफ्नो खास बानीबेहोरामै जिउन मन पराउँछन्। कुनै पनि नयाँ कुरालाई ती अस्वीकार गरिदिन्छन्, किनकि अज्ञातसँग जिउनुभन्दा ज्ञातसँग जिउनु ज्यादै राम्रो सम्भन्छन्। ज्ञातमा सुरक्षा हुन्छ भनी तिनीहरूको सोचाइ हुन्छ। अनि यसैले तिनीहरू बारम्बार पुरानो बानीबेहोरालाई दोहोर्‍याइरहन्छन्। ज्ञानको दायराको काममै लागि रहन्छन्, जुझ्दै रहन्छन्। के हामी स्मृतिको समस्त प्रक्रिया तथा यान्त्रिकताबिना अवलोकन गर्न सक्दछौँ?

प्रेम के हो? यो धेरै नै जटिल प्रश्न हो। हामी केही न केही वस्तुसँग प्रेम गर्दछौँ भनी हामी सबै जान्दछौँ। अमूर्त प्रेम, राष्ट्रप्रेम, कुनै व्यक्तिसँग प्रेम, भगवान्सँग प्रेम, बागबगैँचासँग प्रेम, धेरै खानेसँग प्रेम। हामीले प्रेम शब्दलाई यति दुरुपयोग गरेका छौँ। प्रेम के हो भन्ने कुरालाई आधारभूत रूपले नै पत्ता लगाउनु जरुरी भइसकेको छ।

प्रेम कुनै धारणा होइन। भगवान्को प्रेम एक धारणा मात्रै हो, कुनै प्रतीकको प्रेम अझ एउटा धारणा नै हो। जब तपाईं गिर्जाघर गएर घुँडा टेकेर बस्नुहुन्छ अनि प्रार्थना गर्नुहुन्छ तब तपाईं विचारद्वारा नै निर्मित कुनै चिजलाई वास्तवमा उपासना वा प्रार्थना गरिरहनुभएको हुनुहुने छ। यस कारणा के घटित भइरहेको हो हेर्नुहोस्, त्यो विचारद्वारा नै निर्मित हो। यो वास्तवमा एक तथ्य हो। अनि विचारले बनाएको चिजलाई नै तपाईं उपासना गरिरहनुभएको छ जसको अर्थ हो बिलकुलै सूक्ष्म ढङ्गबाट तपाईं स्वयम् आफ्नै उपासना गरिरहनुभएको छ। यो कथन अधर्मी (धर्मविरोधी) लाग्न सक्दछ, तर यो एउटा तथ्य हो। सम्पूर्णा संसारमा यही चलिरहेको छ। विचारले प्रतीकलाई जन्म दिन्छ। त्यो काल्पनिक होस् वा तर्कयुद्ध वा सन्तुलित तर प्रतीकको सम्पूर्णा लक्षणासहित हुनुपर्दछ। त्यो तपाईंबाट नै निर्मित हुन्छ अनि तपाईंको लगाव त्यससँग हुन जान्छ अनि अन्य चिजहरूबारे तपाईं पूरै रूपले असहिष्णु बन्न जानुहुन्छ। यसैका आधारमा नै सबै गुरुहरू, सबै धर्माचार्यहरू, सबै धार्मिक संरचनाहरू आधारित छन्। यसको विपत्तिलाई हेर्नुहोस्। विचारले नै कुनै विशिष्ट देशको भन्डालाई जन्म दिन्छ अनि त्यसपछि तपाईं त्यसका लागि लड्नुहुन्छ। त्यसका लागि एकअर्काको हत्या गर्नुहुन्छ। तपाईंको राष्ट्र अर्को राष्ट्रसँगको होडमा सम्पूर्णा धरतीलाई नष्ट गर्नका लागि कम्मर कसेर तयार भएर बसेको छ। यस प्रकारले भन्डा तपाईंको प्रेमको प्रतीक बन्न जान्छ। हामी यसै ढर्रामा दसौं लाख वर्षदेखि जिउँदै आएका छौं। अनि हामी अझै असाधारण रूपले विध्वंसक, हिंसक, पाशविक तथा द्वेषबाट भरिएको मानवजाति हौं।

जब हामी कुनै अर्कासँग प्रेम गर्दछु भनी भन्दछौं तब त्यस प्रेममा कामना हुन्छ, विचारका विभिन्न गतिविधिहरूका सुखद प्रक्षेपणहरू हुन्छन्। हामीले प्रेम कामना हो त, प्रेम इच्छा हो त, प्रेम सुख हो त, प्रेममा भय हुन्छ त भनी पत्ता लगाउनुपर्दछ, किनकि जहाँ भय हुन्छ त्यहाँ द्वेष, ईर्ष्या, चिन्ता, स्वामित्व, प्रभुत्व यी सबै अवश्यम्भावी रूपमा रहन्छन् नै। सम्बन्धतामा सौन्दर्य छ, अनि सम्पूर्णा ब्रह्माण्ड नै सम्बन्धहरूमा हुने गतिविधि त हो नि। ब्रह्माण्ड व्यवस्था हो। अनि जब तपाईंमा व्यवस्था हुन्छ तब तपाईंका सम्बन्धहरूमा पनि व्यवस्था हुन्छ, यसैले गर्दा समाजमा पनि व्यवस्था हुने सम्भावना हुन्छ। यदि हामीले सम्बन्धहरूको स्वरूपबारे जाँचपडताल गरेमा त हामीले थाहा पाउने छौं, व्यवस्था हुनु अत्यन्त आवश्यक छ अनि यसै व्यवस्थासँग नै प्रेमको उदय हुन्छ। सौन्दर्य के हो? आज बिहानीपख पर्वतमा ताजा हिउँ देख्नुभयो स्वच्छ, प्यारो दृश्य थियो। त्यस शुभ्र पृष्ठभूमिमाथि श्यामवर्णा देखिने ती एकाकी रूखलाई तपाईंले देखिरहनुभयो। संसारतिर आफूबारे हेर्दा तपाईं अद्भुत यन्त्रहरू देख्नुहुन्छ, असाधारण कम्प्युटर देखिन्छ तिनीहरूको आफ्नै विशेष सुन्दरतासँग। त्यसै गरी अनुहारको सुन्दरता, चित्रकारिताको सुन्दरता, कविताको सुन्दरतालाई तपाईं हेर्नुहुन्छ। तपाईंलाई सुन्दरता बाहिर त्यतातिर भएको भैं प्रतीत हुन्छ। कुनै सङ्ग्रहालयहरूमा हेर्नुहुन्छ वा जब कुनै सङ्गीत सभामा जानुहुन्छ अनि बिथोभन वा मोजार्टको सङ्गीत सुन्नुहुन्छ तब तपाईंलाई बडो सौन्दर्यको अनुभूति हुन्छ। तर ती सौन्दर्य कतै बाहिर भएभैं लाग्छ। पहाडहरूमा, घाटीहरूमा एवम् त्यसमा बहने गरेका फर्नाहरूमा, चराहरूका उडानहरूमा अनि बिहानीपख गाउने कोइलीको 'को हो, को हो' मा सौन्दर्य देख्नुहुन्छ। तर सौन्दर्य के केवल बाहिर नै हुन्छ? वा सुन्दरता यस्तो कुरो हो जुन तब विद्यमान हुन्छ जब 'म' हुँदैन? जब तपाईं घाम लागेको बिहानीपख नीलो आकाशको पृष्ठभूमिमा चमचमाइरहेका पर्वतहरूलाई देख्नुहुन्छ तब तिनीहरूको महिमाले नै तपाईंका सञ्चित स्मृतिहरूलाई भगाइदिन्छ। यस्तो चाहिँ एकैक्षणका लागि नै पनि किन भएको नहोस्। त्यहाँ यो बाहिरी सुन्दरता, त्यो बाहिरी तेजस्विता, त्यो महिमा ती पर्वतहरूको त्यस तागतले तपाईंका सबै समस्याहरूलाई बिसाईदिन्छ। भलै त्यो एकैक्षणका लागि नै किन भएको नहोस्। त्यहाँ तपाईंले आफूले आफैँलाई बिसिनुभएको हुनुहुने छ। जब तपाईं आफ्नो पूर्णा अनुपस्थिति हुन्छ तब सौन्दर्य हुन्छ। तर हामी

आफू आफैँबाट मुक्त छैनौं, आफू आफैँमा, आफ्नो एकलोपनमा व्यस्त हामी स्वार्थी मानिस हौं। भीषण एकलोपनाको कारण हामी कुनै न कुनै चिजसँग तादात्म्य राख्न चाहन्छौं अनि फेरि हामी कुनै धारणाबाट, कुनै विश्वासबाट कुनै व्यक्तिसँग टाँसिई नै रहन्छौं। विशेष गरी कुनै व्यक्तिसँग टाँसिन्छौं। हाम्रा सम्पूर्ण समस्याहरू परनिर्भरताबाट नै उत्पन्न हुन्छन्। जहाँ पनि मनोवैज्ञानिक निर्भरता हुन्छ त्यहीँनिर नै भयको सुरुवात हुन्छ। जब तपाईं कुनै चिजसँग बाँधनुहुन्छ तब भ्रष्टताको सुरुवात हुन्छ।

हाम्रो जीवनको अत्यावश्यक, प्राणभूत प्रेरणा भनेको इच्छा हो। हामी इच्छा मात्रैको कुरा गरिराखेका छौं। कुनै खास चिज पाउने इच्छाका बारेमा होइन। सबै धर्महरूले भनेका छन्, तपाईं ईश्वरको सेवा गर्न चाहनुहुन्छ भने तपाईंले इच्छालाई वशमा गर्नुपर्दछ, इच्छालाई नष्ट गर्नुपर्दछ, इच्छालाई नियन्त्रित गर्नुपर्दछ। सबै धर्महरूले इच्छाको ठाउँमा विचारद्वारा बनाइएको कुनै प्रतिमालाई स्थापना गर भनेका छन्। जस्तो इसाईहरूको प्रतिमा छ, हिन्दूहरूको प्रतिमा छ आदि। अर्थात् वास्तविकताको स्थानमा काल्पनिकताको स्थापना गर्ने कुरा। इच्छा वास्तविकता हो, ज्वलन्त हो अनि मानिस ठान्दछन्, त्यसको ठाउँमा कुनै अर्कै चिजलाई स्थापना गर्नले इच्छामाथि काबू पाउन सकिन्छ। अथवा फेरि तपाईं त्यस व्यक्तिको शरणा पर्नुहुन्छ जसलाई तपाईं महात्मा, परित्राता, गुरु मान्नुहुन्छ। अनि यी सबै विचारकै क्रियाकलाप हुन्। सबै धार्मिक चिन्तन यही नै दावा गरिरहेका छन्। इच्छाको समग्र गतिविधिलाई बुझ्नु हाम्रा लागि आवश्यक छ, किनकि स्पष्टै छ, त्यो न त प्रेम हो औ त्यो न करुणा नै हो। प्रेम र करुणाको आफ्नो स्वयम्को एक प्रज्ञा हुन्छ। त्यसमा धूर्त विचारको बुद्धिमत्ता हुँदैन।

यसै कारण इच्छाको स्वरूप के हो तथा इच्छाले हाम्रो जीवनमा यत्रो असाधारण भूमिका किन निभाइरहेको छ भन्ने कुरा बुझ्नु महत्त्वपूर्ण छ। यो बुझ्नु आवश्यक छ, इच्छाले कसरी स्पष्टतालाई विकृत गरिदिन्छ, प्रेमको अद्भुत गुणवत्तामा कसरी छेकबार लगाउँछ भनेर। आवश्यकता यो पनि छ, हामीले इच्छालाई बुझौं, त्यसलाई दमन गर्ने होइन। अथवा तपाईंलाई शान्ति प्रदान गर्छ भनेर इच्छालाई नियन्त्रित गर्ने कोसिस गर्ने वा कुनै विशिष्ट दिशातिर सञ्चालित गर्ने पनि होइन।

एउटा कुरा मनमा राख्नुोस्, यो वक्ता न त तपाईंलाई प्रभावित गर्न चाहन्छ औ न तपाईंलाई मार्गदर्शन गर्न नै वा तपाईंको सहायता गर्न नै चाहन्छ। बरु हामी धेरै नै सूक्ष्म एवम् जटिल बाटामा साँगसँगै मिलेर हिँडिरहेका छौं। इच्छाका बारेमा सत्य पत्ता लगाउनका लागि हामीले एकअर्काको कुरा सुन्नुपर्दछ। जब हामी इच्छाको तात्पर्यलाई, अर्थलाई, त्यसको सम्पूर्णतालाई, त्यसको सत्यतालाई बुझ्ने छौं तब इच्छाको हाम्रो जीवनमा केही बेग्लै नै मूल्य हुन्छ अथवा कसैको जीवनको प्रेरक बन्न पुग्छ।

जब तपाईं इच्छालाई निरीक्षण गर्नुहुन्छ तब के तपाईं कुनै बाहिरी तत्त्वभैँ त्यसलाई हेर्नुहुन्छ? अथवा इच्छा उठ्नेबित्तिकै त्यसको निरीक्षण गरिरहनुहुन्छ? इच्छा गर्ने व्यक्तिभन्दा इच्छा बेग्लै होइन, इच्छा गर्ने नै स्वयम् इच्छा हो। तपाईं यस फरकलाई बुझिरहनुभएको छ? कि त कसैले पनि इच्छालाई, पसलमा सजाएर राखिएको सामानभैँ जुन चिज देखेर किन्ने इच्छा लाग्दछ, त्यसलाई किन्ने गरी यसरी निरीक्षण गर्नुहुन्छ निरीक्षणको विषय 'म' बाट भिन्न छ भनेर वा इच्छा स्वयम् 'म' मै हुन्छ अनि यस तरिकाले इच्छाको त्यो प्रतीति हुन्छ, प्रत्यक्ष बोध हुन्छ जसमा इच्छाको निरीक्षण गर्नेवाला कुनै निरीक्षक हुँदैन।

मानिलिनोस्, तपाईं एउटा रूख हेरिरहनुभएको छ। 'रूख' केवल एक शब्द हो जसको सहायताले चउरमा उभिएको त्यस वस्तुलाई तपाईं चिनुहुन्छ। तर हामी जान्दछौं, 'रूख' शब्द वास्तविक रूख होइन। त्यस्तै प्रकारले तपाईंकी स्वास्नी शब्द होइन। तर हामी 'स्वास्नी' शब्दलाई नै स्वास्नी मानी बस्दछौं। मलाई थाहा छैन, तपाईंले यसका सबै मिहिनतालाई बुझिरहनुभएको छ कि छैन। हामीले सुरुदेखि नै धेरै स्पष्टतासाथ बुझ्नुपर्दछ, शब्द वस्तु होइन। 'इच्छा' शब्द त्यसको भावना होइन। त्यस शब्दको प्रतिक्रिया लुकेको असाधारण भाव होइन।

यसै कारछा हामीले सधैंभरि चनाखो भएर रहनुपर्छ, कतै हामी शब्दमा त फस्न गएका छैनौं। साथै हाम्रो मस्तिष्क यति फुर्तिलो हुनुपर्छ, इच्छाले उत्पन्न गरेको वस्तु देख्न सकोस्। इच्छा त वस्तुभन्दा बेग्लै हुन्छ। के तपाईंलाई शब्द वस्तु होइन भन्ने अनुभूति छ? अनि त्यो इच्छा पनि इच्छालाई नियाल्ने अवलोकनकर्ताभन्दा अलग होइन भन्ने? के तपाईंलाई वस्तुले इच्छा त उत्पन्न गर्न सक्छ तर इच्छा त्यस वस्तुभन्दा स्वतन्त्र, बेग्लै हुन्छ भन्ने भान छ?

इच्छा कसरी फक्रन्छ? यसको पछाडि यत्रो असाधारण ऊर्जा किन हुन्छ? हामीले यदि इच्छाको स्वरूपलाई नबुझेमा त हामी एकअर्कासँग सधैं नै द्वन्द्वमा भइरहन्छौं। म कुनै एउटा चिज चाहन्छु, मेरी स्वास्नी कुनै अर्को वस्तु चाहन्छिन् अनि बाह्रू अरू नै वस्तु चाहलान्। यसरी हामी एकआपसमा सधैं नै भिडन्त गरिरहन्छौं। अनि यो रक्षासङ्ग्रामलाई, यस सङ्घर्षलाई नै हामी प्रेम भन्दछौं, सम्बन्ध भन्दछौं।

इच्छाको स्रोत के हो भनी हामी सोधिरहेका छौं। यस मामिलामा हामी अत्यन्त सत्यता एवम् इमानदारीसाथ काम लिनुपर्दछ, किनकि इच्छा बडो धोकेबाज, बडो धूर्त हुन्छ, जबसम्म हामी यसको जरा (मूल) लाई बुझ्दैनौं। हामी सबैका लागि ऐन्द्रिक प्रतिक्रियाहरू, ऐन्द्रिक प्रतीतिहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। दर्शन, स्पर्श, रसास्वादन, गन्धग्रहणा, श्रवणा। अनि कुनै मानिसका लागि कुनै विशिष्ट इन्द्रियबोध अन्य इन्द्रियबोधहरूभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ। यदि हामी कलाप्रेमी भए हामी चिजहरूलाई बेग्लै ढङ्गबाट हेर्छौं। यदि हामी इन्जिनियरका रूपमा प्रशिक्षित भए त हाम्रा ऐन्द्रिक प्रतिक्रियाहरू बेग्लै हुन्छन्। यसै कारछाले हामी समग्रताले कहिल्यै अवलोकन गर्दैनौं सम्पूर्णा ऐन्द्रिक अनुक्रियाहरूसहित। हरेक मानिस जसोतसो अर्कादेखि विशिष्ट ढङ्गबाट खिँडततासाथ प्रतिक्रिया गर्दछौं। के आफ्ना सम्पूर्णा इन्द्रियहरूसहित समग्रतासाथ प्रतीति गर्नु हाम्रा लागि सम्भव छ? त्यसको महत्तालाई हेर्नेस्, बुझ्नेस्। सम्पूर्णा इन्द्रियहरूबाट समग्रतासाथ बोध गरिएमा त केन्द्रवर्ती निरीक्षकको अवलोकन लुप्त हुन जान्छ। तर जब हामी कुनै चिजको इन्द्रियबोध कुनै ढङ्गबाट गछौं तब विभाजन सुरु हुन लाग्दछ। जब तपाईं यस पालबाट बाहिरिनुहुन्छ, पत्ता लगाउनेस्, जब तपाईं बगिरहेको नदीको पानीतिर हेर्नुहुन्छ, पानीको द्रुततासाथ बहावको लहरमा चम्कने प्रकाशतिर हेर्नुहुन्छ, तपाईं आफ्नो सम्पूर्णा इन्द्रियसाथ त्यसतिर हेर्न सक्नुहुन्छ। कसरी भनेर मसँग नसोध्नेस्, किनकि त्यो यान्त्रिक बन्न पुग्छ। बरु समग्र इन्द्रियबोधलाई बुझ्नका लागि आफूलाई शिक्त गर्नुहोस्।

जब तपाईं हेर्नुहुन्छ तब त्यस हेर्नुले नै एक प्रकारको अनुक्रिया उत्पन्न गर्दछ। मानिलिनोस्, तपाईंले एउटा हरियो रङको कमिज वा हरिया रङको पोसाक देख्नुभयो तब त्यो हेराइमै तपाईंभित्र एउटा अनुभूति जगाउँछ। त्यसपछि सम्पर्क हुन्छ। त्यस सम्पर्कबाट विचारले त्यस कमिज वा पोसाक पहिरिएको एउटा प्रतिमा सिर्जना गर्दछ, त्यसपछि इच्छा जाग्रत् हुन्छ। अथवा मानिलिनोस्, तपाईंले बाटामा कुनै एउटा कारलाई देख्नुहुन्छ, त्यसको बडो सुन्दर आकृति छ, सानदार चमक छ, अनि त्यसको पछाडि आकर्षण गर्ने तागत छ। उत्तिखेर यस कारलाई वरिपरिबाट हेर्नुहुन्छ, इन्जिनलाई जाँच्नुहुन्छ। त्यसपछि तपाईं त्यस कारमा बसेर इन्जिन चालू गरिरहनुभएको, आफ्नो खुट्टा ठाउँमा राखेर कारलाई हाँकिराखेको प्रतिमा तपाईंको विचारले बनाउँछ। यसरी इच्छाको सुरुवात हुन्छ अनि इच्छाको स्रोत विचारद्वारा कुनै प्रतिमा बनाइहाल्नुहुन्छ, यस स्थितिसम्म त्यहाँ इच्छा हुँदैन। ऐन्द्रिक अनुक्रियाहरू हुन्छन् जुन स्वाभाविक नै हो, तर जतिखेर विचारले प्रतिमा सिर्जना गर्दछ त्यस क्षणपछि इच्छा सुरु हुन्छ। अब के विचार उत्पन्न नहुन र प्रतिमा सिर्जना नहुन सम्भव छ? यो इच्छाका बारेमा सिक्नु हो जुन आफैँमा अनुशासन हो। इच्छाका बारेमा सिक्नु अनुशासन हो। यसलाई नियन्त्रण गर्ने, दमन गर्ने चाहिँ अनुशासन होइन। यदि तपाईं वास्तविक रूपमै कुनै कुराका बारेमा सिक्नुहुन्छ, तब त्यो समाप्त हुन्छ। यदि तपाईं इच्छालाई दमन गर्नेपर्छ भनी भन्नुहुन्छ, अनिखेर भने तपाईं पूरै रूपले भित्रै

क्षेत्रमा हुनुहुने छ। जब तपाईं यी समस्त गतिविधिलाई हेर्न सकेमा त तपाईंले थाहापत्तो पाउनुहुने छ, विचार र विचारजनित प्रतिमाले हस्तक्षेप गर्दैनन्। तपाईं हेर्नु मात्रै हुने छ, तपाईंलाई संवेदन हुने छ। अनि त्यसमा खराबी नै के छ?

हामी सबै इच्छाका बारेमा यति उन्मत्त भएका छौं, इच्छाको माध्यमबाटै हामी आफूले आफैँलाई परितृप्त गर्न चाहन्छौं। तर यसले संसारमा माएको विध्वंसलाई हामी देख्दैनौं। निजी सुरक्षाका निम्ति, व्यक्तिगत उपलब्धिका निम्ति, सफलता, शक्ति, प्रतिष्ठाका इच्छाहरूले गर्दा नै विध्वंस भएको हो। जेजति पनि हामीले गरेका छौं त्यसका लागि हामी जिम्मेवार भएको हामीलाई लाग्दैन। यदि कसैले पनि इच्छालाई बुझेमा, त्यसको प्रकृतिलाई बुझेमा अनिखेर त्यसको के स्थान हुन्छ भन्ने थाहा पाइन्छ? के जहाँ प्रेम छ त्यहाँ यसको कुनै स्थान छ? के त्यसो भए प्रेम मानिसको जीवनको बाहिरको कुनै अवस्था हो जसको वस्तुतः कुनै वास्तविक मूल्य नै छैन? अथवा के यो यस्तो कुरा हो जसको वास्तविकतालाई, त्यसको यथार्थ सुन्दरता तथा गहिराइलाई, त्यसको महानता तथा पावनतालाई हामी हेर्न सकिरहेका छैनौं? प्रेम के को भन्ने अध्ययन गर्नका लागि, स्वयंलाई यसबारे शिक्षित गर्न, बुझ्नका लागि हामीसँग न त ऊर्जा छ न समय पो नभएर हो? प्रेम, करुणा तथा प्रज्ञाबिना ध्यानको कुनै अर्थ छैन। प्रेमको सुवासबिना चिरन्तन तत्त्वको थाहापत्तो कहिल्यै लाग्दैन। अनि यसै कारणले हाम्रो आफ्नो सङ्घर्षमय जीवनमा, हाम्रो अस्तित्वमा, हाम्रो जीवनको 'घर' मा पूर्ण सुव्यवस्था ल्याउनु आवश्यक भएको छ।

सासेन, स्विट्जर्ल्यान्ड

जुलाई १९, १९८१

पाँच

अहिले आंशिक रूपले मात्रै कार्य गर्न सकेको हाम्रो मस्तिष्कमा के समग्र रूपले, सम्पूर्णा रूपले कार्य गर्ने सामर्थ्य छ भन्ने कुरा हामीले सँगसँगै विचारविमर्श गर्नु छ। अहिले हामी केवल एक अंशकै उपयोग गरिरहेका छौं, यसलाई हामी आफैँले स्वयम् हेर्न सक्छौं। विशेषज्ञता जुन आवश्यक हुन्छ, त्यसमा मस्तिष्कको आंशिक भाग मात्र कार्यरत हुन्छ भन्ने कुरा देख्न सकिन्छ। यदि कोही वैज्ञानिक छ, त्यस विषयमा विशेषज्ञता हासिल गरेको छ भने स्वभावतः उसको मस्तिष्कको एक अंश मात्रै नै कार्यरत हुन्छ। यदि कुनै गच्छितज्ञ छ भने उसका बारेमा पनि ठीक त्यस्तै हुन्छ। आधुनिक विश्वमा विशेषज्ञता हासिल गर्नुपर्ने भएको छ अनि हामी यस्तो भए पनि मस्तिष्कलाई समग्र रूपले, पूर्णा रूपले कार्य गर्न दिन सम्भव छ भनी सोधिरहेका छौं।

अनि अर्को प्रश्न पनि हामी सोधिरहेका छौं। जब कम्प्युटरले तथ्यता तथा द्रुततरताको मामिलामा मानिसलाई धेरै नै उछिनेर अगाडि जान्छ, जस्तो आज कम्प्युटर विशेषज्ञहरू भनिरहेका छन् तब हामी सबै मानवजातिको के हुने हो? रोबोट (यन्त्रमानव) विकसित भइसकेपछि त मानिसका लागि सायद दिनमा दुई घण्टा काम गर्नका लागि बच्ने छ। यो कुरा हामीले देख्ने भविष्यमै हुने छ। तब मानिसले के गर्छ? के ऊ मनोरञ्जनको क्षेत्रमा निमग्न हुन जान्छ? यसको सुरुवात भई नै सकेको छ। खेलकुद धेरै महत्त्वपूर्णा हुँदै गइरहेको छ। टेलिभिजन हेर्ने चलन बढ्दै गएको छ। अनि फेरि तमाम तरिकाका धार्मिक मनोरञ्जनका विभिन्नताहरू पनि छन्। अथवा ऊ अन्तर्मुखतिर फर्कन्छ जुन मनोरञ्जन होइन, बरु यस्तो हुन्छ जसका लागि अवलोकनको, जाँचको तथा व्यक्तिनिरपेक्ष प्रतीतिका लागि धेरै बढी सम्भावना चाहिन्छ? यी दुई सम्भावना छन्। हाम्रो मानवचेतनाको मूलभूत अन्तर्वस्तु हो सुखको खोजी र भयबाट बच्नु। के मानवजातिले बढीसेबढी मनोरञ्जन अपनाउँदै जाला? आशा गरौं, हाम्रो भेला मनोरञ्जनका रूपमा भइरहेको छैन।

अब सम्पूर्णा रूपले कार्यशील हुनका लागि मस्तिष्क के पूर्णातः स्वतन्त्र हुन सक्दछ? किनभने कुनै पनि प्रकारको विशिष्टीकरणमा, निश्चित मार्गको अनुसरणमा, निश्चित प्रणाली वा ढाँचालाई अवलम्बन गर्दा मस्तिष्क आंशिक रूपले अनि यसैले सीमित ऊर्जासँग काम गरिरहेको पाइन्छ। हामी विशिष्टीकरणखाले समाजमा जीवनयापन गरिरहेका छौं। इन्जिनियर, भौतिक वैज्ञानिक, शल्यचिकित्सक, सिकर्मी आदिहरू अनि ठीक त्यस्तै प्रकारकै विशिष्ट विश्वास बोकेका धर्मसिद्धान्त, धर्मविधिहरूका विशेषज्ञताहरू पनि छन्। केही विशेषज्ञताहरू आवश्यक पनि छन् जस्तो शल्यचिकित्सक वा सिकर्मीका विशेषज्ञताहरू। तर यसको बाबजुद पनि के मस्तिष्क समग्रतासँग, सम्पूर्णाताका साथ अनि परिणामस्वरूप प्रचण्ड ऊर्जासँग कार्य गर्न सक्दछ? मेरो रायमा यो बडो गम्भीर प्रश्न हो, अनि यस प्रश्नलाई हामी सबैले मिलीजुलीकन जाँचपडताल गर्नुपर्दछ।

यदि हामीले आफ्नै क्रियाकलापलाई अवलोकन गरेमा हाम्रो मस्तिष्क ज्यादै नै खछिडत रूपले, आंशिक रूपले कार्य गरिरहेको भन्ने कुरा हामीले थाहा पाउने छौं, अनि यसैको परिणामस्वरूप जतिजति उमेर ढल्किँदै जाँदा हामीमा ऊर्जा घट्दै गएको थाहा पाउँछौं। जैविक, शारीरिक रूपले जब हामी अल्पवयस्क हुन्छौं तब हामी जीवनशक्तिबाट परिपूर्णा हुन्छौं, तर जतिजति हामी शिक्षित हुन्छौं, अनि फेरि विशेषज्ञता चाहिने खालको कुनै जीविका अपनाउँछौं तबतब हाम्रो मस्तिष्कको क्रियाशीलता सङ्कुचित हुन थाल्दछ, सीमित हुन थाल्दछ अनि त्यसको ऊर्जा घट्दै जान्छ।

केही हदसम्म केही प्रकारको विशेषज्ञता मस्तिष्कका लागि आवश्यक हुन सक्दछ, जस्तो शल्यचिकित्सकको विशेषज्ञता। धार्मिक विशेषज्ञता भने चाहिँ अपरिहार्य रूपले होइन, किनकि त्यो केवल अन्धविश्वास मात्रै हो। तब के कुनै विशेषज्ञता रहँदारहँदै मस्तिष्कले समग्रतासँग कार्य गर्न सक्छ? दसौं लाख

वर्षदेखि सङ्गृहीत प्रचण्ड प्राणाशक्ति धारणा गर्दै आएकोलाई समग्रतासँग कार्य गर्न ऊ पूर्णतः मुक्त भएमा सक्दछ। आजीविकाका लागि आज विशेषज्ञताको जुन आवश्यकता छ त्यस स्थानलाई कम्प्युटरले लिएपछि त्यसको आवश्यकता रहने छैन। स्पष्टै छ, शल्यचिकित्सालाई कम्प्युटरले आफ्नो अधीनमा गर्न सक्दैन। सौन्दर्यबोधलाई पनि कम्प्युटरले आफ्नो वशमा पार्न सक्दैन, जस्तो सन्ध्याका ताराहरू हेर्दा हुने सुन्दरताको अनुभूति। हुन सक्छ, अरू बाँकी सबै कार्यहरू कम्प्युटरले पूर्णतः आफ्नो अधीनमा पारोस्।

के मानवमस्तिष्क कुनै पनि प्रकारको आसक्ति नराखी पूर्णतः मुक्त हुन सक्छ। कुनै पनि आसक्ति भन्नाले निश्चित विश्वासप्रति, अनुभवप्रति, त्यस्तै अरूप्रति? यदि मस्तिष्क पूर्णतः मुक्त हुन नसकेमा त त्यसको क्षय हुँदै जाने हो। जब मस्तिष्क समस्याहरूसँग, विशेषज्ञताहरूसँग, आजीविकाहरूसँग नै व्याप्त भइरहेमा त यो नियमित क्रियाकलाप हो। तर जब कम्प्युटरले यी क्रियाकलापका जिम्मेवारीहरू सम्भालेमा त यो पनि घट्टै नै जान्छ, अनि यसबाट मस्तिष्कको ह्यास बिस्तारबिस्तारै हुन जान्छ। यो कुनै सुदूर भविष्यमा हुने कुरा होइन, यो त अहिले वास्तविक रूपमा भइरहेको छ। यो कुरा आफ्नै मानसिक क्रियाकलापलाई अवलोकन गरेमा घटित भएको थाहा पाउनुहुने छ।

तपाईंको चेतना जसको मुख्य आधार भय हो, सुखको खोजी हो जसमा दुःख, पीडा, शोक अनि भित्री तवरले चोट निहित छ, के तपाईं त्यस चेतनाबाट मुक्त हुन सक्नुहुन्छ? हामीसँग चेतनाका अरू रूपहरू हुन सक्छन्, सामूहिक चेतना, प्रजातीय चेतना, राष्ट्रिय चेतना, क्याथोलिक समुदायको चेतना, हिन्दू समुदायको चेतना आदि-आदि। तर हाम्रो चेतनामा मूलतः अन्तर्निहित छ भय, सुखको खोजी अनि त्यसबाट उत्पन्न हुने खालका पीडा, दुःख अनि अन्ततः मृत्यु। यी सबैको समष्टि हाम्रो चेतनाका अन्तर्वस्तु हुन्। हामी सबै मिलीजुली मानवीय अस्तित्वका अर्थात् हाम्रो आफ्नो अस्तित्वका समग्र घटनाक्रमलाई हेरिरहेका छौं। हामी सबै मनुष्यजाति हौं, किनभने हाम्रो चेतनामा त्यो चाहे पश्चिममा बसेका इसाई हुन् वा मध्यपूर्वमा बसेका मुस्लिम हुन् वा एसियामा बसेका बसेका हुन्, तिनमा मूलतः निहित छ भय, सुखको खोजी अनि कहिल्यै नसिद्धिने खालको दुःखको, चोटको, पीडाको बोझ। हाम्रो चेतना हाम्रो आफ्नो निजी चेतना होइन। यो स्वीकार गर्न ज्यादै गाह्रो छ, किनभने हामी यसरी संस्कारबद्ध गरिएका छौं, यस प्रकारले शिक्षित गरिएका छौं, आफ्नो अलग व्यक्तित्व नहुनाले समस्त मानवजातिसँग एकरूप हुनुको वास्तविक सत्यतासँग हामी प्रतिरोध गर्दछौं। यो कुनै भावुक कविकल्पना होइन, कुनै दार्शनिक सङ्कल्पना पनि होइन, आदर्श त हुँदै होइन, यदि यसलाई ध्यानपूर्वक जाँच गरिएमा त यो एक सत्य हो, एक तथ्य हो। यसै कारण हामीले पत्ता लगाउनुपर्दछ, के मस्तिष्क आफ्नो चेतनाको अन्तर्वस्तुबाट मुक्त हुन सक्दछ?

श्रीमान्, यस वक्ताको कुरा तपाईं किन सुन्नुहुन्छ? वक्ताको कुरा सुनिरहनुभएको बेला तपाईं आफूले आफैँलाई सुनिरहनुभएजस्तो हुन्छ? के त्यस्तो केही भइरहेको छ? वक्ताले त कुनै कुराहरूतिर सङ्केत गरिराखेको छ, उसले त एउटा ऐनाको काम गरिराख्या हो, त्यस्तो ऐना जसमा तपाईं आफूले आफैँलाई हेर्न सक्नुहोस्, तपाईंको आफ्नो चेतनाको वास्तविकतालाई हेर्न सक्नुहोस्। वक्ताले विवरणलाई सम्प्रेषित गर्न चाहिरहेको होइन, किनकि विवरणलाई तपाईंले अनुसरणका लागि उपयोग गरेमा त त्यो केवल एक धारणा मात्र बनेर रहन जान्छ। तर यदि विवरणको माध्यमबाट तपाईंले आफ्नो मानसिक स्थितिलाई, आफ्नो चेतनालाई प्रत्यक्षतः हेर्दै जानुभएमा त्यतिखेर भने वक्ताले भनेको कुरा सुन्नुको केही महत्त्व हुन्छ। अनि यदि तपाईंले वार्ताको अन्त्यमा आफूले आफैँलाई 'म परिवर्तित भइँन, किन?' भनी सोध्नुहोस्। यो तपाईंको दोष हो। सायद तपाईंले ५० वर्षदेखि बोलिरहनुभएको हो, अनि अहिलेसम्म पनि म परिवर्तित भइँन। के यो वक्ताको दोष हो? अथवा तपाईं भन्नुहोला, मैले यसलाई अपनाउन सकिँन, तब स्पष्टै छ, दोष वक्ताकै हो? त्यसपछि तपाईं

छिद्रान्वेषी बन्न जानुहुन्छ अनि चाहिँदा-नचाहिँदा खालका तुक नभएका कामकुराहरूमा अल्भिनुहुने छ। यसैले मनमा यो हेक्का राख्नुहोस्, तपाईंले वक्तालाई त्यति सुनिरहनुभएको छैन, बरु शब्दहरूद्वारा गरिएको वर्णनको माध्यमबाट आफ्नो चेतनाको अवलोकन गरिरहनुभएको छ जुन समस्त मानवजातिको चेतना हो। पश्चिमी विश्व केही विशिष्ट धार्मिक प्रतीकहरू वा धार्मिक कर्मकाण्डमा विश्वास गर्छन् होला भने पूर्वीय विश्व पनि त्यस्तै प्रकारको आफ्नो प्रतीकमाथि आफ्नो कर्मकाण्डमाथि विश्वास गर्छन्, तर यी सबैको पछाडि त्यहाँ उस्तै एउटै प्रकारको भय छ, उस्तै एउटै प्रकारको सुखको खोजी छ, अनि त्यस्तै लोभको, पीडाको, आहत हुनुको, केही हासिल गर्ने चाहनाको बोझा छ। यो त समस्त मानवजातिको समान लक्षणाभैँ नै त हो नि!

यसरी सुन्ने प्रक्रियामा हामी आफ्ना बारेमा सिकिरहेका हुन्छौं, यो कुनै विवरणानुसार मात्रै हुँदैन। हामी वास्तवमा आफूहरूतिर हेर्न सिकिरहेका हुन्छौं र यस कारणा समग्र मस्तिष्क कार्यशील हुन सक्ने गरी सम्पूर्णा स्वतन्त्रतालाई लगाइरहेका हुन्छौं। अन्ततः ध्यान, प्रेम र करुणाले समग्र मस्तिष्कलाई क्रियाशील गराउने नै हो। जब समग्रता कार्यरत हुन्छ, त्यहाँ अखच्छिडत, एकीकृत व्यवस्था आउँछ। जब अखच्छिड, आन्तरिक व्यवस्था मौजुद हुन्छ तब त्यहाँ सम्पूर्णा मुक्ति हुन्छ। त्यतिखेर मात्रै कालातीत रूपले पवित्र भएको कुनै कुरा, चिज प्रत्यक्षतः (प्रकट) हुन आउँछ। यो कुनै पारितोषिक होइन, यो कुनै उपलब्धि गर्ने कुरा होइन। नित्य रूपबाट अनन्ततासाथ पावन भएको कुरा तब उदित हुन्छ जब हाम्रो मस्तिष्क आफ्नो समग्रताका साथ कार्य गर्नका लागि पूर्णतः मुक्त हुन्छ।

हाम्रो चेतनाका अन्तर्वस्तुहरू विचारका सबै गतिविधिको समुयबाट बनेको छ। के त्यस अन्तर्वस्तुलाई कहिल्यै मुक्त गर्न सकिन्छ जसले गर्दा त्यहाँ पूर्णतः भित्रै आयाम प्रकट हुन सकोस्? यसैले आउनुोस्, हामी सुखको सम्पूर्णा गतिविधिलाई निरीक्षणा गरौं। सुखको अर्थ केवल जैविक सुख वा यौनसुख मात्रै होइन। सुख स्वामित्वमा पनि हुन्छ, धनसञ्चयमा पनि हुन्छ। तपाईं जे उपलब्धि गर्नमा जुट्नुभएको छ त्यसको उपलब्धिमा पनि सुख हुन्छ। सत्तामा पनि सुख हुन्छ, त्यो सत्ता चाहे राजनीतिक होस् वा धार्मिक वा कुनै व्यक्तिमाथिको सत्ता नै। ज्ञानप्राप्तिको पनि आफ्नो सुख हुन्छ अनि कुनै प्राध्यापक वा लेखक वा कविका रूपमा त्यस ज्ञानलाई अभिव्यक्त गर्नमा पनि एक प्रकारको सुख हुन्छ। एक अत्यन्त कठोर, नैतिक तथा विरक्त जीवन व्यतीत गर्नमा पनि तुष्टि वा सुख मिल्दछ। साधारणा मानिसका लागि असम्भव प्रतीत हुने खालका कुनै आन्तरिक उपलब्धि हासिल गरिँदा पनि एक बेग्लै खालको सुख हुन्छ। लाखौं वर्षदेखि हाम्रो अस्तित्वको ढाँचा यस्तै रहँदै आएको छ। मस्तिष्क त्यस ढाँचामा संस्कारबद्ध छ, अनि त्यसै कारणा सीमित बन्न गएको छ। संस्कारबद्ध भएका जेसुकै कुरा पनि अवश्यम्भावी रूपले सीमित हुन्छन्, अनि यसैले जब मस्तिष्क विभिन्न प्रकारका सुख पाउने दौडमा लागिरेको हुन्छ तब त्यो क्षुद्र, सीमित र सङ्कीर्ण हुनु अवश्यम्भावी पनि छ। अनि सायद अचेतन स्तरमा यस वास्तविकतालाई बुझिरहेको हुनाले हामी तमाम किसिमका मनोरञ्जनको खोज गरिरहन्छौं। यसै क्रममा यौनतुष्टिबाट वा विभिन्न उपलब्धिहरूबाट तुष्टि गरी विमोचन चाहन्छौं। कृपया आफ्नो प्रतिदिनको जीवनका गतिविधिहरूमा आफूभित्रै यी सबैलाई अवलोकन गर्नुहोस्। यदि तपाईंले अवलोकन गरेमा तपाईंले देख्नुहुने छ, तपाईंको मस्तिष्क दिनभरि कुनै न कुनै कुरामा व्यस्त रहिरहन्छ, बडबडाइरहन्छ, अनवरत रूपले बोलिरहन्छ, कहिल्यै नरोकिने कुनै मेसिनभैँ चलिरहन्छ। अनि यसै प्रकारले मस्तिष्क बिस्तारबिस्तारै आफैँ रिसाहा हुँदै जान्छ। अनि जब कम्प्युटरले उसको ठाउँ लिन लाग्छ तब ऊ पूर्णतः निष्क्रिय बन्दै जाने हुन्छ।

त्यसो भए मानिस सुखको यस अविरल खोजमा किन फसेको छ, किन? के ऊ यतिबिघ्न एकलो भएको कारणले त होइन? के ती एकलोपनको भावले गर्दा भाग्न चाहिरहेका छन्? के ती बालकपनादेखि नै यस्तो गर्न संस्कारबद्ध भएकाले त होइन? के विचारले सुखको प्रतिमा बनाउँछ अनि फेरि त्यसै प्रतिमाको पछि लाग्नाको

कारछाले त होइन? के सुखको स्रोत विचार हो? उदाहरणस्वरूप मानिलिनोस्, तपाईंले कुनै सुखको अनुभव गर्नुभयो, स्वादिष्ट भोजनको सुख, कामसुख वा प्रशंसा गरिँदाको सुख, तब त्यस प्रकारका सुखलाई मस्तिष्कमा दर्ता गर्नुहुन्छ, अनि बितेका हिजो वा बितेका हप्ताका यी प्रसङ्गहरूका स्मरणहरू नै विचारको गतिविधि हुन जान्छन्। विचार सुखको गतिविधि हो। सुखद, उत्तेजक सम्भना गर्न योग्य प्रसङ्गहरूलाई मस्तिष्कले टिपिरहन्छ, भविष्यमा विचारले त्यसलाई प्रक्षेपित गर्दछ अनि फेरि त्यसको पछाडि लागिरहन्छ। यसैले प्रश्न त यो हो जुन प्रसङ्ग घटित भइसकेको छ अनि समाप्त पनि भइसकेको छ भने त्यसको स्मृतिको पोको बोकेर विचार किन हिँडिरहन्छ? के यो ओगटिरहने वा व्यस्ततामा रहिरहने भूमिका त होइन? पैसा, सत्ता, पद चाहिरहने खालको मानिस यसैसँग अविरत रूपमा व्यस्त रहिरहन्छ। सायद मस्तिष्क पनि त्यस्तै गरी धेरै सुख दिने खालको हप्ता दिनपहिलेको कुनै घटनामा व्यस्त हुन जान्छ, त्यो सम्भना वा स्मृति मस्तिष्कमा अङ्कित भइसकेको हुन्छ अनि त्यसलाई भावी सुखका रूपमा विचारले प्रक्षेपित गरिरहन्छ अनि फेरि त्यसको पछि परिरहन्छ। सुखको पुनरावृत्ति विचारको गतिविधि हो अनि त्यसै कारछा सीमित छ। परिष्कामस्वरूप मस्तिष्कले कहिल्यै पनि समग्रतासाथ कार्य गर्न पाउँदैन, उसले आंशिक रूपबाट मात्रै कार्य गर्न पाउँछ।

अब अर्को प्रश्न यो उठ्छ, यदि विचारको यही ढाँचा हो भने विचारलाई कसरी रोक्ने हो अथवा सुख दिने खालको हिजोको प्रसङ्गलाई दर्ता गर्न मस्तिष्कले कसरी बन्द गर्ने हो? स्पष्ट छ, यही प्रश्न उठिरहन्छ, तर यो किन उठिरहन्छ? किन? के यसै कारछाले हो हामी सुखको गतिविधिबाट पलायन गर्न चाहन्छौं अनि त्यो पलायन पनि त सुखकै एउटा अर्को रूप हो? यदि तपाईंले जसै त्यस सत्यतालाई हेर्न पाए त धेरै तीव्र आह्लाद, सुख दिने खालको, आनन्द दिने खालको, उत्तेजना दिने खालको त्यो प्रसङ्ग बितिसकेको हुन्छ, अब त त्यो जीवन्त घटना पनि रहेन, त्यो त एक हप्तापहिले घटित भएको थियो। त्यस समय त्यो एक जीवन्त घटना थियो तर अब रहेन। त्यसो भए त्यस्तो हुन सक्दैन, त्यसलाई त्यही समाप्त गरिदिनुोस्, जान दिनुोस्, बाँकी राख्नुोस्, यसलाई कसरी समाप्त गर्ने वा 'कसरी रोक्ने' भन्ने कुरो होइन। एक तथ्यका रूपमा मात्रै यसलाई हेर्नुहोस्, मस्तिष्क, विचारले कसरी कार्य गरिरहन्छ भनेर मात्रै। यदि हामी यसप्रति सजग भएमा त विचार स्वतः नै अन्त हुन जान्छ। सुखलाई अङ्कित गरिने रोकिन जान्छ, समाप्त भइसकेको हुन्छ।

भय सबै मानवतामा रहने समान अवस्था हो। तपाईं भुपडीमा रहनुहोस् वा कुनै महलमा, तपाईंसँग केही पनि काम नहोस् वा बेस्सरी धेरै काम होस्, तपाईंसँग संसारभरिका धेरै चिजहरूका बारेमा थुप्रै जानकारी होस् वा तपाईं पूरै अज्ञानी हुनुहोस्, तपाईं धर्माचार्य हुनुहोस् वा भगवान्को सर्वो प्रतिनिधि वा अरू कुनै, तपाईंभित्र केही न केही गहिरो रूपले गढेर रहेको भय अवश्य नै हुन्छ जुन सबै मानवजातिको समान लक्षणा हो। त्यो सबै मानवता उभिएको समान आधार हो। त्यस कुरामा कुनै शङ्का छैन। यो एक अबाधित, अटल सत्य हो। यसको प्रतिवाद गर्न सकिन्न। जबसम्म मस्तिष्क भयको यस ढाँचामा जकडिएको हुन्छ तबसम्म यसको कार्य सीमित नै हुन्छ, अनि यसै कारछाले यो समग्रतासँग कहिल्यै कार्य गर्न सक्दैन। अतः मानवताले मेसिनभैँ होइन, मानवजातिभैँ बचोट गर्नु छ भने आफैँले स्वयम्का लागि पत्ता लगाउनुपर्दछ, के भयबाट पूर्णतः मुक्त हुनु सम्भव छ।

हाम्रो सरोकार भयसँग मात्रै हो, भयका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूसँग होइन। भय के हो? जब त्यहाँ भय हुन्छ, तत्क्षणा के भयका रूपमा त्यसको चिनारी पनि हुन्छ? भय नामको प्रतिक्रिया जब घटित भएकै बेला त्यसलाई शब्दमा वर्णन गर्न सकिन्छ? वा वर्णनपछि मात्रै गरिन्छ? 'पछि मात्रै' को अभिप्राय समय हो। मानिलिनोस्, कोही भयभीत छ वा अतीतमा हामीले गरेका केही कुराहरू हामी अरूबाट लुकाउन चाहन्छौं अनि त्यस कुराको सुइँको कसैले पाउँछन् भन्ने हामीमा भय छ वा अतीतमा केही घटित भइसकेको छ, त्यसैले

वर्तमानमा पुनः भय उत्पन्न गरिरहेको छ वा फेरि कुनै भयोत्पादक विषय नभईकन नै आफसेआफ भयजस्तो केही भइरहन्छ? जुन क्षण भय उदित हुन्छ तत्क्षणा के हामी त्यसलाई भयको सज्जा दिन्छौं? वा नामकरण पछि मात्रै हुन्छ? निःसन्देह त्यो घटित पछि मात्रै नै हुन्छ। यसको अर्थ यो भयो, त्यस नयाँ प्रतिक्रियाको तुरुन्तै पछाडि, पहिलेदेखि मस्तिष्कमा अङ्कित भएका भयका पुराना प्रसङ्गहरूको सम्भना हुन्छ, अनि त्यो सम्भनाले भन्छ, 'त्यो भय हो।' कुनै पनि प्रतिक्रिया घटित हुने बेला तत्क्षणा नै हामी त्यसलाई भय भन्दैनौं। प्रतिक्रिया भइसकेपछि नै हामी त्यसलाई भयको नाम दिन्छौं। भय नामबाट हुने यो नामाङ्कन पुरानो अनुभवहरूको स्मृतिको कारण हुन्छ। अतीतका भयहरूको स्मरण हुन्छ, अनि जब नयाँ प्रतिक्रियाको उदय हुन्छ तब तुरुन्त 'भय' शब्दबाट हामी त्यसको चिनारी बनाउँछौं। त्यो ज्यादै सरल छ। यसरी वर्तमानमा स्मृतिले सधैं कार्य गरिरहेको हुन्छ।

त्यसो भए के भय समय हो? जुन घटना हप्ता दिनपहिले घटित भएको थियो, अनि जसबाट उत्पन्न भएको भावलाई हामीले भयको नाम दिएका थियौं अनि त्यसैमा भविष्यको सन्दर्भमा पनि त्यो घटना फेरि पनि घटित नहोस् भन्ने सामेल थियौं, तर फेरि पनि घटित हुन सक्छ अनि त्यसैले त्यसबाट हामी भयभीत छौं। यसैले हामी आफू आफैँसँग सोधिरहेका छौं. के समय नै भयको मूल कारण हो?

यसैले समय के हो? घडीको समय सामान्य कुरो हो। कुनै निश्चित समयमा सूर्य उदाउँछ अनि कुनै निश्चित समयमा सूर्य अस्ताउँछ. हिजो, आज र भोलि। त्यो समयको स्वाभाविक क्रम हो। अर्को मनोवैज्ञानिक समय, भित्री समय पनि हुन्छ। एक हप्तापहिले भएको जुन घटनाले मलाई सुख दिएको थियो अथवा जसले भयको त्रास दिएको थियो त्यस घटनालाई सम्भन्छु, अनि भविष्यका लागि प्रक्षेपित गर्दछु। मैले मेरो पद गुमाउने त होइन, मैले मेरो पैसा गुमाउने त होइन, मैले मेरी स्वास्नी गुमाउने त होइन. यस्तै समय। यसै कारण भय मनोवैज्ञानिक समयको एक भाग हो, यस्तै नै देखिन्छ। अनि मनोवैज्ञानिक समय के हो? भौतिक समयका लागि मात्रै अवकाश, अन्तराल आवश्यक हुने होइन, मानसिक समयका लागि पनि हुन्छ. हिजो, बितेको, हप्ता, किञ्चित् रूपान्तरित आज वा आउँदो भोलिका रूपमा। त्यहाँ अन्तराल, अवकाश हुन्छ अनि समय हुन्छ। त्यो सरल छ। त्यसो भए के भय समयको गति हो त? अनि के समयको गतिविधि होइन, मनोवैज्ञानिक रूपले विचारको गतिविधि? यसैले स्पष्ट छ, विचार समय हो र समय भय हो। कसैसँग, दन्तचिकित्सकसँग बिताएको समय जुन दुःखपीडाले भरिएको थियो, त्यो दुःखपीडा मनमा सञ्चय हुन्छ, सम्भना हुन्छ, प्रक्षेपण हुन्छ, हामी यस्तो आशा राख्छौं, त्यस प्रकारको दुःखपीडा फेरि नउठोस्. यस प्रकारको विचारले गति लिइरहेको हुन्छ। यसैले भय अन्तराल र समयमा हुने विचारको गतिविधि हो। यदि कसैले यस कुरालाई देखेमा, बुझेमा एउटा धारणाका रूपमा होइन, वास्तविक रूपमा (जसको अर्थ हुन्छ, जुन क्षण भय जाग्दछ त्यस क्षण त्यसप्रति पूर्ण मनोयोग दिएमा) तब त्यो घटना मस्तिष्कमा अङ्कित हुँदैन। यसलाई आफ्ना लागि गरेर हेर्नुहोस्, तब तपाईंलाई आफैँ थाहा हुने छ। जब तपाईं आफ्नो अपमानलाई पूरा मनायोग दिनुहुन्छ तब त्यहाँ अपमान रहँदैन। अथवा यदि कसैले तपाईंको सामुने आएर तपाईंलाई तपाईं कस्तो अद्भुत व्यक्ति हुनुहुन्छ भनेर भन्यो अनि तपाईंले पूरा मनोयोग त्यसलाई दिएमा त हाँसको पिठ्युँबाट बहने खालको पानीभैँ त्यो प्रसङ्गले तपाईंको मनलाई नछोईकन बहेर जान्छ। भयको गतिविधि समय र अन्तरालको अन्तर्गत घटित हुने खालको विचार हो। त्यो तथ्यसत्य हो। यो वक्ताद्वारा गरिएको वर्णन मात्रै होइन। यदि तपाईंले स्वयम् आफ्ना लागि अवलोकन गरेमा त यो एक अबाधित सत्य हो, तपाईं यस सत्यबाट भाग्न सक्नुहुन्न। तथ्य, सत्यसँग तपाईं भाग्न सक्नुहुन्न, त्यो त हरेक समय विद्यमान रहन्छ। तपाईंले यससँग बच्ने कोसिस गरेमा, यसलाई दमन गर्ने प्रयास गरेमा यसबाट पलायनका विभिन्न तरिका प्रयोग गरेर हेरे पनि

त्यो तथ्यसत्य त सधैं मौजूद रहिरहन्छ नै। यदि तपाईंले यस तथ्यतिर आफ्नो पूर्ण मनोयोग दिएमा भय विचारको गतिविधि हो, तब मानसिक रूपले भय रहँदैन नै। समय तथा अन्तरालको अन्तर्गत विचारका गतिविधिहरू हाम्रो चेतनाका अन्तर्वस्तु हुन्। त्यो विचार बिलकुलै सीमित होस् वा धेरै नै व्यापक होस्, हो त त्यो समय र अन्तरालको दायरामा चल्ने खालको गतिविधि नै हो।

विचारले हामीभित्र मानसिक स्तरमा शक्तिका कैयौं अभिव्यक्तिहरूलाई जन्म दिन्छ, तर सबै सीमित हुन्छन्। जब सीमितताबाट मुक्ति हुन्छ, त्यहाँ आश्चर्यमा परिरहने शक्तिको भाव उत्पन्न हुन्छ। कुनै यान्त्रिक शक्ति होइन, बरु ऊर्जाको प्रचलनको भाव भएको हुन्छ। यस ऊर्जाको विचारसँग कुनै लिनुदिनु हुँदैन, अनि त्यसैले त्यस शक्ति, त्यस ऊर्जालाई दुरुपयोग गर्न सकिन्न। तर यदि विचारले भन्छ, 'म यसको उपयोग गर्छु' तब त्यो शक्ति, त्यो ऊर्जा छरिएर जान्छ।

हाम्रो चेतनामा विद्यमान रहेको अर्को घटक दुःख, शोक, पीडा हो अनि धेरैजसो मानवजातिमा बालकालदेखिका घाउहरू तथा चोटहरूका अवशेषहरू पनि रहेका हुन्छन्। त्यस मनोवैज्ञानिक चोट, त्यसको पीडाको बारम्बार सम्भना भइरहन्छ, त्यसलाई समातिरहन्छौं, त्यसैबाट शोक उठिरहन्छ। त्यसैमा दुःख निहित छ। फेरि यस मानिस जातिको वैश्विक दुःख छ जसले हजारौं हजार युद्धहरूलाई सामना गरेको छ जसको कारणा दसौं लाख रोएका थिए। युद्धको मेसिन अहिले पनि हामीसँगै छ, निर्देशक राजनेता हुन हाम्रो राष्ट्रवादले सबल बनाएको छ, हामी अरूभन्दा बेग्लै छौं भन्ने, हामीहरू र तिनीहरू, 'तिमी' र 'म' का भावनाहरूले यसलाई धेरै प्रबल बनाइरहेका छन्। यो वैश्विक दुःख हो औ राजनेताले यसलाई लगातार संवर्द्धन गर्दै गइरहेका छन्। हामी अर्को युद्धको तयारीमा लागिरहेका छौं अनि जब हामी कुनै तयारी गरिरहेका छौं भने तब कुनै न कुनै प्रकारको विस्फोट त अवश्य हुन्छ। यो मध्यपूर्वमा हुन सक्छ, यो यहाँ हुन सक्छ। जब पनि हामी कुनै चिजको तयारीमा लागिरहन्छौं, हामीले अवश्य नै त्यस चिजलाई पाउँछौं। यो खाना पकाउनु भैं नै हो। तर हामी यति बेबकुफ छौं, यी सबै निरन्तर चलिरहेछन् जसमा आतङ्कवादसमेत सामेल छ।

हामी सोधिरहेका छौं, चोट खानुको यस सम्पूर्णा ढाँचाको, एकलोपना र पीडा बुझ्नुको, प्रतिरोध गरिरहनु वा मुख फेरु, आफूले आफैँलाई अलग गरिहाल्ने जुन क्लेशको कारणा बन्दछ, यसको अन्त हुन सक्छ? हृदयमा सजाइराख्नुभएको के त्यस्तो कुनै परमप्रिय विश्वासलाई गुमाउनाको व्यथा वा दुःखको के अन्त हुन सक्छ? जसलाई हामीले अनुसरछा गर्छौं, जसका लागि सङ्घर्ष गरिरहौं, स्वयम्लाई समर्पित गरिदियो, त्यस्तो कुनै व्यक्तिलाई गुमाउँदा जुन मोहभङ्ग हुन्छ के त्यस व्यथाको, त्यस दुःखको अन्त हुन सक्छ? यी सबैबाट सदालाई स्वतन्त्र हुन के सम्भव छ? जे सुनेका छौं त्यसको प्रयोग गर्न लागिपर्ौं, नकि यसका बारेमा अन्तहीन चर्चा नै गर्दै रहौं, यो सम्भव छ? बालककालदेखि नै हामी मानसिक रूपले आहत भइरहेका छौं भन्ने कुराको वास्तविक रूपले महसुस गर्दछौं, त्यस चोटको परिछामलाई हामी जान्दछौं, त्यसको हामी प्रतिरोध गर्दछौं, त्यसबाट बच्दछौं, किनकि कुनै बेला फेरि यस तरिकाबाट आहत हुन नपरोस्। हामी अलग हुनलाई प्रोत्साहन गर्दछौं अनि आफ्नो वरिपरि पर्खाल खडा गरिदिन्छौं। हाम्रा सम्बन्धहरूमा हामी यही नै त गरिरहेका छौं।

पीडा, प्रतिरोध, विमुखता, बेग्लैपना, गहिरोभन्दा गहिरो भय यी सबै बालककालदेखि आहत हुनुका परिछाम हुन्। अनि जस्तो वक्ताले भनेको छ, मानवजातिको एक वैश्विक पीडा पनि छ। मानवजातिलाई युद्धद्वारा उत्पीडित गरिएको छ। तानाशाहीको कारणा उत्पीडित गरिएको छ, त्यस्तै सर्वसत्तावादका कारणा पनि विश्वका विभिन्न भागमा मानिसलाई उत्पीडित गरिएको छ। अनि यसै गरी आफ्नो भाइ, आफ्नो छोरा वा आफ्नी स्वास्नी भागेर जाने वा मरेर जाने दुःख पनि छ। छुट्टिएर जाने दुःख पनि छ अनि हाम्रो जुन कुरामा गहन रुचि अर्कालाई कुनै रुचि नभएको भावनाको दुःख पनि छ। यी सबै दुःखमा न करुणा छ न प्रेम नै छ। दुःखको

अन्त भएमा नै प्रेमको उदय हुन्छ। सुख होइन, इच्छा होइन, बरु प्रेमको उद। जहाँ प्रेम हुन्छ त्यहाँ करुणा विद्यमान हुन्छ, अनि करुणासँगै आउँछ प्रज्ञा। यस प्रज्ञाको विचारजनित 'बुद्धि' सँग कुनै पनि लिनुदिनु छैन।

हामीले मानवजातिको तौरबाट स्वयम्लाई एकदमै नजिकबाट हेर्नुपर्दछ। यी सबै कुरालाई हामी जीवनभरि किन बोकिहँड्छौं, यस स्थितिलाई हामीले कहिल्यै पनि किन अन्त गरेनौं? के यो केही अंशमा आलस्य र केही अंशमा बानीबेहोराको कारखाले हो? सामान्य तौरतरिकामा हामी भनिदिन्छौं, 'यो हाम्रो बानीको भाग हो, हाम्रो संस्कारबद्धताको भाग हो। यसबारे म के गरूँ? यस संस्कारबद्धताबाट म कसरी छुटकारा पाऊँ? मैले त उत्तर पाउन सकिन्नँ, म नजिकको गुरुकहाँ जाने छु।' अथवा अरू कतै टाढाटाढातिर वा कुनै धर्माचार्यकहाँ वा यसकहाँ वा उसकहाँ। हामी कहिल्यै यसो भन्दैनौं, 'स्वयम् आफूतिर नजिकबाट हेरौं अनि आफैँले पत्ता लगाउन सक्यौं भनेर जस्तो हामी आफ्नो कुनै अन्य बानीबाट छुट्ने गर्दछौं।' धूम्रपान गर्ने, नसालु पदार्थ सेवन गर्ने, रक्सी पिउने बानी छोड्न सक्नेभैँ गरी। तर हामी भन्दछौं, यसबाट के फरक पर्नेवाला छ? म त त्यसै पनि बूढो हुँदै गइरहेको छु, शरीर त आफ्सेआफ नै नष्ट भई नै रहेको छ भने अलिकति मजा चाख्नाले के फरक पर्छ र? यसै गरी हामी सबै चलन दिइरहन्छौं। हामी जेजति गछौं त्यसका लागि आफूले आफैँलाई पूर्णतः जिम्मेवार सम्भन्त्रौं। हामी यसका लागि कि त परिस्थितिलाई दोषी ठहर्नाउँछौं कि त समाजलाई वा मातापितालाई वा फेरि अतीतको वंशपरम्परालाई। केही न केही बहाना खोज्छौं, तर आफ्नो जिम्मेवारीबाट पन्छिने गछौं। हामी किन आहत हुन्छौं भन्ने पत्ता लगाउने लालसा, तत्क्षणाको लालसा हामीभित्र वास्तवमा भएमा पत्ता लाग्न सक्छ। हामी आहत छौं, किनभने आफ्नै बारेमा हामीले प्रतिमा निर्माछा गरेका छौं। यो तथ्य हो। जब हामी भन्दछौं, 'म आहत भएको छु' तब हामीले आफ्ना बारेमा बनाएको प्रतिमा नै आहत भएको हुन्छ। कोही कतैबाट आएर आफ्नो भारीभरकम बुट त्यस प्रतिमामा राखिदिन्छ अनि हामीलाई चोट पुर्‍याउँछ। तुलनाद्वारा पनि हामी आहत हुन्छौं। 'म यस्तो छु, अरू कुनै मभन्दा उम्दा छ' जबसम्म हाम्रो आफ्ना बारेमा कुनै प्रतिमा हुन्छ, हामी आहत हुनु अवश्यम्भावी छ। यो सत्य हो अनि यदि कसैले यसप्रति ध्यान नदिएमा बरु प्रतिमालाई बनाई नै राखेमा तब कसै न कसैले पिनले घोची नै दिन्छ, तपाईं आहत भई नै रहनुहुन्छ। ठूलो श्रोतासमुदायलाई सम्बोधन गर्ने खालको एक विख्यात वक्ताका रूपमा आफ्नो प्रतिमा यदि हामीले बनाइराखेका छौं, अनि स्वयम्लाई प्राप्त भएको यस ख्यातिलाई यदि तपाईंले कायम राखिराख्न चाहनुभएमा तब कसै न कसैले त्यसलाई क्षति पुर्‍याउँछ नै। कुनै यस्तो व्यक्ति जसको श्रोतासमुदाय तपाईंको श्रोतासमुदायभन्दा पनि ठूलो छ, जुन प्रतिमा हामीले स्वयम्का बारमो बनाइराखेका छौं, यदि हामीले त्यसतिर पूर्ण मनोयोग, एकाग्रता होइन, बरु पूर्ण मनोयोग, तब हामी देख्ने छौं, त्यस प्रतिमाको कुनै अर्थ छैन, त्यो गायब हुन जान्छ।

सासेन, स्विटजर्ल्यान्ड

जुलाई २१, १९८१

मेरो विचारमा हामी सबै सँगसँगै मिलेर दुःखको अभिप्रायमाथि, यसका निहितार्थहरूमाथि चर्चा गरौं, यसको अतल गहिराइमा पर्साँ जसले गर्दा हामी स्वयम्ले नै पत्ता लगाउन सकौं, के दुःख र प्रेम सँगसँगै रहन सक्दछन्? अनि मानवजातिको दुःखसँग हाम्रो के सम्बन्ध छ भनेर पनि पत्ता लगाऊँ। केवल हाम्रा दिनप्रतिदिनका निजी शोक, पीडा तथा मृत्युसँग जोडिएका दुःखहरूबारे मात्रै होइन। मानवजातिले हजारौं युद्ध भेलेको छ, युद्धको कुनै अन्त नै देखिँदैन। शान्ति स्थापना गर्ने काम हामीले राजनेताहरूलाई सुम्पिदिएका छौं। विश्वभरि नै यही स्थिति छ। तर यदि तपाईंले तिनीहरूलाई बुझिराख्नुभएको भए त तपाईंलाई स्पष्ट हुने छ, ती जे गरिरहेका छन् त्यसबाट शान्ति स्थापना कहिल्यै हुन जाने छैन। हामी सबै युद्धको तयारीमा लागेका छौं। यी तयारीहरूबाट विश्वमा कहीं न कहीं, कुनै न कुनै प्रकारको विस्फोट अवश्य हुन्छ। हामी मानवजाति एकअर्कासँग शान्तिपूर्वक कहिल्यै पनि रहन सकेका छैनौं। हामी शान्तिका बारेमा असाध्यै कुरा गर्दछौं। धर्महरूले शान्तिकै नीति उपदेश गरेका छन्। पृथ्वीमा शान्ति र सद्भाव, तर यस धरतीमा शान्ति कहिल्यै सम्भव हुन पाएको देखिएन। यो धरती जहाँ हामी रहन्छौं, जुन न त ब्रिटिस धरती हो न यो फ्रेन्च धरती नै हो, यो त हामी सबैको धरती हो। एकअर्काको हत्या गर्ने समस्यालाई सुल्झाउन हाम्रा लागि कहिल्यै सम्भव भएन।

सम्भवतः हाम्रो हृदय नै हिंसाबाट भरिएको छ। शत्रुताको भावबाट, प्रतिशोधको भावबाट हामी कहिल्यै पनि मुक्त रहेनौं। कहिल्यै पनि आफ्नो भयबाट, आफ्नो दुःखबाट, घाउबाट, दिनानुदिनको जीवनका पीडाबाट मुक्त हुन पाएनौं। शान्ति र चैन कहिल्यै भएन, सधैंभरि हामी व्यथित नै भएर रहन्छौं। यो सबै हाम्रो जीवनको भाग हो। हाम्रो दिनानुदिनको दुःखभोगको भाग हो। यस प्रेमरहित दुःखभोगबाट मुक्ति पाउनका लागि मानिसले कैयौं, अनेकौं युक्ति, विधि अपनाएका छन्। उसले यसलाई दमन गरेर हेर्‍यो। उसले यसबाट पलायन गर्‍यो। कुनै श्रेष्ठतर तत्त्वसँग आफूलाई तादात्म्य गरेर हेर्‍यो। कुनै आदर्शका लागि, कुनै विश्वासका लागि, कुनै आस्थाका लागि आफूले आफैँलाई समर्पित गरेर समेत हेरिसक्यो, तर पनि यो दुःख कहिल्यै समाप्त हुन सकेन। हामी त यसको अभ्यस्त भइसकेका छौं, यसलाई सहन गरिरहन्छौं। अनि हामी कहिल्यै गम्भीर रूपले उत्कट सजगतासाथ आफैँसँग यो सोध्दैनौं यस दुःखको समापन पनि सम्भव छ कि भनेर।

मृत्युको विराट् निहितार्थमाथि पनि हामीले मिलीजुली विचारविमर्श पनि गर्नुपर्दछ। मृत्यु जीवनकै अंश हो तापनि हामी अक्सर यसलाई मुलतबी गर्दै रहन्छौं। त्यसका बारेमा कुरा गर्न पनि हामी टाल्दै रहन्छौं तापनि मृत्यु त रही नै रहन्छ, त्यसैले हामीले त्यसको छानबिन गर्नुपर्दछ नै। अनि हामीले यस कुराको पनि पत्ता लगाउनु छ, के प्रेम, सुखको सम्भना भन्न खोजिएको होइन जसको प्रेम र करुणासँग कुनै सरोकार छैन, यसका विलक्षण सम्पूर्णा बुझाइ प्रज्ञासँगै हाम्रो जीवनमा विद्यमान रहन सक्छ?

सबैभन्दा पहिलो कुरा त यो हो, हामी मानवजाति के साँके दुःखबाट मुक्त हुन चाहन्छौं? के हामी कहिल्यै दुःखमा वस्तुतः परेका छौं, यसलाई छानबिन गरेका छौं, यसलाई सामना गरेका छौं अनि यसका समस्त गतिविधिलाई, यसका निहितार्थलाई बुझेका छौं? प्राविधिक क्षेत्रमा यत्रो असाधारण चातुर्य भएको मानवजातिले यस दुःखको समस्यालाई निराकरछा गर्न किन नसकेको हो? यस प्रश्नमाथि सँगसँगै विचार गर्नु अनि स्वयम्ले दुःखको वास्तवमा के अन्त हुन सक्छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु धेरै नै जरुरी छ।

हामी कैयौं तरिकाले दुःखी छौं। कोही मरेर गएको हुनाले दुःखी भएका छौं। अत्यन्तै गरिबी जसलाई पूर्वतिरका मानिसले राम्ररी जान्दछन्, त्यसको दुःख छ। अनि फेरि अज्ञानको घनीभूत दुःख छ। किताबी

ज्ञानको अभावको अर्थमा अज्ञान होइन, बरु पूरै रूपमा आफूले आफैँलाई, 'स्व' को समस्त जटिल क्रियाशीलतालाई नजान्नुको अर्थमा अज्ञान। यदि हामीले त्यसलाई धेरै गहिराइबाट बुझेनाँ भने त त्यस अज्ञानको दुःख रही नै रहन्छ। यस संसारमा प्राविधिक तथा अरु सफलताहरू हासिल गर्नमा हामी अत्यन्तै चलाख भए पनि केही पनि कहिल्यै मौलिक रूपले, गहनतासाथ बुझ्न नसक्नुको दुःख पनि छ। हामी जतिसुकै जानिफकार होऊँ, पछिडत होऊँ वा नहोऊँ, हामीले पीडालाई कहिल्यै बुझ्न सकेनाँ, केवल शारीरिक पीडा मात्रै होइन, बरु गहिरो मानसिक पीडा पनि। अनवरत सङ्घर्ष गर्दै रहनेको, जन्मदेखि मृत्यु हुँदासम्म चलिरहने द्वन्द्वको पनि एक दुःख हुन्छ। बाहिरबाट वा भित्रबाट सुन्दर नहुनुको निजी दुःख पनि छ। फेरि आसक्तिसँगै त्यसको भय, त्यसको दुष्टतासँग जोडिएको दुःख पनि छ। प्रेम नपाउने तथा प्रेमका लागि तड्पिने पनि एउटा दुःख हुन्छ। विचारभन्दा पर भएको शाश्वतताको बोध कहिल्यै हुन नपाउनुको दुःख छ। अनि अन्ततः मृत्युको दुःख त छँदै नै छ।

हामीले दुःखका विभिन्न रूपहरूको वर्णन गरेका छौँ। दुःखको मूल कारणा स्वकेन्द्रित गतिविधि हो। हामी सबैलाई आफ्ना बारेमै फिक्री रहन्छ, आफ्ना अन्तहीन समस्याहरूको, आफ्नो बुढ्यौलीको, एउटा गहिरो आन्तरिक अभै वैश्विक दृष्टिमा अक्षम हुनुको। हामी सबैसँग आफ्ना बारेमा तथा अर्काका बारेमा प्रतिमाहरू हुन्छन्। मस्तिष्क सधैंभरि दिवास्वप्नमै सक्रिय रहन्छ, कुनै न कुनै कुराबाट नै व्याप्त भइरहन्छ वा कल्पना गर्दै चित्र र धारणाहरू बनाइरहन्छ। बालकालदेखि नै क्रमबद्ध रूपमा हामी आफ्नो प्रतिमाको ढाँचा बनाउँदै रहन्छौँ जुन 'म' हो। हामी प्रत्येकले यो निरन्तर रूपले गर्दै रहन्छौँ, अनि यही त्यो प्रतिमा हो जुन 'म' हो, जो आहत (चोट) पुग्दछ। जब 'म' आहत हुन्छ तब प्रतिरोध उत्पन्न हुन्छ, आफ्नो चारैतिर पर्खाल उभ्याउँछ आफू फेरि आहत हुन नपरोस् भनेर। अनि यसैले बढी भय तथा अलगता निर्मित हुन्छ, कसैसँग कुनै सम्बन्ध नहुनुको भावना आउँछ, एकलोपनालाई प्रश्रय दिइरहन्छ जसले गर्दा पनि दुःख ल्याउँछ।

विभिन्न प्रकारका दुःखहरूलाई वर्णन गरिसकेपछि के हामी दुःखलाई कुनै शब्दीकरणा नगरीकन कुनै प्रकारका धार्मिक वा बुद्धिगत निष्कर्षसँग बौद्धिक सामञ्जस्य राखेर यसबाट नभागीकन हेर्न सक्छौँ? के हामी दुःखबाट टाढा नगईकन (यताउति नलागीकन) यसैसँग रहेर यसको पूर्णतः अवलोकन गर्न सक्छौँ? मानिलिनोस्, मेरो एउटा छोरो छ जुन बहिरो वा अन्धो छ। मलाई दायित्वबोध छ अनि यो जान्नु दुःखदायी छ, उसले कहिल्यै यस सुन्दर आकाशलाई देख्न पाउँदैन, कहिल्यै भर्नाहरूको कलरवलाई सुन्न सक्दैन। यो दुःख छँदै छ। यसैसँग रहनुहोस्। यसबाट यताउति नलाग्नुहोस्। अथवा मानिलिनोस्, मैले कैयौँ वर्ष सँगसँगै बिताएको कुनै व्यक्तिको मृत्यु हुन जान्छ जसको मलाई गहिरो दुःख छ। तब यो दुःख छ जुन एकलोपनको सार हो। हामीलाई महसुस हुन्छ, हामी पूरै तवरले अलग भएका छौँ, बिलकुलै एकलै भएका छौँ। अब यस दुःखसँग पूरै तवरले डटिरहनुोस्, यसलाई शब्दमा नढाल्नुोस्, यसलाई बुद्धिसङ्गत ठहर्‍याउने चेष्टा नगर्नुोस् वा यसबाट नभागनुोस्, यसलाई अतिक्रम गर्ने (पार गर्ने) चेष्टा नगर्नुोस्। किनकि यी सबै गतिविधि त विचारकै उत्पादनद्वारा ल्याइने हुन्। जब त्यस्तो दुःख विद्यमान हुन्छ अनि विचारको कति पनि हस्तक्षेप हुँदैन। जसको तात्पर्य तपाईं पूरै रूपमा दुःखमा हुनुहुन्छ, दुःखलाई काबू पाउने कोसिसमा हुनुहुन्न, स्वयम् नै दुःख हुनुहुन्छ। तब दुःख लोप हुन जान्छ। विचारको विखण्डन हुनाको कारणले गर्दा त्यहाँ व्यथा मात्रै हुन्छ।

दुःख विद्यमान हुँदा विचारको कुनै पनि हलचलबिना नै त्यस दुःखसँग रहिरहनुोस् जसले गर्दा त्यसको अखण्डता अबाधित रहोस्, त्यसको समग्रता भङ्ग नहोस्। दुःखको समग्रता भन्नाले म दुःखमा छु भन्ने होइन, म नै दुःख हुनु हो। अनि मात्रै त्यसमा कुनै विखण्डन निहित हुँदैन। यस प्रकार जब त्यहाँ दुःख सम्पूर्णतामा विद्यमान हुन्छ, त्यसबाट कतै भाग्ने कुनै गतिविधि हुँदैन, तब दुःख मसाङ्ग्रिन्छ, विसर्जन हुन जान्छ।

दुःख समाप्त नभई कसरी प्रेम सम्भव हुन्छ? आश्चर्यसाथ हामीले दुःख र प्रेमलाई समागम गरेका छौं। म आफ्नो छोरासँग प्रेम गर्दछु अनि जब उसको निधन हुन्छ, म दुःखमा डुब्छु। यस प्रकार दुःखलाई प्रेमसँग समागम गर्दछौं। अब हामी सोधिरहेका छौं, जबसम्म व्यथा, दुःख मौजुद रहन्छ तब के प्रेमको अस्तित्व सम्भव छ? प्रेम के कुनै इच्छा हो? के प्रेम सुख हो. कामना, सुख इन्कार हुँदा दुःखले ढाकिन्छु? हामी भन्दछौं, ईर्ष्या, आसक्ति, स्वामित्व आदि रूपहरूमा दुःख नै प्रेमको भाग हो। त्यो हाम्रो संस्कारबद्धता हो, त्यसै प्रकार नै हामीलाई शिक्षित गरिएको छ। यो हाम्रो वंशानुगतको, हाम्रो परम्पराको भाग हो। अब सम्भवतः प्रेम र दुःख कहिल्यै सँगसँगै जान सक्दैनन्। यो कुनै मताग्रही वक्तव्य होइन, न यो आलङ्कारिक कथन नै। जब कसैले दुःखको गहिराइमा हेर्दछ र यसका गतिविधिहरूलाई बुझ्दछ जसमा सुख, इच्छा, आसक्ति अनि आसक्तिका परिछामहरू जसमा विकृतिलाई जन्म दिनेसमेत सामेल हुन्छ, सँग जब कोही कुनै छनोट नगरी, कुनै गतिविधि नगरी सचेत हुन्छ, दुःखको सम्पूर्णा प्रकृतिप्रति सचेत हुन्छ तब के प्रेम दुःखसँग अस्तित्वमा रहन सक्छ? अथवा प्रेम बिलकुलै बेग्लै कुरा हो? हामीले यो कुरा स्पष्ट रूपले बुझ्नुपर्दछ, कुनै व्यक्तिप्रति, कुनै प्रतीकप्रति, आफ्नो परिवारप्रतिको समर्पणा, निष्ठालाई प्रेम भन्न सकिन्छ। यदि म विभिन्न कारछाहरूले गर्दा तपाईंप्रति श्रद्धा राख्छु भने त्यस श्रद्धाको पछाडि नियत हुन्छ। प्रेमको कुनै हेतु, कुनै प्रयोजन हुँदैन। यदि कुनै हेतु छ भने स्पष्टै छ, त्यहाँ प्रेम छैन। यदि तपाईंले मलाई कुनै सुख, यौनसुख वा विभिन्न तरिकाले चैन, आराम तब त्यहाँ परावलम्बन, निर्भरता निहित हुन्छ। तपाईंमाथि मेरो निर्भरता मेरो नियत हो, किनभने त्यसको साटो तपाईं मलाई केही दिनुहुन्छ। अनि हामीहरू सँगसँगै रहन्छौं, म त्यसलाई प्रेम भन्छु, के यो प्रेम हो? यसरी कसैले पनि यी सम्पूर्णा प्रश्नलाई शङ्का गरी आफैँले सोधेमा जहाँ प्रयोजन छ त्यहाँ के प्रेमको अस्तित्व हुन सक्छ?

जहाँ महत्त्वाका/ छ, त्यो भौतिक संसारमा होस् वा मानसिक संसार जहाँसुकै भए पनि हरेक कुरामा शिखरमा हुने महत्त्वाका/ छ, धेरै सफल व्यक्ति बन्ने महत्त्वाका/ छ, धार्मिक वा भौतिक तरिकाले शक्ति पाउने महत्त्वाका/ छ जहाँ कुनै पनि प्रकारको महत्त्वाका/ हुन्छ, के त्यहाँ प्रेम रहन सक्छ? बिलकुलै रहन्न। त्यहाँ प्रेम रहन्न भन्ने ठान्दाठान्दै पनि हामी आफ्नो त्यसै पुरानो ढर्रामा नै लागिरहन्छौं। जब हामी यस्तो दाउपेच खेल्छौं तब हाम्रो मगजमा के गुञ्जिन्छ, त्यसलाई हेर्नुहोस्। म बडो महत्त्वाका/ छु, आध्यात्मिकतामा मेरो स्थान भगवान्पछि हुनुपर्छ भन्ने चाहन्छु, खास गरी भगवान्को दाहिनेतिर, म सम्बोधि हासिल गर्न चाहन्छु। तपाईंलाई थाहै छ, यी सबै भुक्त्याउने, ठग्ने कुरा हुन्। तपाईं सम्बोधि हासिल गर्न सक्नुहुन्न। समयभन्दा पर भएकोलाई तपाईं सम्भवतः हासिल गर्न सक्नुहुन्न। प्रतिस्पर्धा, सदृशता (परम्परानुसरणा), ईर्ष्या, भय, विद्वेष यी सबै कुरा मानसिक रूपमा भित्री तवरले चलिरहन्छन्। कि त हामी यसप्रति सजग भएर वा जानीबुझी यसलाई नजरअन्दाज गरिरहन्छौं, तैपनि म आफ्नी पत्नीलाई वा आफ्ना बाबुलाई वा जोसुकै पनि किन नहोस्, उससँग भन्छु, 'म तपाईंलाई प्रेम गर्छु।' मेरो जीवनमा, मेरो सम्बन्धमा जब यस प्रकारको गहन विसङ्गति हुन्छ तब के हुन्छ? त्यस विसङ्गतिमा गहिरो इमानदारीको कुनै भाव कसरी रहन सक्छ? अनि मने समयसम्म हामी यही नै त गर्दै रहन्छौं। के हामी यस संसारमा महत्त्वाका/विना, प्रतिद्वन्द्विताविना जिउन सक्छौं? बाहिरी विश्वतिर के भइरहेको छ, अलिकति दृष्टि दिनोस् त! आर्थिक दृष्टिबाट, प्राविधिक रूपबाट युद्धका सामग्री तयार गर्ने मामिलामा विभिन्न राष्ट्रहरू प्रतिस्पर्धामा छन्, राजनेताहरू एकअर्कासँग प्रतिस्पर्धामा जुभेका छन्। अनि यसरी हामी आफ्नो सर्वनाश गर्नमा लागिपरेका छौं। हामी यसलाई चलिरहन दिन्छौं, किनकि हामी स्वयम् पनि भित्र प्रतिस्पर्धी छौं।

जस्तो हामीले इङ्गित गर्नु, यदि केही मानिसले हामीले विगतमा ५? वर्षले भन्दै आएको कुरालाई साँकै बुझेमा अनि ती मानिस साँकै गहिराइसँग लाग्न सकेमा अनि भय, दुःख आदिको अन्त गर्न सकेमा यसले मनुष्यजातिको समस्त चेतनामा असर गर्दछ। सायद तपाईंहरूलाई शङ्का छ, यसले मनुष्यजातिलाई असर गर्छ वा गर्दैन भन्ने। हिटलर तथा त्यस्तै प्रकारका अरू मानिसले मनुष्यजातिको चेतनालाई प्रभावित गरेका छन्। नेपोलियन, सिजरहजस्ता संसारका हत्याराहरूले मनुष्यजातिलाई प्रभाव पारेका छन्। राम्रा मानिसले मनुष्यजातिमाथि प्रभाव पारेका छन्। राम्रो मानिस भन्नाले प्रतिष्ठित भन्ने अभिप्राय मेरो होइन। राम्रा मानिस ती हुन् जसले जीवनलाई समग्रतासाथ जिएका छन्, खछिडत रूपले होइन। विश्वका महान् शिक्षकहरूले मानवचेतनालाई प्रभावित गरेका छन्। तर हामीले जेजति कुरा गरेका छौं त्यसलाई बुझ्ने खालको यदि एक समूह भएमा. शाब्दिक तरिकाले होइन, बरु अगाध-अखछडता, गहिरो इमानदारीसँग वास्तवमै जीवन जिउँदै गरेको. तब त्यसले मानिसको समग्र चेतनामा असर पार्ने खालको हुन्छ। यो कुनै सैद्धान्तिक कुरा होइन। यो वास्तविक तथ्य हो। यदि यस सरल तथ्यलाई तपाईंले बुझ्नुभएमा तब तपाईंले देख्नुहुने छ, यस्तो हरेक स्तरबाट हुँदै रहन्छ। टेलिभिजन, समाचारपत्र, हरेक माध्यमले मानिसको चेतनालाई प्रभावित गरिरहेको छ। यसरी जहाँ कुनै हेतु हुन्छ, जहाँ आसक्ति हुन्छ, जहाँ कुनै महत्वाकां/ हुन्छ, प्रतिद्वन्द्विता हुन्छ त्यहाँ प्रेम रहन सक्दैन। प्रेम न त इच्छा नै हो न त सुख नै। यसलाई महसुस गर्नुहोस्, यसलाई बुझ्नुहोस्।

यी सबै कुराहरूमा जानुको तात्पर्य हो, हाम्रो जीवनमा व्यवस्था आओस्। हाम्रो जीवन धेरै नै अव्यवस्थित छ, त्यसलाई व्यवस्थित गर्नका लागि हामी यत्रोबिधी कुरा गरिरहेका छौं। हाम्रो जीवनमा यतिबिधी अव्यवस्था छ, अनि समग्र समन्वित व्यवस्था स्थापित नगरी जेसुकै ध्यानको पनि केही अर्थ छैन। यदि कसैको 'घर' व्यवस्थित छैन र ऊ ध्यानमा बस्छ, ध्यान गर्नाले व्यवस्था आउँछ भन्ने उम्मेद राखेर तर के तपाईंलाई थाहा छ, अव्यवस्थामा ध्यान गर्ने चेष्टा गर्नाले त्यसको परिछाम के हुन्छ? उसलाई भ्रान्तिपूर्णा सपनाहरू आउँछन्, भ्रम उत्पन्न हुन्छ अनि तमाम प्रकारका निरर्थक परिछामहरू उसको अगाडि आउँछन्। तर सन्तुलित, तर्कनिष्ठ, विवेकशील कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो दैनिक जीवनमा सुव्यवस्था स्थापित गरिहाल्नुपर्दछ, तब मात्रै ऊ ध्यानको गहिराइमा पुग्न सक्छ, त्यसको तात्पर्य र सुन्दरता जान्न सक्छ, त्यसको महत्ता, त्यसको मूल्यको अनुसन्धान गर्न सक्छ।

हामी सानै उमेरको, युवा वा बूढो जुनसुकै अवस्थाको भए पनि हरेक स्थितिमा मृत्यु हाम्रो जीवनको एक भाग हो। ठीक त्यसरी नै जसरी प्रेम, पीडा, शङ्का, अभिमान यी सबै जीवनका भाग हुन्। तर हामी मृत्युलाई जीवनको अंश मान्दैनौं। हामी त्यसलाई थाती राख्न चाहन्छौं अथवा सम्भव भएसम्म यसलाई आफूबाट टाढा राख्न चाहन्छौं। यस प्रकार हामीसँग जीवन र मृत्युबीच समयको एक अन्तराल हुन्छ। मृत्यु के हो? यो प्रश्न आफू आफैँमा धेरै नै जटिल छ।

मृत्यु र दुःखबारे इसाईहरूको धारणा अनि पुनर्जन्मका बारेमा एसियाली निष्कर्ष दुवै विश्वास मात्र हुन्। अरू सबै विश्वासहरूभैँ तिनमा कुनै तत्त्व, कुनै सार छैन। यसैले यी सबैलाई एकातिर पन्छाएर अनि यसबारे सँगसँगै यसको भित्री तहमा जाऊं। यो अप्रिय हुन सक्छ। तपाईं यसलाई सामना गर्न चाहनुहुन्न होला। यस समय तपाईं आफ्नो सुख, आफ्नो भय, आफ्नो चिन्ता, आउँदो उज्ज्वल भोलिको आशामा स्वस्थतासाथ बाँचिरहनुभएको हुनुहोला अनि यी सबैको अन्तसँग तपाईं सरोकार राख्न चाहनुहुन्न होला। तर यदि हामी बुद्धिमान् छौं, असन्तुलित छैनौं, विवेकशील छौं भने हामीले केवल जीवनको र यसका निहितार्थहरूको मात्रै सामना गर्ने होइन, बरु निहितार्थहरूलाई पनि बुझ्नुपर्दछ। हामीले दुवैलाई जान्नुपर्दछ। यही नै जीवनको समग्रता हो जसमा कुनै विभाजन छैन। यसैले मरछा के हो, शारीरिक संरचनाको भौतिक अन्तबाहेक जसको

जिउनु गलत ढङ्गबाट भइरहेको छ, जसलाई जाँडरक्सीमा, नसालु औषधी अनि अतिभोग, लम्गुपना वा वैरागीपना, तप, त्याग अनि निग्रहको बानी गरेर जिउनुपरिरहेको छ। शरीरले विपरीतहरूबाट चलिरहेको निरन्तर सङ्घर्षबाट गुञ्जिनु परिरहेको छ, उसलाई एक सन्तुलित, समन्वित जीवन उपलब्ध छैन, बरु कुनै अतिवाद अँगाल्छ। साथै विचारद्वारा लादिएका ठूला तनावबाट पनि उसले गुञ्जनुपर्दछ। विचारले आदेश दिन्छ अनि शरीर त्यसरी नियन्त्रित हुन्छ। अनि विचार सीमित हुनाको कारणा असामञ्जस्य ल्याउँछ। शारीरिक रूपले, जोरजबर्जस्ती गरेर, नियन्त्रित गरेर, दबाएर आफ्नो हिसाबले चलाएर असामञ्जस्यमा जिउन लगाउँछौं। हामी सबै यही गरिरहेका छौं, यसमा राजनीतिक वा धार्मिक रूपले गरिने खालका अनशन पनि सामेल छन् जुन हिंसा नै हुन्। शरीरले यी सबै कैयौं वर्षसम्म सहँदैसहँदै बुढ्यौलीमा पुग्छ वा बुढ्यौलीमा पुग्नै पाउन्न। तर शरीर त अनिवार्यतः अन्त्य हुन्छ नै, जीवतत्त्वको अन्त हुन्छ नै, के यसैलाई मृत्यु भनिन्छ? कुनै व्याधिको कारणा, बुढ्यौलीको कारणा वा कुनै दुर्घटनाले गर्दा जीवतत्त्वको अन्त हुने कुराले गर्दा के हामी चिन्तित भइरहेका छौं? विचारले शरीरसँग, नामसँग, रूपसँग, तमाम स्मृतिहरूसँग तादात्म्य गरिरहन्छ अनि हामी भन्छौं, 'मृत्युसँग पन्छिनुपर्दछ?' जुन शरीरलाई हामीले हेरविचार गर्छौं, जसलाई ध्यानमा राख्छौं त्यस शरीरको अन्त हुन जाने कुराले त भयभीत भएका होइन्? सायद हामी खास तवरले यसबारे भयभीत छैनौं खास गरी दबिएको रूपबाट यसबारे चिन्तित छौं, तर त्यो त्यति महत्त्वपूर्णा होइन। हाम्रा लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्णा कुरा त हामीले जोडेका, बनाएका सम्बन्धहरूको अन्त हुन जानु हो। सुखहरूका सम्भनाहरू, ती सुखद हुन् वा दुःखद हुन्, ती सबैको अन्त हुन जानु हो जसको सम्मिश्रणाबाट नै हाम्रो जिउनु बनेको छ। हाम्रो दैनिक जीवन, कार्यालय, अड्डा वा प्याक्टी जानु, कुनै कौशलयुक्त काम गर्नु, परिवार जोड्नु, परिवारसँग लगाव हुनु, त्यस परिवारको सबै स्मृतिसहित मेरो छोरो, मेरी छोरी, मेरी स्वास्नी, मेरो लोग्ने, परिवारको एकाइ जुन द्रुततर गतिमा लुप्त हुँदै गइरहेको छ। त्यस सम्बन्धमा, त्यस नातामा जतिसुकै ठूलो पीडा, जतिसुकै चिन्ता भए पनि कसैसँग सम्बन्धित हुनुको एउटा भाव हुन्छ। कसैको उपस्थिति वा मौजुदतामा चैनको भावना हुनु वा कसैसँग भने यस्तो महसुस गर्न नपाउनु। के यसैले त हामी भयभीत भएका होइन्? मेरा सम्बन्धहरूको अन्त, मेरा आसक्तिहरूको अन्त, ती सबैको अन्त जुन कुरालाई मैले जानेको थिएँ, जुन कुरासँग म टाँसिएर बसेको थिएँ, जुन कुरामा मैले जीवनभरि खास विशेषज्ञता हासिल गरेको थिएँ, क म यी सबैको अन्त हुन जानेबाट भयभीत छु? 'म' मा जेजति निहित छन् ती सबैको अन्त हुन जाने हो। परिवार, नाम, घर, परम्परा, वंशपरम्परा, सांस्कृतिक शिक्षणा र प्रजातीय वंशपरम्परा यी सबै नै 'म' हो, त्यो 'म' जुन लडाईँ-भगडामा लागेको छ वा खुसी भएको छ। के हामी त्यसैबाट भयभीत छौं? 'म' को अन्तबाट अर्थात् मानसिक तवरले त्यस जीवनको अन्तसँग जसमा म जिइरहेको छु जुन जीवनलाई मैले पीडा र दुःखले परिचित भएको छु। के हामी त्यसै कारणांले भयभीत भएका हौं?

यदि हामी त्यसैसँग भयभीत छौं अनि त्यस भयलाई हामीले हल गरेनौं भने पनि त मृत्यु अनिवार्य रूपले आउने नै छ, तब त्यस चेतनाको के हुन्छ जुन तपाईंको निजी चेतना होइन, बरु मनुष्यजातिको चेतना हो, विशाल मानवसमष्टिको चेतना हो? जति बेलासम्म म आफ्नो सीमित चेतनासहित एक व्यक्तिका रूपमा भयभीत छु तबसम्म म वस्तुतः ती सबैसँग नै डराइरहेको हुन्छु जसका बारेमा हामी कुरा गरिराखेका छौं। म त्यसैको खतले चिह्नित भइरहेको छु। हाम्रो चेतना अरू मानिसको चेतनाबाट बेग्लै हुनु तथ्य होइन भन्ने महसुस गर्दछौं। अलग हुनुको भाव एक धोका हो, तर्क विरुद्ध छ, स्वस्थकर होइन भन्ने हामी देख्न सक्छौं। यसरी सायद कसैको हृदयमा, कसैको भावनामा म सम्पूर्णा मानवजातिबाट अभिन्न छु भन्ने बोध गर्न सक्थौं। एक व्यक्तिगत चेतनामा होइन जसको कुनै मतलब हुँदैन। अनि हामीले त्यसै प्रकारको जीवन जिउँदै आएका छौं जुन पीडा,

दुःख, चिन्ता हो र यदि हाम्रो मस्तिष्कले यी सबैमध्ये केही पनि रूपान्तरित गरेको छैन, परिवर्तन गरेको छैन भने हाम्रो जीवन समग्रतामा एउटा अर्को भ्रान्ति मात्रै हुने छ। तर यदि कसैले व्यक्तिको चेतना मानवजातिको चेतना हो भनी महसुस गरेमा त त्यस मानवचेतनामा ऊ आफैँ पूर्णतः उत्तरदायी हुन्छ, तब त्यस चेतनाको सीमाबद्धताबाट मुक्त हुनु असाधारण रूपले महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ। जब त्यहाँ त्यो मुक्ति घटित हुन्छ तब उसको त्यस चेतनाको सीमाबद्धतालाई तोड्नमा योगदान भइरहेको हुन्छ। अनि मृत्युको एउटा पूर्णतः बेग्लै अर्थ हुन्छ।

आफ्नै बारेमा सरोकार राखी अनि आफ्नै समस्याहरूसामथ्रहामीले तथाकथित व्यक्तिगत जीवन जिउँदै आएका छौँ। यी समस्याहरू कहिल्यै समाप्त हुन्नन्, बरु बढ्दै नै रहन्छन्। हामीले यस्तै प्रकारको जीवन जिइरहेका छौँ। हाम्रो लालनपालन, हाम्रो शिक्षा, हाम्रो संस्कारबद्धता सबै नै यसै प्रकारको जीवन जिउनका लागि भएको छ। तपाईँ सँगसँगै एउटा साथी आउँछ। तपाईँ मलाई मन पराउनुहुन्छ वा मलाई माया गर्नुहुन्छ। तपाईँ मलाई भन्नुहुन्छ, 'हेर्नोस्, तपाईँको चेतना तपाईँको होइन। अरू मानिस जसरी पीडित छन्, तपाईँ पनि त्यसरी नै पीडित हुनुहुन्छ।' म यसलाई सुन्छु अनि तपाईँले भनेको कुरालाई म खारेज गर्दिनँ, तपाईँले भनेको कुरा अर्थपूर्ण लाग्छ, त्यो मनासिब लाग्छ, अनि तपाईँले भनिरहनुभएको कुराले सायद विश्वमा शान्ति स्थापित हुन सक्ने प्रतीत हुन्छ। अनि म आफूले आफैँसँग भन्दछु, 'अब के म भयबाट मुक्त हुन सक्छु?' म समस्त मानवचेतनाका लागि पूरै रूपले उत्तरदायी भएको महसुस गर्दछु। जब म भयको छानबिन गरिरहेको हुन्छु तब म समस्त मानवचेतनालाई भय कम गर्नमा सहयोग गरिरहेको ठान्छु। तब मृत्युको एकदमै बेग्लै अर्थ हुन्छ। म यस्तो मनोराज्य रचिदिनँ, म भगवान्को नजिक बस्ने खालको बनूँ वा कुनै खास अनौठो शुक्लपटलबाट गुज्रँदै म स्वर्गारोहण गर्नेवाला हुँ भन्ने। म कुनै मेरो विशिष्ट जीवन जिइरहेको जस्तो मलाई हुँदैन। मैले सम्पूर्ण मानवताको जीवन जिइरहेको छु, अनि यदि मैले मृत्युलाई बुझेमा, शोकलाई बुझेमा त म मानवताको समग्र चेतनालाई शुद्धीकरण गरिरहेको हुन्छु। त्यसै कारणले मृत्युको अर्थलाई बुझ्नु महत्त्वपूर्ण छ अनि सम्भवतः मृत्युको प्रेमसँग गहन सम्बन्ध भएको सार्थकता पत्ता लाग्ने छ, किनभने जहाँ तपाईँले केही कुरा समाप्त गर्नुहुन्छ, प्रेम मौजुद हुन्छ। जब तपाईँको आसक्ति पूर्णतः अन्त गरिदिनुहुन्छ तब प्रेम विद्यमान हुन्छ।

सासेन, स्विट्जर्ल्यान्ड

जुलाई २३, १९८१

सात

अस्तित्वको जटिल समस्याका बारेमा हामीले कुरा गर्थौं। हाम्रा आपसी सम्बन्धहरूमा प्रतिमा निर्माणाका बारेमा चर्चा गर्थौं, अनि यसबारे पनि कुरा गर्थौं। यसलाई (प्रतिमालाई) विचारले कसरी प्रक्षेपित गरिरहन्छ र जसलाई हामी पूजा गर्दछौं। भयबारे, सुखबारे, दुःखको अन्तको विषयमा पनि चर्चा गर्थौं। अनि प्रेम के हो भन्ने प्रश्नमाथि, तमाम दुःखदर्दबाहेक पनि तथाकथित प्रेममा निहित भएका कुराहरूबारे पनि छलफल गर्थौं। हामीले करुणा तथा त्यससँग आउने प्रज्ञाका साथै मृत्युको विषयमा पनि कुरा गर्थौं। अब धर्मका बारेमा विचारविमर्श गर्नु उचित हुन्छ।

विश्वभरि नै धेरैजसो बुद्धिमान मानिस धर्मको विषयमा चर्चा गर्न रुचाउनुन्। वर्तमान विश्वमा धर्मको दशा, तिनमा रहेको विश्वास, सिद्धान्त, कर्मकाण्ड तथा उ-निम्न पदहरूले बाँधिएका तिनीहरूको स्थापित धर्मतन्त्रात्मक व्यवस्थालाई देखेर ती धर्महरूको उपहास गर्दछन् अनि धर्मको नामबाट टाढा भाग्दछन्। अनि जब ती बुढ्यौली अवस्थामा मृत्यु भनिने दैलो नजिक आइपुग्छन् तब ती पुरानो संस्कारबद्धतातिर फर्कन्छन्, अनि पुनः क्याथोलिक बन्न जान्छन् वा भारत वा जापानका कुनै गुरुको अनुसरण गर्न लाग्दछन्। विश्वभरि नै धर्मले आफ्नो विश्वसनीयता गुमाएको छ, अनि दैनिक जीवनमा त्यसको कुनै सार्थकता रहन पाएन। जति धेरै तपाईं यसको छानबिन गर्नुहुन्छ, जति धेरै सबै धार्मिक संरचनाहरूको सम्पूर्णा विषयवस्तु बुझ्दै जानुहुन्छ उति नै त्यस सम्पूर्णा मामिलाका सम्पूर्णा कुराहरूप्रति संशय उठ्न थाल्छ, अनि अरू बुद्धिजीवीहरूभैँ तपाईं पनि ती सबैसँग सरोकार राख्न मन पराउनुहुन्न। अनि जो संशयात्मक छैनन् तिनले धर्मलाई भावनात्मक, विचित्रताका रूपमा वा मनोरञ्जनका रूपमा लिन्छन्।

यदि हामीले बुद्धिप्रधानता, विचित्रता तथा भावुकतालाई एकातिर पन्छाएर धर्महरूतिर हेरेमा तब मात्रै हामी सोधखोज गर्न सक्थौं, शब्दार्थहरूतिर होइन, बरु गहिराइमा पसेर धर्म के हो भनेर। पुरातनकालदेखि नै मानिसले यस्तो सोच्दै आइरहेको छ, यस सामान्य दैनिक जीवनभन्दा पर यस जीवनको दुःखबाट, उल्फनबाट, द्वन्द्वबाट पर त केही अवश्य हुनुपर्दछ नै। आफ्नो यसै अनुसन्धानको दौरान मानिसले कैयौं प्रकारका दर्शनहरू, कैयौं प्रकारका प्रतिमाहरू निर्माणा गरेको छ। प्राचीन मिस्रवासीहरू, प्राचीन हिन्दूहरूदेखि आधुनिक कालसम्ममा पनि ऊ सधैं कुनै न कुनै विभ्रान्तिमा फस्दै रहेको छ। ऊ आफैँ बहकिएको छ अनि यसै बहकाउमा सबै प्रकारका क्रियाकलापहरू सिर्जना गरेको हो। यदि यी सबैलाई हामीले एकातिर बढारेर पन्छाउन सके, आफूले आफैँलाई सम्मोहित गर्नबाट बच्न पाए, भ्रमबाट मुक्त रहन सके, तब हामी फेरि बडो गहनतासाथ जाँचपडताल, अन्वेषणको सुरुवात गर्न सक्थौं के विचारको छुवाछुतभन्दा पर, समयको विकृतिभन्दा पर केही छ? अवकाश (Space) र काल (Time) को परिधिमा हामी सबैको जुन जिन्दगीको अस्तित्व छ, के त्यसभन्दा पर पनि केही छ? अनि त्यसलाई भेट्नुको कुनै बाटो छ? अथवा कुनै बाटो नै छैन? अनि त्यहाँसम्म मन कसरी पुग्न सक्छ अथवा त्यससँग कसरी भेट हुन्छ? यदि व्यक्तिले यो प्रश्न स्वयम्सँग गर्दछ, तब यस सन्दर्भमा कुन तरिकाले सुरुवात गरिनुपर्दछ? के त्यसका लागि कुनै तयारी आवश्यक हुन्छ, कुनै साधना, कुनै त्याग, कुनै निग्रह, तयारीका लागि कुनै कालावधि अनि त्यसपछि बढोत्तरी?

सबैभन्दा पहिले हामीले सबै भ्रान्तिहरूबाट मुक्त हुनुपर्दछ भनी बुझ्नु महत्त्वपूर्णा हुन आउँछ। यसैले केले भ्रान्तिहरू सिर्जना गर्दछ? के केही हासिल गर्ने इच्छा, कुनै अलौकिक अनुभव पाउने लालसा. अतीन्द्रियबोध, दिव्य दर्शन, आध्यात्मिक अनुभूति आदि यी सबैको ललक नै त हाम्रा भ्रान्तिहरूको कारणा होइन? इच्छाको प्रकृतिबारे हामी धेरै स्पष्ट हुनुपर्छ अनि इच्छाको गतिविधिलाई बुझ्नुपर्छ जुन भनेको आफ्नो

प्रतिमासहितको विचार नै हो। अनि यस्तो हाम्रो अन्वेषण चाहिँ कुनै प्रयोजन, कुनै कारछाबाट प्रेरित हुनु हुँदैन। कुनै नियत नभई, कुनै दिशानिर्देशबिना मस्तिष्क मुक्त भई अन्वेषण गर्ने काम सम्भवतः ज्यादै गाह्रो लाग्न सक्छ। व्यक्तिको आफ्नो घरमा, आफ्नो जीवनमा, आफ्ना सम्बन्धहरूमा, आफ्ना क्रियाकलापहरूमा व्यवस्था हुनु आवश्यक छ। व्यवस्था नभई जुन स्वतन्त्रता हो, सदाचार सम्भव छैन। सदाचार, सम्यक् हुनुको भाव बुद्धिद्वारा संवर्द्धित गरिने कुरा होइन। जहाँ व्यवस्था छ, सदाचार त्यहीँ हुन्छ। त्यो व्यवस्था एउटा जिउँदो जागदो चिज हुन्छ, कुनै नियमक्रम वा बानी होइन।

दोस्रो कुरो सिक्नको के यस्तो केही छ? अरूबाट सिक्नुपर्ने अरू कुनै त्यस्तो कुरा छ? इतिहास, जीवविज्ञान, गणित, भौतिक विज्ञान आदि जुन अर्कासँग सिक्न सकिन्छ, प्राविधिक क्षेत्रका सबै जटिल जानकारी अर्काबाट सिक्न सकिन्छ, किताबहरूबाट सिक्न सकिन्छ। के आफ्नो जीवनका बारेमा, शाश्वतताका बारेमा मनोविज्ञानबाट सिक्न सकिन्छ? यदि त्यहाँ शाश्वतता छ भने। अथवा सम्पूर्ण मानवीय अनुभूतिहरू मानवजातिद्वारा लाखौं वर्षदेखि जम्मा गरिएका सबै जानकारीहरू हामी आफूभित्र नै विद्यमान भएकाले अर्कासँग सिक्ने भन्नेजस्तो कुरा नै हुँदैन। यदि यस्तो हो भने त, यदि हाम्रो चेतना समस्त मानवजातिको चेतना हो भने त आफ्ना बारेमा कुनै अरूबाट सिक्नु एकदमै वाहियात, एकदमै केटाकेटीपन हुन जान्छ। आफ्नो स्वयम्का बारेमा सिक्नका लागि सम्पूर्ण स्पष्टतासाथ अवलोकन आवश्यक हुन्छ। यो एकदमै सरलभैँ कुरो हो। यसैले न त मनोवैज्ञानिक क्षेत्रमा अनि न आध्यात्मिक क्षेत्रमा कुनै सत्ता, कुनै सत्ता प्रामाण्य छ, किनकि मनुष्यजातिको सम्पूर्ण इतिहास, मानवताको सम्पूर्ण कथा हामी स्वयम्भित्र नै विद्यमान छ। अतः अनुभूति गर्नका लागि केही छँदै छैन। 'मैले जानेको छु' अथवा 'सत्यलाई पाउने बाटो तपाईंलाई म देखाउँछु' भन्ने कुरा कसैबाट सिक्ने कुरा छँदै छैन, जस्तो संसारभरिका पुरोहित, उ स्तर र निम्न स्तरबीचका व्याख्याकारहरूले दावा गर्दै आएका छन्। बरु आफू स्वयम्का बारेमा सिक्नका लागि, आफूले आफैँलाई बुझ्नका लागि सबैखाले सत्ता प्रामाण्यलाई एकातिर पन्छाउनु आवश्यक हुन्छ। स्पष्टै कुरा छ, सत्ता प्रामाण्य हाम्रै अंश हो, हामी नै पुरोहित हौं, शिष्य हौं, शिक्षक हौं, हामी नै अनुभव हौं। अनि हामी नै परमतत्त्व हौं। यदि हामीले कसरी बुझ्ने भन्ने जानेमा।

अरू कसैसँग सिक्ने जस्तो कुनै कुरा नै छैन, यो वक्ताबाट पनि छैन। खास गरी यस वक्ताबाट प्रभावित हुन नहुनेप्रति ध्यान राख्नुहोला। केवल सतही तवरबाट होइन, बरु धेरैधेरै गहिराइका साथ जाँचपडताल गर्नका लागि हामी मुक्त हुनु जरुरी छ। हुन सक्छ, कसैले बितेका पाँच वा ५? वर्षमा तमाम सतही जाँचपडताल गरिसकेको होस्, अनि आफ्नो जीवनमा धेरथोर व्यवस्था स्थापित गर्नका लागि मुकामसम्म पुगेको होस्, अनि यसरी जाँदै गर्दा सबैमा गहनतासाथ गएर बृहत्तर व्यवस्था ल्याउन सकेको होस्, अनि त्यस व्यक्तिले सोध्न सक्छ, धार्मिक मन के हो जसले गर्दा ध्यान के हो भनी बुझ्न सकोस्?

बितेका १५ वर्षमा 'ध्यान' शब्द पश्चिममा बडो लोकप्रिय भएको छ। त्यसभन्दा पहिले एसिया गएर आएका केही गन्न सकिने मानिसले नै ध्यानका पूर्वीय विधिहरूबारे खोजबिन गरेका थिए। एसियाली मानिसहरूको भनाइमा यदि कुनै कालातीत, अपरिमेय तत्त्व छ भने त्यसलाई ध्यानद्वारा मात्रै पाउन सकिन्छ। तर हालका केही वर्षहरूतिर पश्चिममा केही यस्ता मानिसहरू आइपुगेका छन् जसले गुरु शब्दलाई आफूसँगै ल्याएका छन्, तिनीहरूको आफूलाई गुरु भनाउनुबाहेक अरू केही काम नै छैन। अनि उनीहरूले ध्यानलाई कुनै नसालु औषधीभैँ बनाएका छन्। ध्यानका बेगलाबेगलै प्रछालीहरू छन्। तिब्बती, हिन्दू, जापानी, जेन आदि-आदि। यी सबै प्रछाली विचारद्वारा नै आविष्कृत हुन्, अनि विचार आफू आफैँमा सीमित छ, त्यसैले यी सबै प्रछालीहरू पनि अवश्यम्भावी रूपले सीमित हुने निश्चित छ। अनि फेरि यी सबै प्रछालीहरू यान्त्रिक बन्न

जान्छन्, किनकि कुनै कुरालाई पटकपटक निरन्तर रूपले तपाईंले दोहोच्याउँदै रहेमा त स्वभावतः तपाईंको मन मन्द, बिलकुलै मूढ अनि एकदमै ठगिने बन्न जान्छ। त्यसो त यो आम बुभाइको मामिला हो, तर केही आध्यात्मिक अनुभूति पाइहालेमा त प्रबल उत्कृष्ट हुन्छ, त्यो अनुभूति, नसाको सेवनद्वारा हासिल होस् वा रक्सी सेवनद्वारा वा ध्यानको कुनै प्रणालीको अनुसरणबाट जसबाट कुनै प्रकारको उत्तेजक आशा बाँधियोस्। हाम्रो दैनिक जीवन असाध्यै पट्टाइ लाग्ने, दिग्दार, उराठिलो छ, ४? वर्षसम्म प्रतिदिन कार्यालय धाउने र एक दिन मरेर जाने। स्थापित धर्महरूबाट मानिस यतिसम्म दिक्क, विरक्त भइसकेका छन्, यदि कुनै मानिसले केही बेग्लै धारणा लिएर आएमा तब तिनीहरू त्यस धारणांमा लट्ट हुन जान्छन्। यही नै भइरहेको छ। यो अतिशयोक्ति होइन। यो व्यक्तिप्रति हामीले व्यक्तिगत आरोप लगाइराखेका छैनौं, बरु जेजस्तो ढङ्गबाट चलिरहेको छ, त्यसको वर्णन मात्रै हो।

अतः यदि यी सबै कुराको पर्याप्त भान भएमा त हामी यसलाई एकातिर पन्छाई नै दिन्छौं, किनकि यो त बिलकुलै अर्थहीन हो। यदि हामीले आफ्नो सामान्य बुद्धिलाई उपयोग गरेमा अनि अर्काले भनेका कुरालाई मात्रै होइन, बरु स्वयम्माथि पनि शङ्का गर्ने खालको आलोचनात्मक मन हामीसँग भएमा त हामीलाई न भारत जाने आवश्यकता छ न त तिब्बत वा रोम नै। जेजति पनि हामीलाई ठीक लाग्छ, उदात्त लाग्छ अथवा वास्तविक अनुभव प्रतीत हुन्छ, त्यसका बारेमा शङ्का गर्नु महत्त्वपूर्ण हो अनि एक समर्थ, विवेकी, सन्तुलित तथा सबै भ्रान्तिबाट स्वसम्मोहनका विभिन्न रूपहरूबाट मुक्त भएको मन बनिरहनु असाध्यै जरुरी छ।

त मानवजाति के हो? मानवजाति विचारको सहारामै बाँचेको छ, सबै वास्तुकला, सबै सङ्गीत, गिर्जाहरूमा, मन्दिरहरूमा, मस्जिदहरूमा जेजति चिजहरू छन् ती सबैका सबै नै विचारकै नतिजा हुन्। हाम्रा सबै सम्बन्धहरू विचारमाथि आधारित छन्। 'म तपाईंलाई प्रेम गर्छु' भने पनि यो विचारद्वारा अर्को व्यक्तिका बारेमा बनाइएको प्रतिमामाथि नै आधारित हुन्छ। मानिसका लागि विचार आश्चर्यजनक रूपले महत्त्वपूर्ण हुन गएको छ। विचार आफू आफैँमा सीमित भएकाले उसको काम विखण्डनलाई जन्म दिनु, फाटो उत्पन्न गर्नु हो। मानिसहरूबीच फाटो। तपाईंको धर्म, मेरो देश, मेरो भगवान्, मेरो विश्वास, यी सबै नै विचार एवम् देश, कालकै गतिविधि हुन्।

ध्यान मस्तिष्कको त्यो क्षमता हो जुन खण्डित रूपले कार्य गरिरहेको हुँदैन। त्यो मस्तिष्क जसले स्वयम्लाई आफ्नो संस्कारबद्धताबाट मुक्त गरेको छ, त्यसैले आफ्नो समग्रतासँग काम गर्न सकेको हुन्छ। यस्तो मस्तिष्कको ध्यान इसाई वा हिन्दूका रूपमा मात्रै प्रतिबद्ध भएको मानिसभन्दा बेग्लै हुन्छ जसको कुनै पृष्ठभूमिबाट कुनै संस्कार भएको मनको हेराइद्वारा प्रेरित हुन्छ। मनको हेराइले संस्कारबद्धताबाट मुक्त गर्दैन। ध्यानका लागि थुप्रै जाँचपडताल, सोधखोजको आवश्यकता पर्छ अनि मन असाधारण रूपले गम्भीर हुन्छ जसले गर्दा उसका कुनै पनि कार्य खण्डित रूपमा हुन पाउँदैनन्। आंशिक कार्य भन्नुको तात्पर्य हो कुनै खास विशिष्टता वा कुनै खास व्यवसायविशेषको सीमामा काम गर्नु जसले गर्दा मस्तिष्क विचारजनित विश्वासबाट, परम्पराहरू, रूढिहरू अनि कर्मकाण्डको कारणाबाट सङ्कुचित बन्न जान्छ। इसाईहरू 'आस्था' शब्दको प्रयोग गर्दछन्। ईश्वरमा विश्वास, विधातामाथि आस्था जसले गर्दा सबै कुराकानी ठीकठाक रूपमा चलिरहोस्। एसियालीहरूको आफ्नै प्रकारको आस्था छ। कर्म, पुनर्जन्म, अनि आध्यात्मिक विकासक्रम। ध्यान मनको हेराइबाट यस अर्थमा फरक हो, ध्यानका लागि मस्तिष्क खण्डित रूपमा कार्य गरिरहने बानीबाट जकडिएको हुँदैन र समग्रतामा कार्य गरिरहेको हुन्छ। ध्यानका लागि त्यही नै आवश्यक छ, अन्यथा त्यसको कुनै अर्थ छैन।

यसैले प्रश्न यो हो। यस संसारमा कुनै न कुनै प्रकारको विशेषज्ञता जरुरी भएको देखिन्छ एउटा कुसल मिस्त्री, गच्छितज्ञ अथवा गृहिणी आदिका रूपमा, तैपनि के यहाँ विशेषज्ञताबाट मुक्त भएर जिउन सम्भव छ?

मानिलिउँ, म एउटा सैद्धान्तिक भौतिक वैज्ञानिक हुँ अनि मैले आफ्नो सम्पूर्णा जिन्दगी गच्छितीय सूत्राङ्कनमा, आफ्नो विषयको चिन्तनमा, त्यसबारे प्रश्न उठाउनमा तथा त्यसबारे धेरैजसो ज्ञान थुपार्नमा लगाएँ, बिताएँ अनि यस प्रकारले मेरो मस्तिष्क त्यस विशेषज्ञतामा, त्यस क्षेत्रको विषयमा सीमित भइसकेको छ, सङ्कुचित भइसकेको छ, अनि यस्तो स्थितिमा म ध्यानको अन्वेषण (सोधखोज) सुरु गर्दछु। तब त्यस सोधखोजमा ध्यानको तात्पर्य तथा गहिराइलाई म केवल आंशिक रूपबाटै बुझ्न पाउँला, किनभने मेरो विश्वास अरू कुनै चिजमा, आफ्नो व्यवसाय अर्थात् सैद्धान्तिक भौतिकतासँग जोडिएको, जकडिएको छ, अनि त्यसरी जकडिएको हुनाले म सैद्धान्तिक रूपले अन्वेषण गर्न लागेको छु, ध्यान नामको कुनै तत्त्व छ, के कुनै कालातीत तत्त्व विद्यमान छ भनेर अनि यसरी मेरो सोधखोज आंशिक बनेर रहन जान्छ। तर मैले यस संसारमा जिउनु छ, म विश्वविद्यालयमा प्राध्यापक छु, मेरी पत्नी र बाहरू छन्, तिनीहरूको जिम्मेवारी ममाथि छ, अनि म बिरामी पनि छु, त्यसो भए पनि धेरै गहिराइसाथ म सत्यको प्रकृतिलाई पत्ता लगाउन चाहन्छु जुन ध्यानकै एक भाग हो। त अब प्रश्न यो हो. के सैद्धान्तिक भौतिकविद्का रूपमा विशेषज्ञ हुँदाहुँदै पनि त्यस सीमित क्षेत्रविशेषको एक स्तरमै रहन दिन सम्भव छ जसले गर्दा मेरो मस्तिष्क (जुन मानवजातिको भैँ नै मस्तिष्क हो) ले भन्न सकोस्, विशेषज्ञतासँग सम्बन्धित भएकाले यो कार्य त अवश्य गर्न लागेको हो, तर त्यसमा ऊ बाधा बन्दैन, हस्तक्षेप गर्दैन?

यदि म सिकर्मी छु भने म काठको गुछावत्तालाई, त्यसको तन्तुरचनालाई, त्यसको सुन्दरतालाई चिनुँला, अनि जुन औजारहरूलाई मैले उपयोग गर्नु छ त्यसको जानकारी हासिल गरूँला। अनि मलाई यो सबै स्वाभाविकभैँ लाग्छ, अनि मलाई जुन मस्तिष्कले यस्तो विशेषज्ञतालाई संवर्द्धित गरेको छ त्यो पनि देख्छु, त्यसले कहिल्यै ध्यानको समग्रतालाई सम्भवतः बुझ्न सक्दैन। यदि सिकर्मीका रूपमा यसलाई बुझेमा, यसको सत्यतालाई जानेमा, सिकर्मीका रूपमा मेरो आफ्नो स्थान छ तर समग्रको बुझाइमा, ध्यानलाई समग्रतामा बुझ्नका लागि विशेषज्ञताको कुनै पनि स्थान हुँदैन भन्ने बुझेमा त विशेषज्ञता कुनै खास मामिला रहन जाँदैन।

त्यसपछि हामी सोध्न सुरु गर्छौं। ध्यान के हो? सबैभन्दा पहिले ध्यानले मनोयोग जसमा अवलोकन गर्दा सम्पूर्णा सामर्थ्य, ऊर्जा दिनु हो, लाई खोज्छ। मनोयोग एकाग्रताभन्दा बेग्लै हो। विचारद्वारा आफ्नो क्षमता, आफ्नो ऊर्जालाई कुनै विशेष विषयमा केन्द्रित गरिने प्रयास चाहिँ एकाग्रता हो। जब तपाईं विद्यालयमा हुनुहुन्थ्यो, तपाईंलाई एकाग्रता गर्न प्रशिक्षित गरिन्थ्यो अर्थात् तपाईंलाई आफ्नो सबै ऊर्जा कुनै एक विन्दुमा केन्द्रित गर्न सिकाइन्छ। एकाग्रतामा तपाईंले अरू कुनै पनि प्रकारका विचारद्वारा हस्तक्षेप हुन दिनुहुन्न। एकाग्रतामा विचारलाई निग्रह गर्ने, सोचलाई यताउति भट्किन नदिई त्यसलाई कुनै एक विषयमा केन्द्रित गरिराख्ने कुरा निहित छ। त्यो एउटै विषयमाथि ध्यानलाई, ऊर्जालाई केन्द्रित गरिराख्ने विचारको क्रियाकलाप हो। त्यस विचारको क्रियाकलापमा बाध्यता हुन्छ, नियन्त्रण हुन्छ। यस प्रकारले एकाग्रतामा एक नियन्त्रक हुन्छ अनि नियन्त्रण गर्ने विषय हुन्छ। विचार भट्किरहन्छ। विचारले नै भन्छ, यसले भट्किन हुँदैन अनि म नियन्त्रकका रूपमा त्यसलाई ल्याउँछु भनेर उसले भन्छ, 'मैले यसैमाथि एकाग्र हुनुपर्छ।' यसरी त्यहाँ एकातिर नियन्त्रककर्ता छ, अनि अर्कातिर नियन्त्रकको विषय। नियन्त्रक को हो? नियन्त्रक विचारकै अंश हुन्छ अनि नियन्त्रक अतीत हुन्छ। नियन्त्रक भन्दछ, 'मैले थुप्रै कुरा सिकिराखेको छु अनि एक नियन्त्रक हुनुको नाताले विचारलाई नियन्त्रण गर्नु मेरा लागि महत्त्वपूर्णा हो।' अर्थात् विचारले नै आफूले आफैँलाई दुई भागमा विभक्त गर्‍यो. नियन्त्रक र नियन्त्रितमा। यो एउटा तिकडम हो विचारले आफूले आफैँमाथि खेलिरहेको। अब मनोयोगमा नियन्त्रक हुँदैन, न त नियन्त्रकको विषय नै हुन्छ, हुन्छ मनोयोग मात्रै। यसैले एकाग्रताको प्रकृतिमाथि त्यसमा निहित नियन्त्रक तथा नियन्त्रितमाथि सतर्कतापूर्वकको जाँच आवश्यक हुन्छ। हाम्रो

जीवनभरि नियन्त्रणकर्ता मौजूद रहन्छ, मैले यो गर्नुपर्छ, त्यो गर्नु हुँदैन, मैले आफ्नो इच्छालाई नियन्त्रित गर्नुपर्छ, आफ्नो क्रोध, आफ्नो आवेगमाथि मैले काबू पाउनुपर्छ।

एकाग्रता के हो अनि मनोयोग के हो भन्नेबारे हामीले एकदमै स्पष्ट बुझाई राख्नुपर्छ। मनोयोगमा नियन्त्रक हुँदैन। यसरी के हाम्रो दैनिक जीवनको जिउन तौरतरिकामा मनोवैज्ञानिक रूपले हरेक प्रकारका नियन्त्रणहरू नभएका हुन्छन् र? किनकि नियन्त्रणको अर्थ हो प्रयास, त्यसको अर्थ हो नियन्त्रक र नियन्त्रितबीचको विभाजन। म क्रोधित छु, मैले आफ्नो क्रोधलाई नियन्त्रण गर्नुपर्छ। म धूमपान गर्छु, मैले धूमपान गर्नु हुँदैन, त्यसलाई प्रतिरोध गर्नुपर्छ। हामी बिलकुलै बेग्लै आयामको कुरा गरिरहेका छौं। यसलाई गलत ढङ्गबाट बुझ्न सकिन्छ तथा यसलाई पूर्णतः अस्वीकार पनि गर्न सकिन्छ, किनकि जीवनको अर्थ निग्रह, नियन्त्रण हो भनी सामान्यतया भन्ने गरिन्छ। यदि तपाईंले यसरी नियन्त्रण नगरेमा त स्वेच्छाचारी बन्न जानुहुन्छ, तपाईंको जीवन मूढतापूर्णा, अर्थहीन हुन जान्छ। अतः तपाईंका लागि नियन्त्रण गर्नु जरुरी हुन जान्छ। सबै धर्महरू, सबै दर्शन, सबै गुरु, तपाईंको परिवार, तपाईंकी आमासमेत सबैले तपाईंलाई नियन्त्रण गर्नका लागि प्रोत्साहित गर्दछन्। नियन्त्रक के हो भनेर हामीले कहिल्यै सोधेनौं? नियन्त्रक अतीतको उपज हो, अनि त्यो अतीतको जानकारी हो जुन विचार हो। विचारले आफू आफैँलाई नियन्त्रक र नियन्त्रित गरी दुई भागमा विभक्त गरिराखेको छ। एकाग्रता यसै विभाजनको गतिविधि हो। यस कुरालाई बुझिरहँदा हामीले धेरै नै मूलभूत प्रश्न सोधिरहेका छौं। त्यो प्रश्न हो, के हामी यस संसारमा आफ्नो घरपरिवार तथा जिम्मेवारीहरूसँगै यस्तो जीवन जिउन सम्भव छ जसमा नियन्त्रणको कुनै छायासम्म पनि हुन नपाओस्?

त्यस प्रश्नको सुन्दरतालाई हेर्नेस्। हजारौं वर्षदेखि हाम्रो मस्तिष्क निषेध गर्न वा नियन्त्रित गर्नका लागि प्रशिक्षित गरिँदै आएको छ अनि अहिले यसले कहिल्यै पनि समग्रतामा काम गर्न पाइरहेको छैन। आफ्नै लागि हेर्नेस्, उसले के गरिरहेको छ। आफ्नै कार्यरत मस्तिष्कलाई नभुक्न वा सम्मोहन नगरी तर्कयुक्त वा आलोचनात्मक ढङ्गबाट परख गर्दै ध्यानपूर्वक हेर्नेस्। एसियाली जगतद्वारा प्रस्तुत गरिने अधिकांश प्रकारका ध्यानहरूमा नियन्त्रण निहित छ। अर्थात् विचारको नियन्त्रण जसले गर्दा तपाईंको मन शान्त होस्, चुप लागोस्, त्यसको अनवरत बकबक बन्द होस्। प्रत्यक्ष बोधका लागि मौनता, चुपचाप अनि मनको, मस्तिष्कको सम्पूर्ण निश्चलता आवश्यक हुन्छ, अनि त्यसैलाई उपलब्ध गर्नका लागि यी प्रकारहरूका ध्यानमा, ती जतिसुकै सूक्ष्म नै किन नहुन्, निग्रह, नियन्त्रणलाई नै आधार मानिएको छ। वैकल्पिक रूपमा तपाईं आफैँलाई कुनै गुरुलाई वा कुनै आदर्शप्रति समर्पित गरिदिनुहोस् अनि तपाईंले आफूलाई बिर्सिन सक्नुहुने छ, किनकि अब तपाईंले आफैँले कसैको समक्ष समर्पित गरिदिनुभएको छ, अतएव शान्तिसँग, चैनसँग रहनुभएको छ तर यो पनि त विचारको, इच्छाको गतिविधि नै हो। तपाईंलाई भरोसा गराइएको कुरा हासिल गर्ने इच्छा एवम् उत्तेजना नै हो।

मनोयोग एकाग्रताको विपरीत होइन। विपरीतको जरा उसको आफ्नै विपरीतमै हुन्छ। प्रेम यदि द्वेषको विपरीत हो भने त्यो प्रेम द्वेषद्वारा नै जन्मिएको हो। मनोयोग एकाग्रताको विपरीत होइन, त्यो यसबाट पूर्णतः असम्बद्ध हो। मनायोगका लागि प्रयासको के आवश्यकता हुन्छ? त्यो हाम्रो एउटा प्रमुख क्रियाकलाप हो। मैले प्रयास गर्नेपर्छ। म अल्छी छु, आज बिहान मलाई उठ्ने इच्छा छैन, तैपनि मैले उठ्नेपर्छ। यसबारे मैले प्रयास गर्नेपर्छ। हेर्नेस्, यो कतिको विचित्र छ, हामी यसको तात्पर्य तुरुन्त बुझ्नै सक्दैनौं? यसलाई बुझाइरहनुपर्छ, बुझाइरहनुपर्छ, बुझाइरहनुपर्छ। एकाग्रता र मनोयोग यी दुवैको अन्तर (फरक) को प्रत्यक्ष बोध गर्नमा हामी असमर्थ प्रतीत भएँ हुन्छ, मनायोगप्रति हाम्रो बुझाइ प्रस्टिन असक्षम हुन्छौं अनि हामी मनायोगयुक्त हुन सक्छौं।

मनोयोग कहिले घटित हुन्छ? स्पष्टै छ, प्रयासहरूद्वारा यो सम्भव हुँदैन। जब कोही मनोयोगपूर्णा हुने प्रयास गर्छौं तब त्यसले यो कुराको सङ्केत गर्छ हामी अमनोयोगपूर्णा छौं अनि अमनोयोगलाई मनायोग बनाउन कोसिस गरिरहेका छौं भनेर। तर यस सन्दर्भमा द्रुत अन्तर्दृष्टि प्राप्त गर्नु, तत्क्षणा नै हेर्न सकेमा त सबै धार्मिक सङ्गठनहरू नै मिथ्या हुन्, भुट्टा हुन् भनेर जानिन्थ्यो तब यसरी हामी तिनीहरूबाट अलग हुन सक्थ्यौं। तत्क्षणा अवलोकनकर्ता नै अवलोकनको विषय हो भनी देख्न पाउनुमा कुनै प्रयासको आवश्यकता पर्दैन। यो यस्तै छ। जब विभाजन हुन्छ तब प्रयास विद्यमान हुन्छ। के यसले यो सङ्केत गर्दैन, प्रशिक्षणका प्रशिक्षण गरिनाले हाम्रो मस्तिष्क मन्द बन्दै गइरहेको छ, उसले आफ्नो पहिलाको फुर्ती गुमाएको छ, शब्दैशब्दहरू मात्रैको भीडमा तमाम स्पष्टीकरणहरूबिना प्रत्यक्ष बोधको क्षमता गुमाएको भैँ लाग्दैन? दुर्भाग्यवश हामीले यसबारे चर्चा गर्नुपरेको हो, किनकि केही कुराहरूलाई तत्क्षणा बुझ्नमा हाम्रो मन, हाम्रो मस्तिष्क असमर्थ भएको छ, जस्तो सत्यको कुनै बाटो हुँदैन। उक्त कथनको गहिराइलाई, यसको सुन्दरतालाई हेर्न उसले सक्दैन अनि सबै बाटाहरूलाई एकातिर पन्छाउन सकेमा त यसले गर्दा हाम्रो मस्तिष्क असाधारण रूपले सक्रिय हुन सक्दथ्यो। हामी यान्त्रिक भइसकेको नै एकमात्र कठिनाइ हो। यदि हाम्रो मस्तिष्क असाधारण रूपले जीवन्त र क्रियाशील नभए त बिस्तारबिस्तार ओइलाउँदै जान्छ। अब हाम्रो मस्तिष्कले विचार गर्नुपर्छ, क्रियाशील रहनुपर्छ, त्यो आंशिक रूपमै किन नहोस्। तर जब मस्तिष्कको सम्पूर्णा काम, सोच्ने, बिचारने अधिकांश प्रक्रिया जब कम्प्युटरले सम्भाल्छ, त्यो यति द्रुततर गतिमा हुन्छ जुन मस्तिष्कका लागि सम्भव नै छैन, तब मस्तिष्क ओइलिएर जानु स्वाभाविक नै हुन्छ। यो वास्तवमा भइरहेको छ, यो वक्ताको अतिरञ्जित वक्तव्य होइन, यो अहिले भइरहेको छ अनि हामीलाई यसको जानकारी नभएको मात्रै हो।

एकाग्रतामा सधैं नै एउटा केन्द्र हुन्छ जहाँबाट त्यस व्यक्तिले क्रिया गरिरहन्छ। जब कोही एकाग्र हुन्छ, उसको एकाग्र हुनुको पछाडि कुनै न कुनै लाभको लालसा हुन्छ, कुनै गहिरो प्रयोजन हुन्छ, उसले केन्द्रबाट अवलोकन गरिरहेको हुन्छ। जबकि मनोयोगमा कुनै केन्द्र हुँदैन। जब कसैले विशाल कुनै कुरालाई हेरिरहेको हुन्छ, जस्तो कि पर्वत र त्यसको अलौकिक ऐश्वर्य, नीलो आकाशमा कोरिएका धर्साहरूलाई अनि घाँटीको सौन्दर्यलाई, त्यसको सुन्दरताले पलभरका लागि केन्द्रलाई हटाइदिन्छ, एकक्षणाका लागि उसको विशालताले स्तब्ध पारिदिन्छ। जब त्यहाँ केन्द्र हुँदैन तब जुन बोध हुन्छ, जुन प्रतीति हुन्छ त्यही सुन्दरता हो। एउटा बालाई कुनै खेलौनाले यति मग्न पार्दछ, उसका सबै उपद्रवहरू बन्द हुन जान्छन्, ऊ पूरै तवरले त्यस खेलौनामा व्यस्त हुन जान्छ। तब जब उसले त्यस खेलौनालाई बिगाँछ तब ऊ फेरि पुरानै अवस्थामा फर्किन्छ। हामीमध्ये अधिकांश मानिसहरू पनि आफ्ना विभिन्न प्रकारका खेलौनाहरूमा मग्न रहन्छौं, जब ती खेलौना हराउँछन् तब हामी फेरि पहिलेकै अवस्थामा फर्किन्छौं। कुनै खेलौनाबेगर, कुनै दिशानिर्देशबेगर, कुनै प्रयोजनबिना आफूले आफैँलाई बुझ्न सक्नु नै विशेषज्ञताबाट मुक्ति हो, अनि यस्तो हुँदा पूराका पूरा मस्तिष्क क्रियाशील हुन जान्छ। जब सम्पूर्णा मस्तिष्क सक्रिय हुन्छ, त्यही नै पूर्णा मनोयोग हो।

हामी सधैं नै इन्द्रियहरूको कुनै भागबाट हेर्दछौं वा महसुस गर्दछौं। हामी केही सङ्गीत सुन्छौं नै, तर हामी वस्तुतः त्यसलाई कहिल्यै सुन्दैनौं। आफ्ना भएभरका इन्द्रियहरूसँग कुनै पनि चिजमाथि हामी कहिल्यै ध्यान दिँदैनौं। जब कसैले पर्वततिर हेर्छ, त्यसको ऐश्वर्यको कारणा हाम्रा इन्द्रियहरू पूर्णतः क्रियाशील हुन जान्छन्, त्यसै कारणा हामी आफूले आफैँलाई बिसिहाल्छौं। जब हामी सागरको लहरको क्रियाकलापलाई हेर्छौं वा बालशशीले सुशोभित आकाशलाई हेर्छौं, जब हामी आफ्ना सम्पूर्णा इन्द्रियहरूसँग पूर्णा रूपले सजग हुन्छौं तब त्यहाँ पूर्णा रूपको मनायोग हुन्छ जसको कुनै केन्द्र हुँदैन। मनोयोग अर्थात् मस्तिष्कको सम्पूर्णा मौनता जसको भित्र बकबक शान्त भइसकेको हुन्छ, त्यो पूरै तवरले चुप हुन्छ, अर्थात् मन र बुद्धिमा कुनै हलचल हुँदैन।

मौनताका विविध रूपहरू छन्. दुई आवाजबीचको चुप्प, दुई शूरहरूको चुपचाप, दुई विचारहरूबीचको मौनता, जङ्गलमा जाँदाको छाउने मौनता. जब घातक वन्यजन्तुहरूको एकदमै खतरा भएको हुन्छ, अनि सबै कुरामा पूरै तवरले मौनता छाएको हुन्छ। तर हामीले जुन मौनताको कुरा गरिराखेका छौं त्यो विचारद्वारा निर्मित मौनता होइन, न त त्यो डरको कारछा नै उब्जेको हो। जब कोही साँकै भयभीत हुन्छ तब उसको स्नायुतन्त्र तथा मस्तिष्क स्तब्ध हुन जान्छ। तर ध्यान त्यस तरिकाको स्तब्धता होइन, यसको गुणाधर्म पूरै तवरले फरक हुन्छ। यसको मौन त समग्र मस्तिष्क क्रियाशील हुन जानु हो सबै इन्द्रियहरूको सक्रियतासहित। स्वतन्त्रता वा मुक्तिले नै मनको सम्पूर्णा मौनतालाई जन्म दिन्छ। केवल यस्तो मनले नै, यस्तो मनमस्तिष्कले नै पूर्णतया निश्चल हुन सक्छ। यस्तो निश्चलता प्रयत्नबाट, निश्चयबाट, इच्छाबाट, प्रयोजनबाट ल्याइनाले आउँदैन। यस्तो निश्चलता नै व्यवस्थाको स्वातन्त्र्य हो जुन सदाचार हो, सम्यक् आचरछा हो। त्यस मौनतामा नै त्यस अनामको, त्यस कालातीतको वास छ। त्यो ध्यान हो।

सासेन, स्विटजल्यान्ड

जुलाई २६, १९८१

आठ

अति दुर्भाग्यवश हामीसँग केवल दुई वार्ताका लागि नै समय छ, अनि यसैले सम्पूर्णा अस्तित्वका बारेमा जेजति भन्नोस्, त्यसलाई स/स गर्नुपरेको छ। हामी कुनै प्रकारको प्रचार गर्दैनौं, कुनै खास दिशामा सोचका लागि तपाईंलाई हामी फुस्ल्याउन चाहन्थौं, न त तपाईंलाई कुनै कुरामा पत्थार पार्ने बनाउन चाहन्थौं। यसबारे हामी बिलकुलै दुःख भए हुन्छ। हामी पूर्वबाट अनौठो चलनचल्तीका लोभ्याउने चिज लिएर आएका छैनौं, जस्तो गुरुहरू सम्बन्धमा उटपट्याड कुराहरू गरिन्छन् वा भारत यात्रा गरेपछि विचित्र, चाहिँदा-नचाहिँदा कुराहरू लेखिन्छन्। हामी त्यस्तो भीडमा कुनै पनि हालतमा सामेल छैनौं। अनि हामी तपाईंलाई ध्यान दिलाउन चाहन्थौं, यी दुई वार्ताको दौरान हामी सबै जना मिलीजुली विचारविमर्श गर्नेवाला छौं, नकि केही धारणाहरूलाई सुनाएर तपाईंको त्यसमा सहमति वा विमति खोज्ने। हामी तर्कवितर्क, सम्मतिहरू, निर्णय सिर्जना गर्न गइरहेका छैनौं, बरु सँगसँगै मेरो वस्तुतः अभिप्राय हो मिलेर तपाईं र यो वक्ता। हामी यो हेर्न लागेका छौं, संसार केबाट भइरहेको छ। केवल यहाँ पश्चिममा मात्रै होइन, बरु पूर्वमा पनि, त्यहाँ ज्यादै गरिबी छ, धेरै दुर्दशा छ, अत्यधिक जनसङ्ख्याको चाप छ अनि यहाँभैँ त्यहाँ पनि राजनेताहरू घटनाहरूको सामना गर्नमा असमर्थ छन्। सबै राजनेता जातीय ढाँचामा बोलिरहेका छन्। जातीयतावाद नै महिमामण्डित भएर राष्ट्रवाद बन्न गएको हो। यसैले हामी राजनेतामाथि वा अरु कुनै नेताहरूमाथि भरोसा गर्न सक्दैनौं अथवा धर्मका बारेमा लेखिएको कुनै पनि पुस्तकमाथि पनि भरोसा गर्न सक्दैनौं। यी सबैमाथि कुनैमाथि पनि सम्भवतः हामी भरोसा गर्न सक्दैनौं, अनि न त वैज्ञानिकहरू, जीववैज्ञानिकहरूमाथि, मनोवैज्ञानिकमाथि नै। तिनीहरू हाम्रा मानवीय समस्याहरूलाई हल गर्न, समाधान गर्न समर्थ भएका छैनन्। मलाई यसमा अलिकति पनि शङ्का छैन, तपाईंहरू ती सबैमा सहमत हुनुहुन्छ। न त हामी दुर्भाग्यले पश्चिममा आउने गुरुहरूमाथि भरोसा गर्न सक्छौं जो यहाँ आएर यहाँका मानिसलाई दोएर खुब धनवान् बनेर जान्छन्, उनीहरूलाई धर्मसँग कुनै लिनुदिनु हुँदैन।

यी सबै कुरा भनिसकेपछि अब यो जरुर छ, हामी। तपाईं अनि यो वक्ता विचारविमर्श गर्दा सँगसँगै गरौं। सँगसँगै विचारविमर्श गर्नुको हाम्रो अभिप्राय कुनै पनि सम्मतिलाई वा कुनै पनि मूल्याङ्कनलाई स्वीकार गरिलिने होइन, बरु मिलीजुली अवलोकन गर्नु हो। बाहिर संसारमा घटित भइरहेका कुराहरूलाई मात्रै होइन, बरु हामी सबैको भित्र आन्तरिक रूपबाट, मानसिक रूपबाट भइरहेका सबै कुराहरूलाई अवलोकन गर्ने हो। बाहिर अत्यधिक अनिश्चितता छ, भ्रम छ, युद्ध छ वा युद्धका आशङ्काहरू छन्। विश्वका केही भागमा अहिले पनि युद्ध चलिरहेकै छ। एकअर्काको मानवीय हत्या भइरहेका छन्। त्यो यहाँ पश्चिममा भइरहेको छैन, यहाँ त अछुतयुद्धको खतरा मडारिइरहेको छ अनि युद्धको तयारी चलिरहेको छ। अनि हामी साधारण मानिस यस सम्बन्धमा केही पनि गर्न असमर्थ भइरहेका छौं। प्रदर्शनहरू, आतङ्कवाद, भोकहडताल अनि यस्तै तरिकाहरू जारी छन्। एउटा जातीय अर्को जातीयको विरोधमा खडा छ अनि यसमा वैज्ञानिकहरूले योगदान गरिरहेका छन् अनि दार्शनिकहरू, यी सबैको विरोधमा बोल्ने गरे पनि आन्तरिक तवरबाट तिनीहरूको आफ्नो पेसाको मागअनुसार राष्ट्रवादको ढाँचा, दृष्टिबाटै साँचिरहेका हुन्छन्। त यही सबै नै वास्तवमा बाहिरी विश्वमा चलिरहेको छ जुन कुरो कुनै पनि बुझ्कड मानिसले स्वयम् नै यी सबै देख्न सक्छ।

अनि भित्री तवरले आफ्नै मनमा तथा आफ्नो हृदयमा हामी स्वयम् पनि धेरै अन्योलग्रस्त उल्झनमा छौं। सुरक्षा छैन, सायद आफ्ना लागि मात्रै होइन, बरु भावी पिँढीका लागि पनि। धर्महरूले इसाई, हिन्दू, मुसलमान, बौद्ध नामका समुदायहरूमा मानिसलाई विभाजित गरेका छन्। यी सबै कुराहरूलाई मध्यनजर

राख्दै वस्तुनिष्ठताका साथ, शान्तिसँग, पूर्वाग्रह नराखी हेर्दा यी सबै कुराहरूका बारेमा हामी सबै मिलेर विचार गर्नु स्वाभाविक कुरा हुन जान्छ। सँगसँगै विचार गरौं। एउटा विचारको, रायको विरुद्ध अर्को राय वा विचार खडा गरेर होइन, एउटा निष्कर्षको विरुद्ध अर्को निष्कर्ष अघि सारेर होइन, एउटा आदर्शको विरुद्ध अर्को आदर्शलाई उभ्याएर होइन, बरु सँगसँगै विचारविमर्श गरौं अनि हामी मानवजातिले के गर्न सकिँदो रहेछ त्यो हेरौं। सङ्कट आर्थिक क्षेत्रमा होइन, न त राजनीतिक जगत्मै छ। सङ्कट व्याप्त छ चेतनामा। हाम्रो चेतना हाम्रो सम्पूर्ण अस्तित्वको हो। हाम्रो विश्वाससँग, हाम्रो निष्कर्षसँग, हाम्रो राष्ट्रवादसँग, हाम्रो तमाम भयसँग, हाम्रो सुखसँग, हाल देखिने खालका समस्याहरूसँग अनि त्यससँग जसलाई हामी प्रेम भन्दछौं, करुणा भन्दछौं। यी सबै चेतनामा समावेश छ। त्यसमा मृत्युको समस्या पनि सामेल छ। के यस जीवभन्दा पर पनि केही छ भनी जात्रे चाहना पनि छ। समयभन्दा पर, विचारभन्दा पर अनि के शाश्वतजस्तो पनि केही छ भनी जात्रे चाहना पनि छ। यही सबै हाम्रो चेतनाको अन्तर्वस्तु हो।

यी प्रत्येक मानिसको चेतनाका अन्तर्वस्तुहरू हुन्। संसारको जुनसुकै भागमा ऊ बसेको किन नहोस्। हाम्रो चेतनाको अन्तर्वस्तु समस्त मानवजातिको समान आधारभूमि हो। यो कुरालाई सुरुमै स्पष्ट गरिदिनुपर्छ भन्ने मलाई लाग्छ। दुनियाँको कुनै पनि इलाकामा बस्ने मानिस दुःख उठाउँछ, केवल शारीरिक मात्रै होइन, बरु आन्तरिक रूपले पनि। ऊ अनिश्चित छ, भयभीत छ, भ्रान्त छ, चिन्ताग्रस्त छ, गहिरो सुरक्षाको कुनै अनुभूति नभएको छ। यसरी हाम्रो चेतना सम्पूर्ण मानवजातिको चेतना हो। यस कुरालाई अवश्य सुन्नुहोस्। सायद यो कुरा पहिलो पटक सुनिरहनुभएको छ। यसैले यसलाई नपन्छाउनुहोस्। हामी सँगसँगै यसको अनुसन्धान गरौं, हामी सँगसँगै यसका बारेमा विचार गरौं अहिले नै, जब तपाईं घर जानुहुन्छ तब होइन। तपाईंको चेतना, तपाईं जे सोच्नुहुन्छ, जे महसुस गर्नुहुन्छ, तपाईंका प्रतिक्रियाहरू, तपाईंका चिन्ता, तपाईंको एकलोपना, तपाईंको दुःख, तपाईंको पीडा, तपाईंले कुनै यस्तो तत्त्वको खोज जुन भौतिक मात्रै होइन, बरु समस्त विचारभन्दा पर छ। यी सबै कुराहरू भारतमा वा रुसमा वा अमेरिकामा बसोबास गरेकाको भैँ नै कुनै अन्य व्यक्तिको समान नै हुन्छ। ती सबै तपाईं गुज्रेका समस्याहरूजस्तैबाट गुज्रन्छन्। त्यस्तै प्रकारका समस्याहरू, एकअर्कासँगको सम्बन्धका समस्याहरू, ती जुनसुकै स्त्री वा पुरुष भए पनि। यसैले हामी चेतना एउटै मैदानमा उभिएका छौं। यस प्रकारले हामी सबैको समान चेतना छ अनि हामी पृथक् व्यक्ति होइनाँ। कृपया यसलाई गौर गर्नुहोस्। हामी बेगलाबेगलै व्यक्ति हौं, पृथक् आत्मा हौं, आ-आफना लागि सङ्घर्षरत छौं भनेर सोच्न शैक्षिक तथा धार्मिक रूपले शिक्षित एवम् प्रशिक्षित गरिएका छौं, तर यो एक भ्रान्ति हो, किनकि हाम्रो चेतनाको समस्त मानवजातिकै एउटै चेतना हो। यसैले हामी समस्त मानवजाति भएकाले आ-आफ्नो हितका लागि जुझ्ने पृथक् व्यक्ति होइनाँ। यो तर्कयुक्त, बुद्धिसङ्गत, विवेकपूर्णा छ। हामी छुट्टिएको मनोवैज्ञानिक अन्तर्वस्तुबाट बनेका बेगलाबेगलै हस्तीहरू होइनाँ जो आ-आफ्नो हितका लागि सङ्घर्षरत छन्। बरु हामी प्रत्येक वास्तविक रूपले शेष मानवजाति नै हौं।

बौद्धिक रूपले तपाईं यस कुराको तर्कसङ्गतिलाई मानिलिनुहोला, तर यदि तपाईंले यसलाई गहिराइबाट महसुस गर्न पाए त तपाईंको समग्र गतिविधिमा एक मूलभूत परिवर्तन आउँछ। त्यो पहिलो मुद्दा हो जसका बारेमा हामी सबैले मिलेर विचार गर्नु छ। हाम्रो सोच्ने ढङ्ग, जिउने ढङ्ग, केही मानिस सम्भवतः धेरै आराम, धेरै समृद्धिलाई भोगेर जिएका छन्, यात्रामा अरुभन्दा उम्दा सुविधा उनीहरूलाई उपलब्ध छ। आन्तरिक तवरले, मनोवैज्ञानिक तवरले, हजारौं हजार माइल टाढा रहनेको भैँ नै तिनीहरू पनि उस्तै छन्।

सम्बन्ध नै सबै कुरा हो, सम्बन्धित हुनु नै हाम्रो सम्पूर्ण अस्तित्व हो। आफ्ना सम्बन्धहरूसँग ती घनिष्ठ हुनु वा नहुनु, हरेकसँग हामीले के गरेका छौं-लाई अवलोकन गर्नुहोस्। सबै सम्बन्धहरूमा जबर्जस्ती द्वन्द्व,

सङ्घर्ष भइरहेको हुन्छ, किन? मानवीय अस्तित्वले दसौँ लाख वर्ष जिएर पनि सम्बन्धको समस्यालाई किन हल गर्न सकेन? यसैले आउनुस्, यस बिहानीमा हामी सबै मिलेर यसबारे विचारविमर्श गरौँ। हामी सँगसँगै मिलेर स्त्री र पुरुषबीचको सम्बन्ध के हो भनेर वस्तुतः हेरौँ। सारा समाज सम्बन्धमै आधारित छ। यदि त्यहाँ सम्बन्ध भएन भने त समाज नै हुन्न, समाज तब एक अमूर्त धारणा बनेर रहन्छ।

पुरुष र स्त्रीबीचको सम्बन्धमा द्वन्द्व मौजुद भएको हामी देख्दछौँ। पुरुषको आफ्नो आदर्श हुन्छ, उसको आफ्नो दौडधुप हुन्छ, आफ्नै महत्वाकांक्षा हुन्छ, ऊ सदा सफलताको खोजमा हुन्छ, संसारमा जानिएको, मानिएको मानिस बन्न चाहन्छ। अनि स्वास्नीमानिस पनि सङ्घर्ष गरिरहन्छिन्, उनी पनि बडो हस्ती बन्न चाहन्छिन्, चरितार्थ गर्न चाहिरहन्छिन्, केही न केही बन्न चाहन्छिन्। प्रत्येक महिला र पुरुष एकै समान आ-आफ्नै लक्ष्य भेट्टाउन भागदौड गरिरहेका छन्, जस्तो रेलका दुई लिक समानान्तर रूपमा बिछ्याइएका हुन्छन्, कहिल्यै तिनीहरूको एकअर्कासँग मिलन हुँदैन। सम्भवतः ओछ्यानमा मात्रै मिलन हुन्छ होला, तर अन्यथा हुँदैन। यदि तपाईंले यसलाई नियालेर हेर्न सकेमा त मानसिक रूपमा, आन्तरिक रूपमा कहिल्यै मिलन हुन पाउँदैन, किन? त्यही नै प्रश्न हो। जब हामी 'किन' भनेर सोध्छौँ तब हामी कारछाको खोजी गरिरहेका हुन्छौँ, हामी कार्यकारछाको दृष्टिबाट सोच्दछौँ यो आशा लिएर कि यदि हामीले कारछा जानेमा तब सायद प्रभावलाई हामी परिवर्तन गर्न सकौँ।

यसरी हामी एक बिलकुलै सोभो सरल तर आफू आफैँमा धेरै नै जटिल प्रश्न सोधिरहेका छौँ। दसौँ लाख वर्षदेखि यस धरतीमा जिएर पनि हामीले सम्बन्धको यस समस्यालाई किन सुल्झाउन सकेनौँ? के यो हामी प्रत्येकसँग आफ्नो एक विशिष्ट प्रतिमा विचारले बनाएको कारछाले हो अनि हाम्रो सम्बन्ध ती दुई प्रतिमाद्वारा निर्मितमा आधारित छ, पुरुषद्वारा स्त्रीका बारेमा बनाएको प्रतिमा र स्त्रीद्वारा पुरुषका बारेमा बनाएको प्रतिमामा? यसरी यस सम्बन्धमा हामी दुई प्रतिमासँगसँगै बाँचिरहेभैँ छौँ। त्यो एक सत्यता हो। यदि तपाईंले यसलाई नजिकबाट नियालेर आफैँले अवलोकन गरेमा त तपाईंले थाहा पाउनुहुने छ, तपाईं त्यस स्त्रीका बारेमा एक प्रतिमा बनाइराख्नुभएको छ, अनि उनले पनि तपाईंका बारेमा एक चित्र मानिसका रूपमा बनाइराखेकी हुन्छिन्, एक शाब्दिक संरचना बनाइराखेकी हुन्छिन्। यसरी दुई प्रतिमाबीचको सम्बन्ध हुन्छ। यी प्रतिमाहरूलाई विचारद्वारा जोरजाम गरिएको हुन्छ। अनि विचार प्रेम होइन। एकअर्कासँगको यस सम्बन्धका सबै स्मृतिहरू, सबै तस्बिरहरू, तमाम निष्कर्षहरू विचारकै उपज हुन्। यदि तपाईंले पूर्वाग्रह नराखी यस कुरालाई निरीक्षण गरेमा यो कुरा तपाईंलाई छर्लङ्ग हुन जान्छ। तिनीहरू त विभिन्न सम्भनाहरू, अनुभवहरू, चिडचिडाहट तथा एकलोपनका परिष्णाम मात्र हुन्। अतएव हाम्रो एकअर्कासँगको सम्बन्ध प्रेम होइन, बरु विचारद्वारा निर्मित प्रतिमा मात्रै हो। यसैले यदि हामीले सम्बन्धहरूको यथार्थलाई बुझ्नु छ भने तब हामीले विचारका समस्त गतिविधिलाई बुझ्नुपर्दछ, किनकि हामी विचारको सहारामै जिउँछौँ। हाम्रो सम्पूर्ण कर्म चिन्तनमाथि नै आधारित छ, संसारका भव्य महलहरू, सबै क्याथेड्रल, सबै गिर्जाघर, सबै देवालय, सबै मस्तिष्क चिन्तनकै उपज हो। अनि यी धार्मिक भवनहरूभित्र विद्यमान हरेक चिज-आकृतिहरू, प्रतीक, मूर्तिहरू सबै विचारकै आविष्कार हुन्।

यी सबै कुराहरूलाई खछडन गरिरहन सकिन्न। विचारले अति अब्हुत भवन मात्रै बनाएको अनि ती भवनहरूभित्रका जेजति कुराहरू छन् ती सबैलाई रचेको मात्रै होइन, बरु युद्धका साधनहरू पनि रचेको छ, किसिमकिसिमका बमहरू पनि तयार गरेको छ। विचारले नै शल्यचिकित्सकलाई अनि शल्यचिकित्सा गर्ने उपकरणहरूको पनि रचना गरेको छ। अनि विचारले नै सिकर्मीलाई, काठसँग सम्बन्धित उसका जानकारीहरूलाई अनि त्यसमा प्रयोग गरिने उपकरणहरूको पनि निर्माणा गरेको हो। कुनै गिर्जाघरका

अन्तर्वस्तुहरू, कुनै शल्यचिकित्सकको दक्षता, राम्रो पुल बनाउने इन्जिनियरको निपुणता यी सबै विचारकै परिष्ठाम हुन्। यस कुरालाई नकार्न सकिन्न। यसैले विचार के हो, मानिस विचारको सहारामा किन जिउँछ एवम् विचारले विश्वमा यस्तो अस्तव्यस्तता किन उत्पन्न गर्‍यो, यसको हामीले छानबिन गर्नुपर्छ। युद्ध अनि एकअर्काबीचमा सम्बन्धको अभाव, यसको हामीले जाँचपडताल गर्नुपर्छ। यसका साथै विचारको अगाध क्षमता तथा यसको असाधारण ऊर्जालाई पनि सँगसँगै जाँचपरख गर्नुपर्छ। कुन तरिकाले दसौँ लाख वर्षदेखि विचारले मनुष्यजातिका लागि यस प्रकारको दुःख उब्जाउँदै रहेको हो त्यो पनि हामीले हेर्नुपर्छ। यो वक्ताले जेजति भन्दै छ त्यसको विरोध मात्रै गरेर नबस्नोस्, बरु सँगै मिलेर जाँचौँ, परख गरौँ जसले गर्दा हामी सबै प्राणीहरूसँग वस्तुतः के भइरहेको हो त्यो बुझ्न सकौँ, किनकि हामीले आफ्नै विनाश गर्न कम्मर कसेका छौँ।

अतीतमा जे भयो त्यसको स्मृतिको प्रतिक्रिया विचार हो। यसले आशाका रूपमा आफूले आफैँलाई भविष्यमा पनि प्रक्षेपित गर्दछ। स्मृति ज्ञान हो। ज्ञान अनुभवहरूको स्मृति हो। अर्थात् पहिले अनुभव हुन्छ, अनुभवबाट स्मृतिका रूपमा ज्ञान आर्जन हुन्छ अनि त्यस स्मृतिबाट तपाईं कर्म गर्नुहुन्छ। त्यस कर्मबाट तपाईं सिक्नुहुन्छ जुन फेरि अरु ज्ञान बन्न जान्छ। यसरी हामी चक्रमा जिउँछौँ। अनुभव, स्मृति, ज्ञान, विचार अनि त्यसबाट कर्म। सदासर्वदा ज्ञानको, जानकारीको क्षेत्रमै रहिरहेर।

हामी जेबारे कुराकानी गरिरहेका छौँ ती ज्यादै गम्भीर छन्। यो कुनै हप्ताको अन्त बिदाको बेलामा यसै सुत्रे कुरा होइन, यसको सरोकार मानवीय चेतनाको आमूल परिवर्तनसँग छ। यसैले हामी सबैले यी सबैका बारेमा सँगसँगै सोच्नु छ, सँगसँगै हेर्नु छ अनि सोध्नु छ, धेरै दसौँ लाख वर्ष यस धरतीमा बाँचेर पनि हामी मानिस जस्ताको तस्तै किन छौँ? उ प्राविधिक क्षेत्रमा हाम्रो उन्नति अवश्य भएको छ, हामीसँग उन्नत सञ्चारका साधन छन्, उन्नत यातायातका व्यवस्थाहरू छन्, स्वास्थ्य विज्ञानको उन्नत जानकारी छ। यस्तै प्रकारले अरु पनि धेरै कुरामा उन्नति भएको छ, तर आन्तरिक रूपले, भित्री रूपले भने हामी लगभग त्यस्ताको त्यस्तै छौँ। बेखुसी, अनिश्चित, एकलो, अविराम दुःखको भारी बोकिरहेको। अनि यस चुनौतीलाई सामना गर्ने कुनै पनि गम्भीर मानिसलाई यसको सही प्रत्युत्तर पनि दिनुपर्छ। उसले यसबारे लापबाही गर्न सक्दैन, यसबाट मुख फर्काउन वा पिठ्युँ फर्काउन सक्दैन। यसै कारण यी बैठकहरू धेरैधेरै नै गम्भीर छन्, यसै कारणले हामीले आफ्नो हृदय र मस्तिष्कबाट यो पत्ता लगाउन जरुरी छ, के आफ्नो चेतनामा अनि त्यसको परिष्ठामस्वरूप आफ्नो कर्म तथा व्यवहारमा एक आमूल उत्परिवर्तन ल्याउन, भौतिक परिवर्तन ल्याउन सम्भव छ।

अनुभव तथा जानकारीबाट विचार उत्पन्न हुन्छ, अनि विचारका बारेमा त्यस्तो केही पनि पवित्र छैन। विचार एक पदार्थगत प्रक्रिया हो, यो पदार्थको गतिविधि हो। अनि हामी आफ्नो राजनीतिक, धार्मिक तथा आपसी नाताका समस्याहरूलाई सुल्झाउनका लागि विचारमाथि निर्भर हुँदै आएका छौँ। हाम्रा मस्तिष्कहरू, हाम्रा मनहरू समस्याहरू सुल्झाउनका लागि संस्कारित तथा शिक्षित छ। सोचविचारले नै समस्याहरू रचेको छ, अनि हाम्रा मस्तिष्कहरू, हाम्रा मनहरू तिनै समस्याहरू सुल्झाउनका लागि अरु बढी सोच प्रशिक्षित छन्। सबै समस्याहरू मनोवैज्ञानिक तवरले र आन्तरिक तवरले विचारद्वारा नै सिर्जना गर्ने हो। के भइरहेको छ, त्यसलाई पछ्याउनु। मनोवैज्ञानिक तवरले समस्याहरू विचारद्वारा सिर्जित हुन्छ। मन चाहिँ अरु बढी सोचविचार गरी ती समस्या सुल्झाउनका लागि प्रशिक्षित छ। यसरी सोचविचारले पहिले त समस्या उत्पन्न गर्दछ अनि फेरि त्यसलाई सुल्झाउने कोसिस गर्छ। अतः यो यसरी निरन्तर प्रक्रियामा जकडिएको छ एउटा तालिकाबद्ध रूपमा। समस्याहरू अधिकाधिक जटिल हुँदै गइरहेका छन्, अरु अभै विकट भन्दै गइरहेका छन्, यसैले हामीले यो पत्ता लगाउनु छ, के हामी एक बेग्लै ढङ्गबाट जीवनमा पुग्न वा जिउन सकिन्छ? विचारको माध्यमले, विचारको हिसाबले होइन, किनकि विचारले हाम्रा समस्याहरूलाई सुल्झाउनुको साटो विचारले अरु

धेरै जटिलताहरू सिर्जना गर्दै गइरहेको छ। यस्तो सम्भव छ कि छैन, हामीले पत्ता लगाउनुपर्छ, के जीवनको एक बिलकुलै बेग्लै अलग आयाम, आयाम दृष्टिकोछा हुन सक्छ, सक्दैन। अनि यसै कारणा हाम्रा लागि आफ्नो सोचविचारको प्रकृति बुझ्नु महत्त्वपूर्ण हुन गएको छ। हाम्रो सोचाइ विगतका कुराहरूमा आधारित हुन्छ। एक हप्तापहिले के भएको थियो त्यसका बारेमा सोचिरहिन्छ, वर्तमानमा अलिकति हेरफेर गरी विचार गरिन्छ अनि भविष्यमा त्यसलाई प्रक्षेपित गरिन्छ। यही वास्तविक रूपले हाम्रो जीवनको गतिविधि हो। यसैले जानकारी हाम्रा लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन गएको छ, तर जानकारी कहिल्यै पूर्ण हुँदैन। त्यसै कारणा ज्ञान सधैं अज्ञानको छायामा रहन्छ। यो सत्यतथ्य हो। यो कुनै वक्ताको आविष्कार वा उसको निष्कर्ष होइन, तर यो त यस्तै नै छ।

कसैलाई सम्झना गर्नु प्रेम होइन। ज्ञान, जानकारी प्रेम होइन। इच्छा वा सुख पनि प्रेम होइन। सम्झना, ज्ञान, इच्छा, सुख विचारमा आश्रित छन्। हाम्रो एकअर्कासँगको सम्बन्ध जतिसुकै घनिष्ठ नै किन नहोस्, यदि हामीले राम्ररी नियालेमा त सम्झनामै आधारित छ जुन विचार हो। यसै कारणा तपाईंले आफ्नी स्वास्नीसँग वा आफ्नो लोग्नेसँग वा आफ्नी प्रेमिकासँग प्रेम गर्नु भने पनि तपाईंको त्यो सम्बन्ध वस्तुतः सम्झनामा आधारित हुन्छ जुन विचार नै हो। अनि त्यसमा प्रेम हुँदै हुन्न। के तपाईं यस सत्यतालाई साँकै देखिरहनुभएको छ? अथवा तपाईं भनिरहनुभएको छ, 'कस्तो रद्दी कुरा तपाईं भनिरहनुभएको छ। म त वास्तविक रूपले आफ्नी पत्नीलाई प्रेम गर्छु।' तर के त्यो त्यस्तो हो र? जब ईर्ष्या हुन्छ, मालिक हुने भाव हुन्छ, आसक्ति हुन्छ, जहाँ प्रत्येक कुनै महत्वाकांक्षी, लोभ र ईर्ष्याको आफ्नो-आफ्नो खास दौडमा लागिरहेका छन्, मिलन हुन नसक्ने समानान्तर रेखाहरूभैँ त्यहाँ तब के प्रेम विद्यमान रहन्छ? के त्यो प्रेम हो?

मैले आशा गरेको छु, हामी बाटमा हिँडिरहँदै गर्दा दुई मित्रभैँ सँगसँगै विचार गरिरहेका छौं, सँगसँगै अवलोकन गरिरहेका छौं। अनि आफ्नो चारैतिर जेजति कुराहरू छन् त्यसलाई हेर्दै जुन एकदमै नजिक छ तथा तुरुन्त देखिन्छ त्यसलाई मात्रै होइन, बरु टाढातिर छ, त्यसलाई पनि हेर्दै बाटो काटिरहेभैँ गरिरहेका छौं। हामी सँगसँगै यात्रा गरिरहेका छौं, सम्भवतः स्नेहसँग, हातमा हात समातेर. दुई मित्र सौहार्दपूर्ण ढङ्गबाट जीवनको जटिल समस्यालाई छानबिन गरिरहेका छौं, यिनमा कुनै पनि अगुवा वा गुरु छैन, किनकि जब कसैले वस्तुतः हेर्नबुझ्न चाहेमा त उसको चेतना समस्त मनुष्यकै चेतना हुन जान्छ। तब उसलाई स्पष्ट हुन जान्छ, ऊ स्वयम् नै गुरु हो, अनि शिष्य पनि, शिक्षक पनि ऊ नै हो। अनि विद्यार्थी पनि, किनकि भएभरका यी सबै कुरा उसकै चेतनामा छन् नि। यो एक गहन सत्यको साक्षात्कार हो, विराट् स्पष्टता हो। त जतिजति हामी आफूले आफैँलाई गहिराइबाट बुझ्न लाग्छौं, हामी स्वयम् पथप्रदर्शक, आफ्नो ज्योति बन्न लाग्छौं, कुनै अरुमाथि आश्रित वा पराधीन हुन्नौं, न कुनै किताबमाथि न कुनै प्रमाणा पुरुष, कुनै सत्तामाथि, यस वक्तामाथि समेत पनि होइन। यसले गर्दा जिउने पूराका पूरा समस्यालाई बुझ्नमा तथा आफ्नो प्रकाश आफैँ बन्न पाउनमा हामी समर्थ हुन सक्छौं।

प्रेमसँग कुनै समस्याहरू हुँदैनन्, अनि प्रेम र करुणाको प्रकृतिलाई, उसको आफ्नै प्रज्ञासँगै बुझ्नका लागि हामीले सँगसँगै मिलेर इच्छा के हो, बुझ्नुपर्छ। इच्छामा असाधारण जीवन्तता हुन्छ, अद्भुत प्रेरक शक्ति हुन्छ, ह्याउ हुन्छ, उपलब्धिपूर्णाताको भावना हुन्छ। केही बन्ने, सफल हुने सबै प्रक्रिया इच्छामाथि नै आधारित हुन्छ। हामीलाई एकअर्कासँग तुलना गर्ने, अर्काको अनुकरण गर्ने, अर्कोबमोजिम चलन उद्यत गर्ने सबै इच्छाले गर्दा नै हो। आफ्नो स्वयम्को प्रकृतिलाई बुझ्नका लागि इच्छा के हो, बुझ्नु जरुरी छ। त्यसलाई दमन गरेर होइन, त्यसबाट भागेर होइन, अनि न त्यसबाट पार पाउनु नै छ, बरु त्यसलाई (इच्छालाई) बुझ्नु छ, त्यसका सबै आवेगसहित त्यसका गतिविधिलाई नियाल्नु छ। हामी यसलाई सँगसँगै गर्न सक्छौं, तपाईं यस वक्तासँग केही सिक्निरहनुभएभैँ होइन। यस वक्तासँग सिकाउनका लागि केही पनि छैन। यो कुरालाई कृपया बुझिदिनोस्।

यो वक्ता त मात्र ऐनाको काम गरिरहेको छ जसले गर्दा तपाईं आफूले आफैँलाई हेर्न सक्नुहोस्। अनि जब तपाईं त्यस ऐनामा आफूले आफैँलाई स्पष्ट रूपमा देख्न सक्नुहुन्छ तब तपाईं त्यसलाई मिल्काउन सक्नुहुन्छ, त्यसको फेरि तपाईंलाई आवश्यकता पर्दैन, त्यसलाई तपाईं फुटाएर फाल्न सक्नुहुन्छ।

इच्छालाई बुझ्नका लागि मनोयोगको, गम्भीरताको आवश्यकता पर्दछ। यो एक धेरै जटिल समस्या हो। हामीले यसलाई जानुपर्छ, मानिस किन आफ्नो इच्छाको यस असाधारण ऊर्जाको सहारामा बाँचिरहेको छ, जसरी ऊ विचारको ऊर्जाको सहारामा बाँचिरहेको छ। विचार र इच्छाबीच के सम्बन्ध छ? इच्छा र सङ्कल्पबीच के नाता छ? हाम्रो जिउनु धेरैजसो सङ्कल्पको माध्यमबाटै हुन्छ। यसैले इच्छाको वेग, गतिविधि, उसको स्रोत, उसको उत्पत्ति के हो? यदि आफैँले स्वयमलाई निरीक्षणा गरेमा त इच्छाको उद्गम देख्न सक्ने छौं। इच्छाको सुरुवात ऐन्द्रिक प्रतिक्रियाहरूबाट हुन्छ, त्यसपछि विचारले प्रतिमाहरू सिर्जना गर्दछ अनि त्यसै क्षणा इच्छाको सुरुवात हुन जान्छ। प्रदर्शन कक्षमा सजाइएका कुनै पनि वस्तुहरूलाई हामी देख्दछौं, कुनै वस्त्र, कुनै कमिज, कुनै कार वा जेजस्ता कुरा छन् तिनीहरूलाई। उसले हेर्छ, त्यसपछि संवेदन जाग्दछ, त्यसपछि उसले छोएर हेर्छ अनि त्यसपछि विचारले भन्छ, 'यदि मैले यो कमिज वा लुगा लगाएमा म कस्तो देखिउँला वा सुहाउला।' यसले प्रतिमा सिर्जना गर्दछ अनि त्यसपछि इच्छाको सुरुवात हुन्छ। यसरी यी दुवै इच्छा र विचारबीच ज्यादै घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ। यदि विचार नहुँदो हो त संवेदना मात्र हुन्थ्यो। इच्छा नै सङ्कल्पको सारतत्त्व हो। विचारले संवेदनामाथि हाबी भएर कुनै चिजलाई हासिल गर्ने लालसा, इच्छा, सङ्कल्प प्रस्तुत गर्दछ। जब विचारले सम्बन्धमा कार्य गरिरहेको हुन्छ जुन सम्भना हो, जुन विचारद्वारा अर्काका बारेमा बनाएको प्रतिमा हो। तब प्रेम हुनै सक्दैन। इच्छा चाहे त्यो यौनको होस् वा अरू कुनै प्रकारको होस्, त्यसले प्रेममा बाधा उत्पन्न गर्छ, प्रेमलाई घटित हुन दिँदैन, किनभने इच्छा भनेको विचारको एक भाग हो।

हामीले आफ्नो यस जाँचपडतालको क्रममा भयको प्रकृतिमाथि पनि विचार गर्नुपर्छ, किनभने हामी सबै भय नामको भीषणा चिजमा जकडिएका छौं। हामीले यसलाई निराकरणा गर्न सकेको जस्तो देखिँदैन। हामी यसैसँग जिउँछौं, यसैमा अभ्यस्त भएका छौं वा आमोदप्रमोदद्वारा, पूजाउपासनाद्वारा, धार्मिक वा अन्य प्रकारका विविध मनोरञ्जनको माध्यमद्वारा यस भयबाट पलायन गर्ने चेष्टा गरिरहन्छौं। भय हामी सबैमा समान रूपले मौजुद छ, हामी चाहे यस सफासुगंधर देशमा रहेका छौं वा भारतजस्तो अस्वच्छता, फोहोर र असाध्यै बाक्लो बस्ती भएको देशमा रहेका हौं। यो त्यही भयको समस्या हो जसलाई मानिसले हजारौँहजार वर्षदेखि आफ्नो काँधमा बोक्दै आइरहेको छ अनि जसलाई निराकरणा गर्न ऊ असमर्थ रहेको छ। के यो सम्भव छ भनेर हामीले धेरै गम्भीरतापूर्वक यस प्रश्नलाई सोधिरहेका छौं। के हामी भयबाट समग्रतया, पूरै तवरले मुक्त हुन जाने बिलकुलै सम्भव छ र? भयलाई केवल भौतिक रूपको मात्रै होइन, बरु आन्तरिक भयहरू जुन सजिलैसँग नदेखिने सूक्ष्म रूपहरूबाट पनि, चेतन डरहरूबाट नै होइन, बरु तिनका गहिरा ज्ञात-अज्ञात, नचिनिने भयहरूबाट जसको अस्तित्वको थाहापत्तोसम्म पनि हामीलाई नभएकोबाट मुक्त हुन सकिन्छ? यी डरहरूको विश्लेषणा गर्नुको मतलब विश्लेषणा गर्नु होइन। आजभोलि कुनै समस्या देखिएमा विश्लेषककहाँ जाने फेसनजस्तो भइसकेको छ। तर विश्लेषक पनि त तपाईं र मजस्तै नै हो, फरक यति हो, उससँग एक खास प्रविधि हुन्छ। विश्लेषकाको मतलब विश्लेषकाकर्ता छ भन्ने हो। के विश्लेषकाकर्ता जुन विश्लेषणाबाट गरिरहेको छ त्यो बेग्लै नै हो र? अथवा विश्लेषकाकर्ता नै ऊ पनि हो जसको विश्लेषणा गरिँदै छ? विश्लेषकाकर्ता, विश्लेषित एकै हो। यो तथ्य स्पष्ट छ। यदि म आफैँ आफ्नो विश्लेषणा गरिराखेको छु भनेको ममा विश्लेषक छ जसले भन्छ, 'मैले विश्लेषणा गर्नेपर्छ भनेर?' यो विश्लेषक नै त हो नि जसले विश्लेषणा गर्नका लागि स्वयमलाई अलग गर्छ अनि तब त्यस विषयवस्तुलाई हेर्छ, जाँच्छ। यस प्रकार विश्लेषकाकर्ता उही

हो जसको ऊ विश्लेषणा गरिरहेको छ। तिनीहरू दुवै एकै हुन्। तिनीहरूलाई अलग गर्नु विचारले खेलेको छल मात्रै हो। तर जब हामी अवलोकन गर्छौं तब त्यहाँ विश्लेषणा भएको हुँदैन। जस्ता चिजहरू छन् तिनको अवलोकन मात्र भइरहेको हुन्छ, जुन वास्तवमा छ त्यसको अवलोकन हुन्छ, जुन छ त्यसको विश्लेषणा हुँदैन, किनकि विश्लेषणाको प्रक्रियामा त हामीले आफैँलाई धोका दिन सक्छौं। यदि तपाईं यो खेल खेलन चाहनुहुन्छ भने ठीक छ, तपाईं नमरुन्जेल अविराम गतिमा यसलाई चलन दिनोस्। विश्लेषणा गरिरहनोस् अनि आफू आफैँमा कुनै आमूल परिवर्तन नल्याइरहनोस्। जबकि विशुद्ध अवलोकनको अर्थ हो वर्तमान जस्तो छ त्यस्तै रूपमा त्यसलाई हेर्नु, कुनै डच, अङ्ग्रेज, फ्रान्सेली वा अमुक रूपमा हेर्नु होइन। जुन वास्तवमा भइरहेको छ त्यसलाई हेर्नु, चिज जेजस्तो छ त्यस्तै हेर्नु।

भयको अवलोकन गर्नुको अभिप्राय भयका कारणाहरूको जाँचपडताल होइन जसको जाँचपडतालको अभिप्राय विश्लेषणा हुन्छ अनि सोधखोज गर्दागर्दै भयको उत्पत्तिसम्म पुग्नु हो। यहाँ त अवलोकनको कला सिक्नु छ। तपाईंले अवलोकन गरेकोलाई अर्थ्याउनु वा व्याख्या गर्नु छैन, बरु अवलोकन गरिरहनु मात्रै हो। जस्तो तपाईं कुनै प्यारो फूललाई अवलोकन गर्नुहुन्छ। जुन पल, जुन क्षण त्यसलाई टुक्रा गरी चुँड्नुहुन्छ, त्यहाँ कहाँ फूल रहन्छ? विश्लेषणाले त्यही कुरा गर्छ। अवलोकन गर्नु त्यस फूलको सुन्दरतालाई वा कुनै बादलमा चम्कने साँझको प्रकाशलाई वा जङ्गलको एकान्तमा रूखलाई आफैँले अवलोकन मात्रै गर्नु। ठीक यस्तै गरी हामी भयलाई अवलोकन गर्न सक्छौं र भयको मूललाई पनि अवलोकन गर्न सक्छौं। भयका बेगलाबेगलै पहलूहरूलाई होइन।

हामी भयबाट पूरै तरिकाले के मुक्त हुन सम्भव छ भनी सोधिरहेका छौं। मनोवैज्ञानिक रूपबाट, आन्तरिक रूपबाट भयको जरो के हो? भय भन्नाले के बुझिन्छ? के भय त्यसबाट उत्पन्न हुँदैन जसले तपाईंलाई अतीतमा पीडा पुऱ्याएको थियो अनि त्यस्तै पीडाको आशङ्का तपाईंलाई भविष्यमा छ? अहिले यसै समय के हुन सक्छ त्यसको आशङ्का छैन, किनकि जुन अहिले छ त्यहाँ भय छैन। भय समयको प्रक्रिया हो भन्ने कुरा तपाईं आफैँ आफ्ना लागि हेर्न सक्नुहुन्छ। गत वा पछिल्ला हप्तामा केही भयो, त्यस घटनाले मानसिक वा शारीरिक पीडालाई जन्म दियो अनि त्यसै कारणा हामीलाई भय छ त्यही घटना फेरि भोलि दोहोरिन नजाओस् भन्ने। भय समयअन्तर्गतको एक गति हो। अतीतबाट निक्किरहेको गतिविधि वर्तमानबाट गुञ्जँदै गरी भविष्यमा फेरबदल भइरहेको गति हो। यसरी भयको उत्पत्ति विचारबाट हुन्छ। अनि विचार समय हो, यो अनुभवको माध्यमबाट जानकारी, ज्ञान सञ्चय हो, त्यसैका सम्भनाहरूको प्रतिक्रियास्वरूप विचार अनि त्यसपछि कार्य। अतः विचार र समय एकै हो। विचार र समय भयका जराहरू हुन्। त्यो त टड्कारो रूपमा स्पष्टै छ। यो यस्तो नै हो।

अब विचार वा समयलाई रोक्ने प्रश्न होइन। यसलाई रोक्नु असम्भव छ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन। 'मैले विचारलाई रोक्नुपर्छ' भन्ने हस्ती विचार आफैँको अंश हो। यसैले विचारलाई रोक्ने धारणा नै वाहियात हो। यसमा विचारलाई नियन्त्रित गर्ने नियन्त्रक अन्तर्निहित छ अनि यस्तो नियन्त्रक विचारकै उपज हो। कृपया अवलोकन मात्रै गर्नुहोस्। अवलोकन आफू आफैँमा कर्म हो। हामीले भयका बारेमा केही कुरा गरिरहनुपर्दैन। मलाई आश्चर्य हुने छ यदि तपाईंले यसलाई बुझिदिनुभएमा।

मानिलिनोस्, म कुनै कुराबाट भयभीत छु। अँध्यारोसँग, आफ्नी पत्नी भागेकोसँग, एकलोपनासँग वा अरू कुनै चिजसँग भयभीत छु। म अन्तस्तलबाटै डराएको छु। तपाईं मकहाँ आएर भयका सबै गतिविधिहरूबारे, भयको स्रोतबारे मलाई सम्झाउनुहुन्छ, व्याख्या गर्नुहुन्छ जुन समय हो। पहिले कुनै बेला म पीडित थिएँ। म कुनै दुर्घटनाबाट वा कुनै डरलाग्दो प्रसङ्गबाट गुञ्जेको थिएँ, त्यसलाई मैले आफ्नो मस्तिष्कमा

जनाइराखिरहेको थिएँ, त्यस विगतको प्रसङ्गको स्मृतिले यस्तो विचारलाई जन्म दिन्छ फेरि त्यो घटना नदोहोरियोस् भनेर अनि यसबाट भय उत्पन्न हुन्छ। तपाईंले यी सबै कुरा मलाई विस्तारसाथ भन्नुभयो। अनि मैले तपाईंको कुरालाई ध्यानपूर्वक सुनेँ, त्यसको तर्कसङ्गततालाई, त्यसको विवेकपूर्णातालाई देखेँ, त्यसलाई अस्वीकार गरिनेँ। मैले ध्यानले सुनेँ। अनि त्यसको अभिप्राय हो, सुन्न एक कला बन्न जान्छ। म तपाईंले भनेको कुरालाई अस्वीकार गर्दिनेँ, न स्वीकार नै, बरु अवलोकन गर्छु। अनि म समय र विचारका बारेमा तपाईंले जे भनिरहनुभएको छ त्यसलाई हेर्न सक्छु, त्यो वास्तविक हो भनी बुझ्न सक्छु। 'मैले समय र विचारलाई रोक्नुपर्छ' भनेर म भन्दिनेँ। बरु तपाईंले मलाई गरेको व्याख्याअनुसारको म त भय कसरीकसरी उब्जन्छ त्यसलाई अवलोकन गर्छु। अर्थात् विचारको, समयको गतिविधिलाई अवलोकन गर्छु। गतिविधिको अवलोकन गर्छु अनि त्यसबाट पन्छिदिनेँ वा भाग्दिनेँ। म यसबाट पलायन गर्दिनेँ, बरु यससँग रहन्छु, यसैलाई हेर्छु, यसैलाई अवलोकन गर्नमा ऊजा लगाउँछु। त्यसपछि म देख्छु भय विसर्जित हुँदै गइरहेको, किनभने मैले यसबारे केही पनि गरिनेँ, मैले अवलोकन मात्रै गरिराखेको थिएँ। मैले आफ्नो समग्र मनोयोग त्यसमा दिएँ। त्यस खास मनोयोगले भयलाई प्रकाशित गरिदिनेजस्तो हुन्छ। मनायोगको अभिप्राय हो आफ्नो अवलोकनमा सम्पूर्णा ऊर्जालाई लगाउनु।

मानिस सुखलाई पछ्याउने किन गरिरहन्छ? कृपया आफैँसँग सोधोस्, किन हो? के पीडाको विपरीत सुख हो? हामी सबैलाई कैयौँ प्रकारका पीडाहरूको अनुभव छ। शारीरिक पनि, मानसिक पनि। मानसिक रूपले हामीमध्ये अधिकांश मानिस बालकपनदेखि घायल छौँ, चोट खाइसकेका छौँ, आहत हुँदै आइरहेका छौँ। त्यही पीडा हो। त्यही पीडाको फलस्वरूप हामी आफू आफैँमा खुम्चिएर रहन जान्छौँ, आफू आफैँलाई अलगअलग गरिदिन्छौँ जसले गर्दा अरू बढी आहत हुन नपरोस्। बालकपनादेखि नै, स्कुलका दिनहरूदेखि नै स्वयम् आफूलाई धेरै चतुर कुनै व्यक्तिसँग तुलना गरिरहेर हामीले आफैँलाई आहत गरिरहेका थियौँ। अनि अरूले पनि हामीलाई विभिन्न प्रकारका गालीगलोज, हप्काउने, धम्काउने, कठोर कुरा गरेर डरधाकद्वारा हामीलाई आतङ्कित गरिरहेका थिए। अनि ती सबै कुराको फलस्वरूप हामीभित्र गहिरो चोट मौजुद छ जसका परिणाम अलगाव, प्रतिरोध, अधिकाधिक विमुखता हुन्। अनि हामी यसको विपरीत सुख हो भनी सोच्छौँ। पीडा एकातिर छ अनि यसको ठीक विपरीत सुख। के उत्तमताको विपरीत के असल नभएको भन्ने हो। यदि उत्तमता विपरीत हो, तब उत्तमतामा त्यसको विपरीत पनि समाविष्ट छ। त्यसै कारछा यो असल हुँदै होइन। उत्तमता नभएकोबाट बिलकुलै अलगिएको कुनै कुरा उत्तमता हो। त्यसो भए के सुख पीडाको विपरीत हो? के सुख र पीडा फरक छ? हामी सधैं नै फरकलाई, विपरीततालाई पछ्याउँदै रहन्छौँ। अतः हामी सोधिरहेका छौँ, के सुख उत्तमताभैँ जुन सुखद छैन त्यसबाट बिलकुलै अलग छ? अथवा के सुख पीडाबाट रँगिएको वा मुछिएको छ? जब तपाईं सुखलाई एकदमै नजिकबाट हेर्नुहुन्छ तब पाउनुहुने छ, त्यो सधैंभरि स्मृतिमा, सम्भनामा हुन्छ, होइन त? तपाईं सुखी भएको बेलामा 'म कति सुखी छु' भनेर कहिल्यै भन्नु हुँदैन। यो सधैंभरि नै पछि हुन्छ। त्यसको सम्भना, स्मरण हुन्छ जसले सुख दिएको थियो। जस्तो तपाईंले लोभ्याउने खालको सूर्यास्त देख्नुभयो, सन्ध्याको दीप्ति, अलौकिक आभा भएको, त्यसले तपाईं आनन्दित हुन जानुहुन्छ। त्यसपछि त्यसलाई सम्भनुहुन्छ अनि सुखको जन्म हुन्छ। यस प्रकार सुख पनि विचारको भाग हो, यो यति स्पष्टै छ।

नातागोता, भय, सुख तथा दुःख यिनलाई बुझ्नुले नै हाम्रो घरमा व्यवस्था ल्याउनु हो। व्यवस्थाबिना सम्भवतः तपाईं ध्यान गर्न नै पाउनुहुन्न। कुराकानीको अन्त्यमा वक्ता ध्यानबारे कुरा गर्छ, किनकि जबसम्म तपाईं आफ्नो घरमा, आफ्नो मनोवैज्ञानिक घरमा व्यवस्था ल्याउनुहुन्न, जबसम्म तपाईं अव्यवस्थामा रहनुहुन्छ

तबसम्म ध्यानको कुरा सम्भव हुँदैन। मनोवैज्ञानिक रूपले अव्यवस्थित हुनुहुन्छ भने ध्यानको कुराको के अर्थ रहन्छ? त्यो त एकमात्र पलायन हो? यसले त विभिन्न प्रकारका भ्रान्तिहरूतिर नै डोच्याउँछ। तपाईं जीवनभरि आसन लगाएर बस्नोस् वा शीर्षासन गरेर बस्नोस्, त्यो ध्यान त हुँदैन। ध्यानको सुरुवात त आफूले आफ्नो घरमा व्यवस्था ल्याउनाले हुन्छ। तपाईंका सम्बन्धहरूमा व्यवस्था, तपाईंका इच्छाहरूमा व्यवस्था, तपाईंका सुख र मोजका तौरतरिकाका साथै हरेक कुरामा व्यवस्था हुनाले ध्यान हुन्छ।

हाम्रो जीवनमा अव्यवस्था आउनुको एउटा कारण दुःख हो। यो सबै मानिसहरूमा पाइने समान कारण हो, समान हबिगत हो। प्रत्येकले दुःखको यस विपत्तिबाट गुज्रनुपर्छ। त्यो चाहे एसियाली विश्वको निवासी होस् वा पश्चिमी विश्वको निवासी। फेरि यो पनि एउटा समान कुरा हो जसलाई हामी सबै सहभागी हुन्छौं। त्यहाँ केवल तथाकथित व्यक्तिगत दुःख मात्रै छैन, बरु मानवजातिको दुःख छ जुन दुःख युद्धहरूबाट उब्जेको छ। पाँच हजार वर्षदेखिका ऐतिहासिक अभिलेखहरू अनि प्रतिवर्ष युद्धहरू, हत्याहरू, हिंसा, आतङ्क, बर्बरताहरू, मानिसहरूलाई अपाङ्ग पारिरहनु, कसैका हात नहुनु, कसैका आँखा नहुनु, युद्धका यस्ता भीषणता एवम् नृशंताहरू जुन मानवजातिको अपरिमित वेदना, दुर्दशाका कारण ल्याएका छन्। यो केवल हाम्रो निजी दुःख होइन, बरु मानवजातिको दुःख हो। त्यस्तो मानिस जससँग एउटा कपडाको टुक्राबाहेक केही पनि छैन अनि जीवनभरि ऊ यसै हालतमा रहिरहन्छ, यस्तो मानिसलाई देखेर हुने दुःख जुन यहाँ पश्चिमी देशमा यति धेरै छैन, तर एसियाली देशमा यस्तो प्रकारको छ। जब तपाईं यस्तो मानिस देख्नुहुन्छ तब तपाईंलाई दुःख हुन्छ। मानिसहरू भ्रममा फस्न जाने दुःख पनि छ, जस्तो आफू आफैँबाट पलायन गरेर एउटा गुरुबाट अर्को गुरुकहाँ चक्कर लगाउनु। यो सबै अवलोकन गर्नु बडो दुःखदायी हुन्छ। केही चतुर मानिस पूर्वतिर जान्छन् अनि तिनीहरू त्यसका बारेमा किताब लेख्छन्, कसैले केही गुरु भेट्छन्। कतिपय मानिसहरू यस्ता अर्थहीन कुराहरूको चक्करमा फस्दछन्। राजनेता मानिसहरूले जेजति संसारभरि गरिरहेका छन् त्यो देखेर हुने दुःख पनि छ। सङ्कीर्ण वर्गीय ढाँचाको सोचाइ। निजी दुःख पनि छ अनि मानवजातिको दुःखको घना कालो बादल पनि। दुःख कुनै काल्पनिक, भावुक, अतार्किक चिज होइन, यो त मौजुद छ नै। हामी अनादिकालदेखि यस्ता दुःखसँग जिउँदै आएका छौं अनि स्पष्टै छ, हामीले यस समस्यालाई निराकरछा गर्न सकेका छैनौं। जब हामी व्यथित हुन्छौं तब हामी सान्त्वनाको खोज गर्दछौं जुन दुःखको वास्तविकताबाट पलायन मात्रै हो। जब त्यहाँ वेदना हुन्छ, त्यहाँ व्यथाले घेर्छ तब तपाईं मन बहलाउने अनि पलायन गर्ने विभिन्न कोसिसहरू गर्नुहुन्छ, तैपनि त त्यो सधैंभरि भई नै रहन्छ। स्पष्टै छ, मनुष्यजातिले यसको समाधान गर्न सकेको छैन। अनि हामी प्रश्न सोधिरहेका, गरिरहेका छौं। के यसबाट पूर्ण रूपले मुक्त हुन सम्भव छ? यसलाई छलेर वा टारेर होइन, कुनै सान्त्वना खोजेर होइन, अनि न कुनै अचम्मको काल्पनिक सिद्धान्ततिर पलायन गरेर नै हो, बरु यसैसाथ जिउन सम्भव छ। 'यसैसँग जिउन' यी शब्दहरूलाई ठीकसँग बुझ्नुहोस्। यसको अभिप्राय हो दुःखलाई आनीबानी, स्वभाव बन्न नदिनु हो। त्यसो त अधिकांश मानिसहरू दुःखमै जिउँछन्, ती राष्ट्रवादसँग जुन महाविनाशकारी छ, आ-आफ्ना बेग्लिएका धार्मिक निष्कर्षहरूसँग, आ-आफ्ना काल्पनिक धारणाहरू तथा आदर्शहरूसँग जिउँछन् जुन सबैले फेरि द्वन्द्व नै उत्पन्न गर्ने हुन्। त जेजति पनि छ त्यससँग जिउनुहोस्, दुःखमा जिउनुहोस्, त्यसलाई स्वीकार गरेर नबस्नुहोस्, त्यसको आनीबानी, स्वभावमा नपर्नुहोस्, बरु यसलाई हेर्नुहोस् पलायन नगरीकन, नभागीकन वा यसबाट पर जानेसमेत कुनै कोसिस नगरीकन 'यसलाई त आफ्नो पकडमा पारेर राख्नुहोस्' र हेर्नुहोस्। दुःखमा एकलोपनाको बृहत् भावनाकै अंश पनि छ। तपाईंका कैयौं मित्र होलान्, तपाईं विवाहित हुनुहोला, तपाईंसँग अनेक प्रकारका चिजहरू होलान् तर पनि भित्री तवरबाट पूर्ण रूपले एकलो भएको भावना कतै मौजुद रहन्छ नै। अनि त्यो दुःखको भाग हो। यस एकलोपनलाई अवलोकन

गर्नुहोस्, कुनै दिशानिर्देशबिना हेर्नुहोस्, यसबाट टाढा जाने कोसिस नगरीकनै, यसको विकल्प खोज्ने प्रयत्न नगरीकनै यसैसाथ रहनुहोस्, यसलाई पूजा नगर्नुहोस्, यसलाई लिएर मनोविकृतिको सिकार पनि नबन्नुहोस्, बरु यस एकलोपनको यस सन्तापलाई, त्यस दुःखलाई आफ्नो सारा मनोयोग, सम्पूर्णा ध्यान दिनुहोस्।

दुःख, वेदनालाई बुझ्नु धेरै ठूलो कुरा हो, किनभने जब दुःखबाट मुक्ति हुन जान्छ त्यहाँ करुणा विद्यमान हुन्छ। जबसम्म कुनै मानिस कुनै विश्वासमा, कुनै विशिष्ट प्रकारको धार्मिक प्रतीकमा जकडिएको हुन्छ तबसम्म ऊ करुणावान् हुन सक्दैन। दुःखबाट मुक्ति नै करुणा हो। जहाँ करुणा हुन्छ त्यहाँ प्रेम हुन्छ। करुणासँगै प्रज्ञा रहन्छ। विचारजनित बुद्धिमत्ता होइन, जसको आफ्ना चलाखीहरू हुन्छन्, जस्तोसुकै कुरामा पनि सहन गर्दै जाने, सम्भौता गर्ने क्षमता हुन्छ। करुणाको अभिप्राय हो दुःखको अन्त अनि मात्रै प्रज्ञाको उदय हुन जान्छ।

एम्सटरडम, हल्यान्ड

सेप्टेम्बर १९, १९८१

नौ

हामी दुई मित्रभैँ एउटा रमाइलो दिन कुनै उद्यानमा बसेर जीवनका बारेमा कुरा गरिरहेका छौँ। हामी हाम्रा समस्याहरूका बारेमा कुराकानी गरिरहेका छौँ। आफ्नो अस्तित्वको खास प्रकृतिबारे अनुसन्धान गरिरहेका छौँ। अनि बडो गम्भीरतासँग आफूले आफैँलाई सोधिरहेका छौँ, जीवन यस्तो गम्भीर समस्या किन बनेको छ? हामी बौद्धिक रूपमा यति परिष्कृत हुँदाहुँदै पनि हाम्रो दैनिक जीवन जाँतोमा पिसिएभैँ किन बन्न गएको कुनै अर्थबिनाको जिउनुबाहेक? जुन बाँच्नु पनि ज्यादै नै शङ्कास्पद लागेको छ। किन जीवन, दैनिक अस्तित्व यस्तो यातनामय बनेको छ? हामी चर्चमा गइरहे पनि, कुनै धार्मिक वा राजनीतिक नेतालाई अनुसरछा गरिरहे पनि हाम्रो दैनिक जीवन त विक्षुब्ध भई नै रहन्छ अनि सन्जोगले खुसीका, आनन्दका केही अवसर आई नै हाले पनि हाम्रो जीवनमा कालो बादल मडारिई नै रहन्छ। अनि यी दुई मित्र, तपाईं र म, मैत्रीपूर्णा ढङ्गबाट विचारविमर्श गरिरहेका छौँ, सायद बडो स्नेहले, कुनै हतार नगरीकन, सरोकार राखेर कि के हामी आफ्नो दैनिक जीवन कुनै समस्याबिना पनि जिउनु सम्भव छ? यद्यपि हामी धेरै पढेलेखेका छौँ, हाम्रो आफ्नो विशिष्ट व्यवसाय तथा विशेषज्ञता छ तापनि हामीमा नसुल्भेका सङ्घर्षहरू छन्, पीडाहरू छन् अनि कहिलेकाहीं खुसीहरू एवम् पूरै रूपले स्वार्थी नहुनुको एउटा भावना पनि।

यसैले किन मानवजाति हामीजस्तै गरी गुजारा गरिरहेको छ? यस प्रश्नको चुरोसम्म हामी जाऊँ। ५? वर्षसम्म बिहान नौ बजेदेखि बेलुकी पाँच वा छ बजेसम्म कार्यालयमा काम गर्नु अनि सधैँभरि मस्तिष्कलाई, मनलाई निरन्तर रूपले व्याप्त बनाइराख्नु। कहिल्यै शान्तता हुँदैन, कहिल्यै शान्ति छैन, बरु सधैँभरि कुनै न कुनै चिजमा यसरी नै उल्थिरहन्छौँ। अनि यही नै हाम्रो जीवन हो। यही हो हाम्रो दिनानुदिनको एकसुरे, नितान्त एक्लो, केही अभाव भएभैँ, अधुरोभैँ जीवन। अनि हामी यसबाट पलायन गर्ने, भाग्ने कोसिस गर्छौँ। धर्महरूद्वारा, विभिन्न प्रकारका मनोरञ्जनका बेगलाबेगलै साधनहरू अपनाएर बिसर्ने, भाग्ने कोसिस गर्छौँ। अनि जब दिन ढल्कन्छ तब हामी अझै त्यहीँ नै हुन्छौँ जहाँ हामी हजारौँहजार वर्षमा थियौँ। हामी मनोवैज्ञानिक रूपले, आन्तरिक रूपले असाध्यै थोरै बदलिएभैँ लाग्छ। हाम्रा समस्याहरू बढ्दै नै छन् अनि सधैँ नै बुढ्यौलीको, बिरामीको वा कुनै दुर्घटनाले गर्दा यस दुनियाँलाई छोड्नुपर्ने हामीमा डर भई नै रहन्छ। यसैले यो नै हाम्रो अस्तित्व हो. बालकपनादेखि लिएर मृत्युसम्म। त्यो मृत्यु चाहे इच्छामृत्यु होस् वा अनिच्छाको। यस समस्या, मृत्युको समस्यालाई समाधान गर्न सायद हाम्रा लागि सम्भव भएको देखिँदैन। खास गरी जब कोही बुढ्यौलीतिर लाग्छ तब ऊ ती सबै कुरा सम्भिन थाल्छ, आफूले मोजमस्तीमा बिताएका समयहरू अनि जेजति पनि दुःख, पीडामा आँसु फारेर बिताएका समयहरू। तैपनि सधैँभरि हामीमध्ये अधिकांश मानिसहरू मृत्यु नामको अन्जान चिजबाट भयभीत भई नै रहन्छन्। अनि दुई मित्रभैँ उद्यानमा कुनै बेचमा हामी बसेका छौँ, यत्रो धेरै प्रकाशको वाहियात चमकदमक लिएको यस सभाकक्षमा भैँ होइन। बरु हामी बसेका छौँ त्यस भिलमिलाइरहेको प्रकाशमा जहाँ रूखका पातहरूबाट सूर्यका किरछाहरूले चियाइरहेका छन्, जहाँ नहरहरूमा हाँस पौडिरहेका छन्, धरतीको सुन्दरताको यस्तो परिवेशमा आउनुोस्, यस मामिलामा हामी सँगसँगै चर्चा गरौँ। दुई मित्रभैँ सँगसँगै चर्चा गरौँ जसले लामो गम्भीर जीवन व्यतीत गरेको छ त्यसमा निहित टन्टा-लन्टाहरू, सकसहरूलाई भेलेको छ, जसमा सामेल छ, यौनसम्बन्धी भ्रमेलाहरू, एक्लोपना, हताशा, अवसाद, चिन्ता, अनिश्चितता, निरर्थकतासँग जोडिएका भ्रमेलाहरू। अनि यी सबैको अन्तमा सधैँ मौजुद रहन्छ मृत्युको भय।

मृत्युका बारेमा कुरा गर्दा हामी बौद्धिक दृष्टिकोछा अपनाउँछौँ। अर्थात् यसलाई युक्तिसङ्गत बनाउँछौँ र भन्छौँ, यो त अनिवार्य हो, यसबाट डराउनु हुँदैन, अथवा परलोक वा पुनर्जन्मको विश्वासको सहारा लिएर

पलायन गर्न चाहन्छौं। अथवा यदि तपाईं बडो बुद्धिजीवी भए त आफूले आफैँसँग भन्नुहुन्छ, मृत्यु सबै चिजहरूको अन्त हो, हाम्रो अस्तित्वको, हाम्रो अनुभवको, हाम्रा स्मृतिहरूको, ती जतिसुकै नै मृदुल, आनन्ददायी, प्रचुर नै किन नहुन्। अनि मृत्यु पीडा वा व्यथाको अन्त पनि हो। यी सबैको अर्थ के हुन्छ? यो जीवन जुन वस्तुतः छ, यदि यसलाई सूक्ष्मताबाट जाँच गरेमा त बिलकुलै अर्थहीन प्रतीत हुन्छ। बौद्धिक रूपले, शाब्दिक रूपले हामी जीवनको अर्थ बनाउन त सक्छौं तर जुन जीवन वस्तुतः जिइरहेका छौं त्यसको कुनै खास तात्पर्य छैन। जिउने र मर्ने कुरा हामी सबैलाई थाहा भएको कुरा हो। यसबाहेक यी सबै कुराहरू परिकल्पना, सिद्धान्त मात्रै नै हुन्। यसमा कुनै विश्वासको अर्थहीन खोज गरी एक तरिकाको सुरक्षा र आशा बनाइराख्छौं। हाम्रो अगाडि विचारद्वारा प्रक्षेपित आदर्श हुन्छ अनि हामी त्यसलाई हासिल गर्न जुधिरहन्छौं। यो हाम्रो जीवन हो। जब हामी जीवनशक्ति र मोजमस्तीबाट भरपुर भएको उमेरदार अवस्था जसमा हामी जे पनि गर्न सक्छौं भन्ने भावना भएको बेला पनि यस्तै जीवन जिउँछौं। तर पनि जवानी, अधबैँसे अनि बुढ्यौलीतिर जबजब लाग्दै जान्छौं, मृत्युको यो प्रश्न सधैंभरि हाम्रो अगाडि मडारिइरहेको देखिन लाग्छ।

तपाईं शब्दहरूको कुनै शृङ्खला मात्रै, केही धारछाहरू मात्रै, लाई सुनिरहनुभएको छैन भन्नेतिर तपाईंहरूलाई ध्यान दिलाउन चाहन्छु। बरु हामी त सँगसँगै, मेरो वास्तविक अभिप्राय हो, सँगसँगै मिलेर जिउन तथा मर्ने सम्बन्धका पूरै समस्याको पो अन्वेषण गरिरहेका छौं। अनि यो अन्वेषण पूरै मनबाट, पूरै हृदयबाट गर्न सक्नुपर्छ, नत्रभने तपाईंले आंशिक रूपले, सतही तवरले गर्नाको कुनै खास अर्थ राख्दैन।

सर्वप्रथम हामीले हाम्रो मस्तिष्क पूरै तवरले, समग्र रूपले कहिल्यै कार्य गर्दैन भन्ने कुरा अवलोकन गर्नुपर्छ। हामीले हाम्रो मस्तिष्कको धेरै नै सानो भागलाई प्रयोग गर्दछौं। अनि त्यो भाग भनेको विचारको गतिविधि हो। स्वयम् केवल एक अंश हुनाको कारण विचार आफू आफैँमा अपूर्ण छ। मस्तिष्कले हाम्रा इन्द्रियहरूमाथि निर्भर गरेर धेरै नै सङ्कीर्ण क्षेत्रमा कार्य गर्दछ, जबकि ती इन्द्रियहरू सीमित र आंशिक छन्। इन्द्रियहरू सम्पूर्ण रूपले कहिल्यै मुक्त, जाग्रत् हुँदैनन्। मलाई थाहा छैन, तपाईंले कहिल्यै आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरूबाट नियाल्ने प्रयत्न गर्नुभएको छ/छैन। समुद्रलाई, पन्थीहरूलाई, रातिको समय हरियो घाँसमाथि पर्ने चन्द्रमाको प्रकाशलाई। तपाईंले हेरेको वा अवलोकन गरेको आंशिक रूपको भएको छ वा तपाईं पूर्ण जाग्रत् इन्द्रियसाथ भएको जान्ने गर्नुभएको छ? यी दुई अवस्था पूरै रूपले बेग्लै हुन्। जब तपाईं कुनै कुरा आंशिक रूपले नियाल्नुहुन्छ तब तपाईं जीवनलाई धेरै अलगावकारी, अहङ्केन्द्रित प्रवृत्तिलाई बढी रूपले स्थापित गरिरहनुभएको हुन्छ। तर पानीमा चन्द्रमाको प्रकाशले रजतताको बाटो बनाइरहेकोलाई तपाईं आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरूबाट सजाएर हेर्न पठाउनुहुन्छ। मनबाट, हृदयबाट, आफ्नो सम्पूर्ण नसानसाबाट त्यस अवलोकनलाई आफ्नो समग्र मनोयोग, पूरै रूपले ध्यान दिँदा तब तपाईंले आफैँलाई नै यो अनुभव हुने छ, यो अवलोकन कुनै केन्द्रबाट भइरहेको छैन। त्यस्तो त कुनै केन्द्र छँदै छैन।

हाम्रो अहम्, हाम्रो व्यक्तित्व, हाम्रो व्यक्तिको रूपको पूर्ण संरचना, पूरै तवरले स्मृतिको बनावट हो। हामी स्मृति नै हौं। यो प्रयोग गरी हेर्ने कुरा हो। कृपया यसलाई त्यसै नमानोस्। यसलाई अवलोकन गर्नुोस्, सुन्नोस्। तपाईं, यो अहम्, यो 'म' पूर्ण रूपले स्मृति मात्रै हो, यो कुरा वक्ताले भनिरहेको छ। यसमा यस्तो कुनै ठाउँ वा कुनै आकाश-अवकाश छैन जुन पूरै रूपले खुला होस्, जहाँ स्मृतिको छायासम्म नहोस्। हुन सक्छ तपाईंलाई विश्वास होस्, उम्मेद होस्, आस्था होस्, तपाईंभित्र यस्तो केही छ जुन अदूषित छ, अविकारी छ, जुन ईश्वर होस्, जुन तपाईंमा स्थित भएको त्यस कालातीत तत्त्वको फिलिङ्गो होस्, तपाईंलाई यी सबैमा विश्वास होला। तर यो विश्वास एउटा धोका, एउटा भ्रान्ति मात्रै हो। सबै विश्वासहरू भ्रान्तिहरू नै हुन्। हाम्रो सम्पूर्ण अस्तित्व पूर्णतः स्मृति हो, सम्भनाहरूबाट बनेको हो, यो चाहिँ तथ्य हो। हाम्रो भित्र कुनै यस्तो ठाउँ

वा अन्तराल छैन जुन स्मृति नभएको होस्। तपाईं यसलाई जाँचपडताल गर्न सक्नुहुन्छ। यदि तपाईंले यसलाई गम्भीरपूर्वक आफैँभित्र खोजखबर गरेमा तपाईंले 'म', 'अहम्' स्मृति मात्रै हो, सम्भना मात्रै हो भनी देख्न सक्नुहुने छ। अनि यही नै हाम्रो जीवन हो। हामी स्मृतिबाटै कार्य गर्छौं, गुजारा गर्छौं। अनि हाम्रा लागि मृत्यु भनेको त्यस स्मृतिको अन्त्य हो।

के म कतै आफू आफैँमा त बोलिराखेको छैन वा यस छानबिनमा हामी सबै सँगसँगै छौं? यो वक्ता खुला चउरमा रूखहरूमुनि वा कुनै ठूलो त्रिपालमा यो चकाचौँध गर्ने खालको प्रकाशबेगरको वार्ता गर्न अभ्यस्त छ, किनकि त्यसो हुँदा हामी एकअर्कासँग आत्मीयताका साथ संवाद गर्न सक्छौं। वास्तविक रूपमा भन्ने हो भने त तपाईं र म दुई मानिस नै आपसमा कुराकानी गरिराखेका छौं। यस विस्तीर्णा सभाकक्षमा जम्मा भएका विशाल श्रोतासमुदायसँग होइन। बरु तपाईं र म कुनै नदीकिनारको एउटा बेन्चमा बसेर सँगसँगै यस कुराबारे विचारविमर्श गरिराखेका छौं। अनि एउटाले अर्कोसँग भनिराखेका छन्, हामी केही पनि होइनाँ, हौं त स्मृति मात्रै। अनि त्यसै स्मृतिमा हामी आसक्त छौं। मेरो घर, मेरो सम्पत्ति, मेरो अनुभव, मेरा नातागोता, मैले काम गर्ने गरेको यो कार्यालय वा कारखाना, मैले निश्चित समयको फेरमा उपयोग गर्ने मेरो दक्षता। ती सबै कुरा म हुँ। यी सबैका प्रति विचार आसक्त छ। अनि यसैलाई हामी जिउनु भन्दछौं। यिनै आसक्तिले सबै ढाँचाकाँचाका समस्याहरू सिर्जना गरेका छन्। जब हामी आसक्त हुन्छौं तब गुमाउने डर लागिरहन्छ। हामी आसक्त छौं, किनभने हामी एकलो छौं, हामीभित्र एउटा गहिरो जरा जमाइसकेको एकलोपन छ जसले हामीलाई उकुसमुकुस पारेको छ, अलग्याएको छ, उदास बनाइरहने गरेको छ। अनि जति धेरै अर्काप्रति आसक्त हुन्छौं, जुन फेरि पनि स्मृति नै हो, किनकि त्यो पनि अर्को स्मृति नै हो, त्यसले त्यहाँ धेरै नै समस्याहरू हुन जान्छन्। 'म' मा नामको, रूपको आसक्ति छ। मेरो अस्तित्व नै ती सम्भनाहरूको आसक्तिप्रति छ जुन मैले आफ्नो जीवनको बेला बटुलेको थिएँ। जहाँ आसक्ति छ त्यहाँ विकृति भएको म अवलोकन गर्दछु। जब म कुनै विश्वासप्रति आसक्त हुन जान्छु, मलाई त्यस आसक्तिबाट एक प्रकारको सुरक्षा हुन्छ भन्ने उम्मेद हुन्छ। त्यो मानसिक वा शारीरिक दुवै हुन्छ। तब त्यस आसक्तिले गर्दा जाँचपडताललाई अघि बढाउन बाधा उत्पन्न गर्दछ। जब म कुनै कुरासँग, कुनै व्यक्तिसँग, कुनै धारणासँग वा कुनै अनुभवसँग गहिरो आसक्ति भएमा त मलाई त्यसको जाँचपरख गर्नमा डर लाग्छ। यसैले जहाँ आसक्ति छ त्यहाँ भ्रष्टाचार मौजुद रहन्छ। हाम्रो सम्पूर्ण जीवन ज्ञातको क्षेत्रमा चलिरहने गतिविधि हो। यो कुरा त स्पष्टै छ। मृत्युको अर्थ हो ज्ञातको अन्त। यसको तात्पर्य शारीरिक संरचनाको अन्त, त्यस समस्त स्मृतिको अन्त जुन स्मृति म हुँ, किनकि स्मृतिबाहेक म अरु केही पनि होइन। स्मृति भनेकै ज्ञान भइरहेको छ। अनि म डराइरहेको छु कतै यी सबै मेरो हातबाट चिप्लिएर नजाऊन् भनेर, किनकि यसको अर्थ हो मृत्यु। मलाई लाग्छ, यी सबै नै स्पष्ट छन् कमसेकम शारीरिक तवरबाट त। बौद्धिक रूपले यी कुरालाई तपाईं तर्कसङ्गत, सन्तुलित पाउनुहुन्छ, यसलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ। यो तथ्य हो।

एसियाली मानिस पुनर्जन्ममा विश्वास गर्छन्। अर्थात् जीवात्मा, अहम्, म जुन स्मृतिको पोको नै हो। यदि उसले अहिले ठीक चालचलन गरेमा, आचरणा सही राखेमा, हिंसा-लोभ आदिबाट मुक्त जीवन जिएमा उसले आगामी जन्ममा राम्रो जिन्दगी पाउने छ। उत्कृष्ट जीवन पाउने छ, उत्कृष्ट स्थिति भेट्नुपर्ने छ। तर पुनर्जन्ममा विश्वास एक विश्वास बनेर रहन मात्रै गएको छ, किनभने जो मानिस पुनर्जन्ममा विश्वास राख्दछन् तिनले आजको जीवन सही र सम्यक् रूपले जिएका छैनन्। उनीहरूको आउँदो जीवन अद्भुत हुने छ भन्ने एउटा धारणा मात्रै हो। उनीहरूको भनाइमा आउँदो जन्मको गुणाधर्म यस जीवनको गुणाधर्मअनुसार हुनुपर्छ। तर वर्तमान जीवन यति क्लेशकारी, यति परेसानीपूर्णा, यति जटिल छ उनीहरू आफ्ना विश्वास बिर्सिदिन्छन्, अनि

जुझने, ठग्ने वा ढोंग गर्न थाल्दछन्। अनि विभिन्न प्रकारका अब्हुततालाई स्वीकृति दिन्छन्। त्यही नै मृत्युको सन्दर्भमा प्रतिक्रिया हो, त्यो चाहिँ पुनर्जन्ममा विश्वास गर्नु हो। तर जसको पुनर्जन्म हुन्छ त्यो के हो? त्यो के हो जुन मृत्युपछि पनि रहिरहन्छ? अनि त्यो के हो जुन हाम्रो वर्तमान दैनिक जीवनमा पनि निरन्तर जारी रहिरहन्छ? त्यो त हो अतीतहरूको अनुभव, सुख, डर, चिन्ताको सम्भना। अनि त्यो जीवनभरि नै चलिरहन्छ, जबसम्म हामी त्यसलाई तोड्दैनौं, त्यस प्रवाहबाट बाहिर निकल्दैनौं।

अब प्रश्न उठ्छ, जब व्यक्ति बाँचिरहेको आफ्नो सम्पूर्णा ऊर्जा, क्षमता र उथलपुथललाई अन्त्य गर्न के सम्भव छ? उदाहरणका लागि आसक्तिलाई? किनभने तपाईं मर्नुभएपछि त्यही हुनेवाला छ। तपाईं आफ्नी पत्नी वा आफ्नो पतिका प्रति वा आफ्नो सम्पत्तिप्रति आसक्त हुनुहुने छ। तपाईं कुनै न कुनै प्रकारको भगवान्माथिको विश्वासमा आसक्त हुनुहोला जुन विचारको एक प्रक्षेपण वा आविष्कार मात्र हो। त्यसले तपाईंलाई एक प्रकारको सुरक्षाको अनुभव दिन्छ, त्यो जतिसुकै भ्रामक नै किन नहोस्, त्यसप्रति तपाईंको आसक्ति छ। मृत्युको अभिप्राय नै हो आसक्तिको अन्त। अहिले जिउँदै बेलामा स्वेच्छाले, सहजताले, कुनै प्रयासबिना नै के तपाईं त्यस प्रकारको आसक्तिको अन्त गर्न सक्नुहुन्छ? जसको तात्पर्य हो तपाईंले जानेका वा ज्ञात कुराहरूप्रति मृतवत् हुन जानु। के तपाईंले यो बुझिरहुनुभएको छ? के तपाईं त्यस्तो गर्न सक्नुहुन्छ? किनभने त्यो भनेको नै जिउनुका साथसाथै मर्नु हो। ५? वर्ष वा यस्तै अवधिपछि अलग्गिनु होइन वा कुनै व्याधिद्वारा खतम हुनेलाई नपखीकन तत्काल नै त्यो गर्ने हो। यही नै हो आफ्नो पूरै जीवनशक्ति, पूरै ऊर्जासँग, समस्त बौद्धिक क्षमता र गहन भावनासँग बाँच्नु भनेको अनि त्यसै समयमा कुनै खासखास निष्कर्षहरू, स्वभावगत विलक्षणाताहरू, अनुभवहरू, आसक्तिहरूका चोटहरूको अन्त्य गर्ने, मर्ने भनेको कुरा। अर्थात् त्यही नै जिउनुका साथसाथै मृत्युसँग बाँच्नु भनेको हो। तब मृत्यु कुनै धेरै टाढाको कुरा रहन जाँदैन। तब मृत्यु जीवनको अन्तमा कुनै दुर्घटनाको, व्याधिको वा वृद्धावस्थाको परिछामस्वरूप हुनेवाला दुर्घटना बनेर रहन जाँदैन। बरु त्यो त हुन्छ स्मृतिका समस्त अन्तर्वस्तुको अन्त। यही हो मृत्यु, त्यस्तो मृत्यु जुन जिउनुबाट अलग होइन।

नदीको किनारमा स्वच्छ, निर्मल पानी बगिरहेको छ, फोहोर मिसिएको दूषित पानी होइन, त्यस पानीको बहावमा एकअर्कालाई पछ्याउने लहरहरूको नृत्यलाई हेर्दै सँगसँगै बसेर यो दृश्य हेर्दै दुई मित्रभैँ हामीले अति प्राचीनकालदेखि लिएर आजसम्म मानिसको जीवनमा धर्मले यति अहम् भूमिका किन खेल्दै आएको हो, त्यस कुरामा हामीले गौर गर्नुपर्छ। धार्मिक मन के हुन्छ, उसको स्वरूप के हो? 'धर्म' शब्दको वास्तविक अर्थ के हो? किनभने ऐतिहासिक रूपले सत्यताहरू लोप भइरहेका छन् अनि त्यसको ठाउँ नयाँ विश्वासले लिइरहेको छ जसले नयाँ सभ्यताहरू र नयाँ संस्कृतिहरू जन्माइरहेका छन्। न त कम्प्युटरहरूको प्राविधिक संसारले नै हो, न त पनडुब्बीहरू, युद्धसामग्रीहरूले नै हो, न त व्यापारीकोले नै हो, न अर्थशास्त्रीहरूले हो, बरु धार्मिक व्यक्तिहरूले विश्वभरि नै आश्चर्यजनक परिवर्तन ल्याएका छन्। त्यसैले हामीले सँगसँगै यो छानबिन गर्नुपर्छ, 'धर्म' को अभिप्राय हाम्रा लागि के हो? यसको महत्त्व के हो? के यो मात्रै अन्धविश्वास हो तर्कहीन, अर्थहीन खालको? अथवा त्योभन्दा अरु केही नै छ जुन कतै विराट्तर छ, केही यस्तो जुन निस्सीम रूपले सुन्दर छ? त्यो कुरा पत्ता लगाउनु के आवश्यक छैन ? हामी दुई मित्रभैँ सँगसँगै यसबारे विचारविमर्श गरिराखेका छौं। धर्मका बारेमा विचारहरूले बुनेका तानाबानाहरूका सबै कुराहरूबाट मुक्त हुने के आवश्यक छैन र?

मानिसले सधैंभरि भौतिक अस्तित्वबाट पर कुनै विद्यमान तत्त्वबारे खोज गर्दै आइरहेको छ। के केही त्यस्तो छ जुन कालसँग सम्बद्ध छैन, जुन विचारान्तर्गत पनि छैन, जुन विश्वास वा आस्था पनि होइन? यो पत्ता लगाउन मानिस सधैं खोजिरहेको छ, सोधिरहेको छ, कष्ट भैल्दै रहेको छ, आफैँलाई सताउँदै रहेको छ।

तर यसको अन्वेषणका लागि व्यक्ति पूर्ण रूपले स्वतन्त्र हुनु जरुरी छ, किनकि यदि ऊ कुनै विशिष्ट प्रकारको विश्वासमा जकडिएमा त त्यो विश्वास नै त्यस शाश्वतको अनुसन्धानमा बाधा बन्न जान्छ। त्यस खोजमा के समस्त समयभन्दा पर, समस्त परिछामभन्दा पर कुनै नित्यता सौ नै विद्यमान छ त? यसैले हामीले धर्म के हो भन्ने कुरालाई गम्भीरतापूर्वक जाँचपडताल गर्ने हो भने हामी स्वतन्त्र हुनैपर्छ। धार्मिकताका सम्बन्धमा विचारद्वारा आविष्कार गरेका सम्पूर्णा कुराहरूबाट मुक्त हुनुपर्छ। अर्थात् उदाहरणका लागि हिन्दू धर्मले आविष्कार गरेका कुराहरूबाट पूर्ण रूपले स्वतन्त्र हुनुपर्छ। यसका अन्धविश्वासहरूबाट, यसका आस्थाहरूबाट, यसका प्रतिमाहरूबाट, पुरातन साहित्य जस्तो कि उपनिषद्हरूबाट पनि। यदि हामी यी सबैप्रति आसक्त भए त स्वभावतः त्यस्तो पत्ता लगाउन असम्भव हुन्छ, जुन मौलिक छ, आधारभूत छ। के तपाईं समस्यालाई बुझिराख्नुभएको छ? यदि मेरो मन, मेरो मस्तिष्क, हिन्दू अन्धविश्वासहरूका मान्यताहरूद्वारा, रूढिहरूद्वारा, प्रतिमा, पूजा तथा सम्पूर्णा प्राचीन परम्पराद्वारा संस्कारित छ भने त म त्यसद्वारा बाँधिँएको हुन्छु, त्यसैले अगाडि बढ्नै सकिदैन, स्वतन्त्र छैन। त्यसै गरी हामीले इसाईहरूद्वारा जोडिएका विचारका तमाम धर्मविधिहरू, नियमहरू (सिद्धान्तहरू), विश्वासहरू, प्रतीकहरू, परित्राताहरू इत्यादिबाट पूर्णतः मुक्त हुनुपर्छ। यो सायद गाह्रो लाग्ला, किनकि अहिलेका कुराहरू त्यस जगत्को भइरहेको छ जुन तपाईंको एकदमै करिबको छ। सबै धर्महरू, त्यो जुनसुकै किन नहोस्, इसाई, मुसलमानी, हिन्दू वा बौद्ध सबैका सबै नै विचारकै गतिविधि हो। समयको, साहित्यको, सङ्केतहरूको। यी सबै चिजहरू, हातहरूद्वारा वा मनद्वारा गढिएका चिजहरूको माध्यम जारी रहने खालका सोचहरूको गतिविधि हो। अनि आधुनिक विश्वमा यी सबैलाई नै धार्मिक मानिने गरिएको छ। वक्ताका अनुसार यी सबै धार्मिक होइनन्। उसका अनुसार यो एक प्रकारको भ्रान्ति हो। भरोसा दिने खालको, सन्तोषप्रद, रुमानी, भावुक तर अवास्तविक।

हामीले बाँचिरहेको जिन्दगी, जीवनको सार्थकता यी सबैमा धर्मको असर देखिनुपर्छ, अनि मात्रै हाम्रो जीवनमा व्यवस्था आउन सक्छ। व्यवस्था भनेको यस्तो हुनुपर्छ जुन अव्यवस्थाबाट पूरै तवरले असम्बद्ध होस्। हामी अव्यवस्थामा जिउँछौं, अर्थात् द्वन्द्वमा, विसङ्गतिमा। बोल्छौं एउटा कुरा, गछौं अर्को कुरा। सोच्छौं एउटा तरिकामा, काम गछौं अर्कै तरिकामा। यही नै विसङ्गति हो, अन्तर्विरोध हो। जहाँ पनि यस्तो अन्तर्विरोध हुन्छ, जुन विखण्डन हो, विभाजन हो, त्यहाँ अव्यवस्था हुन्छ नै। अनि धार्मिक मनमा अव्यवस्थाको लेश मात्रै पनि हुँदैन। यही नै धार्मिक जीवनको आधार हो। गुरुहरू अनि तिनका मूढताद्वारा चलेको जुन प्रचलनमा छन् ती त निरर्थक कुरा मात्रै पो हुन् त।

कतिपय गुरुहरू यस वक्तासँग भेट्न आएका थिए जुन कि बडो विचित्रको कुरा हो। उनीहरूमध्ये केही त यसै कारणा आए, किनकि उनीहरूको सोचाइमा म उनीहरूमाथि हमला गर्छु। उनीहरू मकहाँ हमला नगर्नोस् भनेर सम्झाउन चाहन्थे। तिनीहरू भन्छन्, 'तपाईं जेजति भनिरहनुभएको छ, अनि जसरी बाँचिरहनुभएको छ त्यही अन्तिम सत्य हो, तर त्यो हाम्रा लागि होइन, किनभने हामीले ती मानिसको सहायता गर्नुपर्छ जो तपाईंभै पूर्ण उन्नत छैनन्।' तपाईं तिनीहरूले खेलेको हेर्नुभएको छ। तपाईंले बुझिराख्नुभएकै छ? यसै कारणा हामी चकित छौं, किन केही पश्चिमी जगत्का मानिस भारत जान्छन्, ती गुरुहरूको अनुसरण किन गर्छन्, तिनीहरूबाट दीक्षा किन लिन्छन्। त्यसको अर्थ जेसुकै नै किन नहोस्, तिनीहरू केही बेग्लै वेश धारण गरिराल्छन्, अनि आफूले आफैँलाई धेरै नै धार्मिक भएको बुझ्न थाल्छन्। तर उनीहरूको वेशलाई अलग्याउनोस् र हेर्नोस्, उनीहरूलाई रोकेर उनीहरूको खबर सोध्नोस् अनि तपाईंले पाउनुहुने छ, ती ठीक तपाईं र म जस्तै नै त छन्।

अतः ज्ञानोद्दीपनको प्राप्त गर्न यहाँबाट त्यहाँ जानु, आफ्नो नाम फेरेर कुनै संस्कृत नाम अपनाउनु. यी सबै कुराहरू एक ढङ्गबाट अजिब, बेतुक अनि रोमानी लाग्दछन्। वास्तविकताबेगर नै गर्दछन्। यो हजारौंको सङ्ख्यामा गरिरहेका छन्। सायद यो दिल बहलाउने एक तरिका हो। यसको कुनै अर्थ छैन। यो वक्ता कसैमाथि हमला गरिराखेको छैन। कृपया यस कुरालाई बुझ्नुोस्। हामी कसैमाथि आक्रमण गरिराखेका छैनौं, बरु हामी त निरीक्षणा गरिराखेका छौं। मानवीय मनको उल्फतपनाको निरीक्षणा गरिराखेका छौं, हेरिराखेका छौं, कति सजिलै हामी फसिहाल्छौं, कुन तरिकाले हामी कुरालाई मानिहाल्छौं।

धार्मिक मन ज्यादै तथ्यपरक मन हुन्छ। उसले तथ्यसँग नै कारोबार गर्छ। बाहिरी विश्व र आफ्नो विश्वमा वस्तुतः जे घटित भइरहेको छ त्यससँग नै उसको सरोकार हुन्छ। बाहिरी विश्व भित्री विश्वकै अभिव्यक्ति हो। बाहिरी र भित्रीमा कुनै विभाजन छैन। धार्मिक जीवन व्यवस्थाको जीवन हो। त्यसमा लगनशीलता हुन्छ। आफूभिन्न वास्तवमा जे छ त्यससँग कुनै भ्रान्तिबिना सामना वा व्यवहार हुन्छ। यसले गर्दा एउटा सुव्यवस्थित, राम्रो जीवन जिउन सक्छ। जब हामी यस्तो जीवनमा स्थिर हुन जान्छौं बिलकुल दृढतासँग तब मात्रै हामी यस कुराको खोज गर्न सुरु गर्न सक्छौं कि ध्यान के हो।

यो शब्द अहिलेको प्रयोगको सन्दर्भमा पश्चिमी दुनियाँमा सायद लगभग ३? वर्षपहिलेसम्म अस्तित्वमै थिएन। पूर्वका गुरुहरूले त्यसलाई यहाँ लिएर आए। त्यहाँ तिब्बती ध्यान छ, जेन ध्यान छ, फेरि हिन्दू ध्यान पनि छ। अनि कुनै खास गुरुको खास तरिकाको ध्यान पनि छ। योगको ध्यान, पद्मासनमा बस्ने, श्वासका तरिकाहरू आदि सबै कुरा तपाईंहरूलाई थाहै छ। यी सबै कुरालाई ध्यान भनिन्छ। यी सबै अभ्यास गर्ने मानिसहरूलाई हामी निन्दा गरिरहेका छैनौं। हामी त केवल यस कुरातिर सङ्केत गरिरहेका छौं, ध्यान कतिसम्म असङ्गत बनाउँदै गरिएको भन्ने कुरातिर मात्रै। इसाई विश्व अन्तःपरीक्षणायाथि विश्वास गर्छ, ईश्वरको इच्छामाथि आफूले आफैँलाई सुम्पिदिनु, अनुग्रह अनि यस्तै अरू कुराहरूमा। एसियाली दुनियाँमा पनि कुरा त्यही हो, फरक यति मात्रै हो, ती केही बेग्लै संस्कृत शब्दहरू प्रयोग गर्छन्। कुरा त त्यही नै हो, मानिस कुनै तरिकाले सदैव बनिरहने सुरक्षा, खुसीको, शान्तिको खोजमा लागेका छन्। अनि त्यो कुरा यस धरतीमा नपाएर ऊ ती सबै कुरा कहाँ अरूतिर मौजुद रहेको उम्मेदमा रहिरहेको छ। कुनै अविनाशी तत्त्वलाई हताश गरिदिने खालको खोज, अनादिकालदेखि चलिरहेको मानिसको तलास।

यसैले हामी साँगाँसँगै मिलेर गहनतासँग सोधखोज गर्नुपर्छ ध्यान के हुन्छ भनेर। अनि त्यहाँ पवित्र केही कुरा छ कि पावनता भनेर पनि। विचारले पावन भनी आविष्कार गरेको कुरा पावन होइन। विचारले उब्जाएको कुरा पवित्र हुन सक्दैन, किनकि त्यो जानकारीमाथि आधारित हुन्छ। विचारले उब्जाएको, पत्ता लाएको कुरा पवित्र हुन सक्छ, त्यो अपूर्ण कुरा? तर सम्पूर्णा दुनियाँमा विचारले उब्जाएको कुराकै पूजामा लागिरहेका छौं।

ध्यानको कुनै प्रणाली छैन, अनि न कुनै साधना-अभ्यास नै। त्यसका लागि जरुरी छ यस्तो मन, प्रत्यक्ष बोधको उज्ज्वलताबाट युक्त मन, जुन कुनै पनि दिशानिर्देशबाट मन पर्ने, नपर्नेबाट मुक्त भएर अवलोकन गर्न सकोस्। ध्यानका अधिकांश प्रणालीहरूमा विचारको नियन्त्रणको समस्या नै अगाडि देखा पर्छ। अधिकांश ध्यान चाहे त्यो जेन होस् वा हिन्दू, बौद्ध होस् वा इसाई वा कुनै नवीनतम गुरुको आविष्कार सबै तरिकाहरूका ध्यानमा प्रायः विचारमाथि नियन्त्रण गर्ने कोसिस नै रहन्छ। नियन्त्रणबाट केन्द्रीकरण हुन्छ। तपाईंको सम्पूर्णा ऊर्जा एक विशिष्ट विन्दुमा केन्द्रित हुन जान्छ। त्यो एकाग्रता हो जसको मतलब हो एक नियन्त्रणकर्ता छ जो त्यसबाट अलग छ, जसलाई ऊ नियन्त्रण गरिराखेको छ। त्यो नियन्त्रणकर्ता विचार नै हो, स्मृति नै हो, अनि जसको ऊ नियन्त्रण गरिराखेको छ, त्यो पनि विचार नै हो जुन भट्किरहन्छ अनि यसैले द्वन्द्व उठ्छ। तपाईं शान्तिसँग बसिरहनुभएको छ, अनि विचार भट्किन थाल्दछ। जस्तो तपाईं एउटा विद्यालयको विद्यार्थी हुनुहुन्छ,

तपाईंले झ्यालबाट बाहिर हेरिरहनुभएको छ। अनि तपाईंका शिक्षक भन्दछन्, 'झ्यालबाट बाहिर नहेर, आफ्नो किताबमा ध्यान केन्द्रित गर।' हामीले यस सत्यतालाई जान्नुबुझ्नुपर्छ, नियन्त्रक र नियन्त्रित दुवै एकै हुन्। हामी ठान्दछौं, नियन्त्रक नियन्त्रितबाट, विचारक विचारबाट, अनुभवकर्ता अनुभवबाट अलग छ। तर हामीले सूक्ष्म ढङ्गबाट हेरेमा त थाहा लाग्ने छ, विचारक विचार नै हो। विचारले विचारकलाई आफू आफैँबाट बेग्लै स्थापित गरेको छ। अनि त्यसपछि विचारक भन्न थाल्दछ, 'मैले नियन्त्रण गर्नु छ।' यस प्रकार जब तपाईं देख्नुहुन्छ, नियन्त्रण गर्नेवाला र नियन्त्रित गरिने चिज एकै हो तब तपाईंले द्वन्द्वलाई पूरै तवरले समाप्त गर्नुहुन्छ। जब विभाजन हुन्छ, द्वन्द्व तब नै हुन्छ। जब अवलोकनकर्ता, साक्षी, अनुभव गर्नेवाला एवम् अवलोकनकर्तालाई अनुभवको विषयबीच विभाजन हुन्छ तब द्वन्द्व अनिवार्य छ। हाम्रो जीवन सधैंभरि द्वन्द्वमा रहनुको कारणा हो हामी विभाजनमा नै जिउने गर्दछौं। तर यो विभाजन भ्रामक हो। यो वास्तविक होइन। नियन्त्रण गर्नु हाम्रो बानी, हाम्रो संस्कृति बनिसकेको छ। हामी यो कहिल्यै देख्दैनौं, नियन्त्रक नियन्त्रित पनि हो।

अतः जब हामी त्यस वास्तविकतालाई बुझ्छौं, यस तथ्यको अनुभव हामीलाई हुन जान्छ। शाब्दिक रूपबाट होइन, आदर्शको अर्थमा होइन, जसलाई पाउनका लागि तपाईंले जुझ्नुपर्छ त्यस युटोपिया, त्यस आदर्श लोकका रूपमा होइन, बरु साँकै आफ्नो जीवनमा नियन्त्रण गर्नेवाला अनि नियन्त्रित गर्नेवाला एउटै हो। विचारक विचार नै हो। तब हाम्रो सोच्ने तरिका आधारभूत रूपले बदलिन्छ, तब कुनै द्वन्द्व रहँदैन। यदि हामी ध्यान गरिरहेका छौं भने यो परिवर्तन एकदमै जरुरी छ, किनकि ध्यानका लागि एक यस्तो मनको आवश्यकता हुन जान्छ जुन अत्यधिक करुणासम्पन्न, अतएव अत्यधिक प्रज्ञावान् होस्। त्यस प्रज्ञाबाट युक्त जसको उद्गम प्रेममा छ, चलाख सोचमा होइन। ध्यानको अर्थ हो, आफ्नो दैनिक जीवनमा व्यवस्था स्थापित गर्नु जसले गर्दा कुनै अन्तर्विरोध नरहोस्। त्यसको अर्थ हो, ध्यानका सबै प्रणालीहरूलाई पूरै तवरले रद्द गरिदिनु जसले गर्दा हाम्रो मन कुनै दिशामा सीमित नभईकुनै पूर्ण रूपले मुक्त रहोस्। अनि हाम्रो मन पूर्णतः मौन हुन पाओस्। के यो सम्भव छ? किनकि हामी आफूभित्र अविश्राम भटभट्याइरहन्छौं। यस ठाउँलाई छोड्नेबित्तिकै हाम्रो मन भटभट्याइरहन सुरु गरिहाल्छ। हाम्रो मन निरन्तर नरोकिईकन व्यस्त रहन, भटभट्याउन, सोच, जुझ्न लागि रहन्छ। यसले गर्दा अवकाशका लागि खाली ठाउँको कुनै गुन्जायस नै रहन्न। मौनका लागि अवकाश, रिक्तता हुनु जरुरी छ, किनकि जुन मन मौन हुनका लागि अभ्यास गर्दछ, जुभिरहेको छ, त्यो कहिल्यै मौन हुन सक्दैन। तर जब मनले देख्छ, उसलाई अनुभव हुन जान्छ, मौन हुनु जरुरी छ। विचारद्वारा प्रक्षेपित मौन होइन, दुई शूरबीचको चुप होइन, दुई कोलाहलबीचको चुप्पी होइन, दुई युद्धबीचको शान्ति होइन, बरु सुव्यवस्थाको शान्ति हो। फेरि त्यस शान्तिमा, त्यस मौनतामा त्यो सत्य विद्यमान हुन्छ जसलाई पाउने कुनै बाटो छैन। सत्य जुन कालातीत छ, पावन छ, अविकारी छ। यही ध्यान हो, यही धार्मिक मन हो।

एम्सटरडम, हल्यान्ड

सेप्टेम्बर २१, १९८१